INSTITUTET
FÖR RÄTTSVETENSKAPLIG FORSKNING
[LXXVIII]

NILS JAREBORG

BEGREPP OCH BROTTSBESKRIVNING

STOCKHOLM
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

INSTITUTET
FÖR RÄTTSVETENSKAPLIG FORSKNING
[LXXVIII]

NILS JAREBORG

BEGREPP OCH BROTTSBESKRIVNING

SEMANTIK OCH LÄRAN OM NORMATIVA REKVISIT

P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG
STOCKHOLM

Arbetet är utgivet med stöd från Statens råd för samhällsforskning och Institutet för rättsvetenskaplig forskning

ISBN 91-1-747051-X

Studentlitteratur ab
Lund 1974

Till
Alvar Nelson

Innehåll

Inledning

> . . . words are of central importance for the lawyer because they are, in a very particular way, the tools of his trade.
> GLANVILLE WILLIAMS

Läran om normativa rekvisit förekommer i åtskilliga versioner. Det gemensamma hos dem är tanken, att man lagtekniskt sett kan skilja mellan två typer av rekvisit: deskriptiva och normativa. De senare skulle vara sådana, där lagstiftaren överlåtit till domaren att företa en värdering eller annan bedömning eller som eljest ger utrymme för »subjektiva» avgöranden. Vidare har till denna grupp förts bl a rekvisit som uttrycks i specifikt rättsliga termer. Lagtekniska olikheter har kopplats med olika sorters problem på tolkningsstadiet och olika grad av fara för rättssäkerheten.

Denna lära har framförts och utvecklats av straffrättsteoretiker med utpräglat intresse för filosofi. Det är också helt klart, att man inte utan hjälp av filosofi kan åstadkomma särskilt mycket till förklaring av de olikheter mellan skilda typer av rekvisit som vi numera uppmärksammar tack vare insatserna av Mezger, Wolf, Engisch och Agge, för att nämna några namn. En väsentlig del av läran om normativa rekvisit har att göra med värderingar och värdeteori är en filosofisk specialitet. En annan väsentlig del har att göra med att lagens ord är i någon (annan) mening obestämda. Begreppslig klarhet är syftet med mycken filosofisk verksamhet och inom filosofien har utarbetats metoder för åskådliggörande av vari obestämdheten kan bestå. På detta område finns en del att hämta också från språkvetenskaplig semantik. Det är således helt konsekvent att i stor utsträckning försöka dra nytta av den filosofiska litteraturen.[1]

Av utrymmesskäl har jag fått avstå från att inom ramen för föreliggande arbete gå in på de värdeteoretiska frågorna. En undersökning föreligger dock färdig och jag hoppas kunna snart publicera den under titeln »Värderingar». Kritiken mot läran om normativa rekvisit nedan i kapitel 9 bygger i viss mån på värdeteoretiska ställningstaganden. I 9.1 har därför lämnats en, om än synnerligen kortfattad, anvisning om väsentliga punkter i denna värdeteoretiska bakgrund.

De filosofiska partierna avser således huvudsakligen semantik. Med tanke på att semantiska frågor har en genomgripande betydelse för juridiken har perspektivet gjorts vidare än som varit erforderligt för att dra fram synpunkter till belysande av läran om normativa rekvisit; det finns nämligen ingen samlad framställning, vare sig på något nordiskt språk eller på engelska eller tyska, som lägger tonvikten på de här framhävda delarna av semantiken, utan att göra allting så enkelt att man knappast har någon nytta av vad som sägs. Den filosofiska facklitteraturen är å andra sidan bemängd med polemik och idéhistoriskt material och inte sällan kräver studiet av den förkunskaper i en utsträckning som kan vara besvärande.

Den första avdelningen i boken – »Huvudpunkter i semantiken» – kan karakteriseras som en begreppsanalytisk verktygslåda; avsikten är att förse läsaren med ammunition för att angripa bl a juridiska problem. Jag tror att det mesta som avhandlas på ett eller annat sätt är relevant för rättsvetenskaplig och annan juridisk verksamhet, antingen direkt för behandlingen av ett visst problem eller indirekt, via de frågor som behandlas i den allmänna rättsläran. Att så är fallet demonstreras inte. Det är visserligen inte svårt att ge exempel på sådan relevans, men det tar stort utrymme i anspråk (såvida man inte håller sig på ett ytligt plan; innehållet i de tre sista avsnitten – 9.4-6 – är ju närmast anekdotiskt).

Enligt föreliggande planer kommer resultaten i denna del att utnyttjas för något som läsaren kanske finner vara överraskande: en undersökning av det huvudproblem inom den straffrättsliga uppsåtsläran som gäller vad som faktiskt begärs och rimligen kan begäras i fråga om *täckning med uppsåt* av de s k objektiva rekvisiten. För närvarande kan täckningsprincipens genomförande diskuteras endast på ett otillfredsställande ungefärligt sätt. De nedan redovisade studierna ger möjlighet att konstruera en modell, som avsevärt kan underlätta diskussionen kring uppsåtlig täckning och preciseringen av uppsåtsrekvisitet vid olika brott.

Intresset för läran om normativa rekvisit har i själva verket kommit att alltmer ha att göra med att denna lärobildning utnyttjats för att ställa olika uppsåtskrav vid olika typer av rekvisit. Täckningen av normativa rekvisit har antagits bereda särskilda tolknings- och bevissvårigheter. En vederläggning av idén om en dikotomi mellan två typer av rekvisit – deskriptiva och normativa – är därför av påtaglig betydelse för uppsåtsläran. Läran om normativa rekvisit knyter emellertid också an till en rad huvudfrågor i den allmänna rättsläran och i någon mån

även till bevisrätten (om skillnader mellan rekvisit har ontologisk eller kunskapsmässig grund). Det är därför av intresse inte enbart för uppsåtsläran att underkasta den en prövning. Kritiken av den i kapitel 9 har dock kunnat göras tämligen kortfattad; mot bakgrunden av de filosofiska partierna kommer läran om normativa rekvisit att inses vara principiellt förfelad, i det att den uppställer en dikotomi där ingen kan uppställas – ett förhållande som inte hindrar, att en rad distinktioner som gjorts inom dess ram är av värde på olika sätt.

Det är lätt att utpeka några problemkretsar inom den allmänna rättsläran, dit steget från nedan behandlade ting, inklusive läran om normativa rekvisit, är kort. Sålunda kan nämnas:

(a) problem rörande *lag- och rättsfallstolkning* och *juridisk argumentation och slutledning.* Som antyds nedan i 5.4 kan de s k objektiva och subjektiva lagtolkningsmetoderna inte ge andra än preliminära resultat, eftersom det är varken lagens faktiska eller avsedda betydelse, utan dess uppfattade eller tillskrivna betydelse, som är utgångspunkten för juridisk slutledning.

(b) de rättsteoretiska frågorna om graden av *domarens bundenhet* av lagens ord och hur man *lagstiftningstekniskt* kan åstadkomma större eller mindre grad av sådan bundenhet.[2] Denna tekniska fråga har främst att göra med grad och sort av språklig obestämdhet, men i någon mån också med varierande ontologisk och därmed kunskapsmässig status hos av lagen utpekade företeelser.

(c) den *rättspolitiska frågan* om vilken grad av bundenhet som bör eftersträvas och därmed vilka termer som skall användas i skriven lag. Vad särskilt gäller Brottsbalken (i fortsättningen förkortad *BrB*) har många hävdat, att den där använda tekniken medför avsevärd osäkerhet rörande vad som är brottsligt.[3] Det rör sig alltså här om den eviga motsatsställningen mellan säkerhet för den enskilde och effektivitet i rättstillämpningen. I vilken mån skall en domare tillåtas fullfölja den straffvärdhetsbedömning, som lagstiftaren givit uttryck för i lagens ord? Skall man nöja sig med att vid lagstiftning blott tillgodose dagens behov eller försöka tillgodose också morgondagens, vilka senare ej i detalj kan förutses? Är det sämre att envar (jurist) kan avgöra var gränsen mellan brott och icke-brott går, än att lagstiftningen snabbt blir föråldrad?

Både (b) och (c) kan underordnas den generella frågan om *domstolarnas oberoende,* vilken grad av självständigt handlande och frihet från inflytande av olika slag som domstolarna bör tillförsäkras och faktiskt åtnjuter.[4]

Det är givetvis uteslutet att här säga något väsentligt i dessa frågor. Detsamma gäller den särskilt för straffrätten aktuella frågan om *legalitetsprincipens* genomförande, vilken hänger nära samman med under (c) angivna rättspolitiska problem. Tanken bakom legalitetsprincipen är att värna om rättssäkerheten genom ett minimikrav i fråga om förutsebarhet och likformighet i rättstillämpningen (främst som en följd av att domaren är starkt bunden genom lagens utformning; på lagstiftningsplanet tillkommer förbudet mot retroaktiv lagstiftning). Såsom särskilt Lemmel utvecklat, kan detta syfte aldrig helt tillgodoses i ett modernt samhälle. Legalitetsprincipens funktion blir i praktiken att ställa sådana krav på lagstiftningen, att den på ett rimligt sätt begränsar domstolarnas kompetens i förhållande till lagstiftarnas, att den ger möjlighet till medborgerlig kontroll av huruvida kompetensöverskridanden äger rum och att den i någon mån verkar socialpedagogiskt. Legalitetsprincipen är inte tillgodosedd genom att det finns stöd i lagen för att döma; redan Beling pekade på möjligheten att använda och varnade för paragrafer av typen »Jeder Schurke wird bestraft».[5] I socialpedagogiskt hänseende torde den i BrB vanliga metoden att ange typfall vara av störst värde, medan en särskild juridisk begreppsbildning är mest ägnad för klara gränsdragningar. Både kompetensbegränsnings- och kontrollfunktionerna torde därför vara beroende av att lagstiftare, rättstillämpare och de som kontrollerar är juridiskt skolade.[6]

I det följande brukas en del symboler för satser, satsdelar, personer, saker, handlingar, m m. De torde vara lätta att begripa; i den mån förklaringar behövs lämnas de efter hand. Användningen av termerna »brottsrekvisit», »brottsbeskrivning» och »brottsdefinition» beröres i början av kapitel 7.

Boken har till huvuddelen skrivits under 1970 och 1971 och den har färdigställts under sommaren 1973. Det har blivit en bok tack vare generöst bistånd från Institutet för rättsvetenskaplig forskning och Statens råd för samhällsforskning.

1 För en del exempel på hur modern filosofi kan utnyttjas för juridiska ändamål, se *Hellner*.

2 Se t ex *Esser* 62-65, 189-201, *Larenz* 268-275, *Hassemer* 150-160 och, allmänt om lagstil, *Hellner*, Lagstil.

3 Se t ex *Elwin* 115-120, *Elwin*, Stenen 269-279. Om rekvisitpolitik, se *Törnudd* (bl a 37-40 om för- och nackdelar med »syntetisering» respektive »differentiering» och 55-60 om hur på senare tid kravet på förutsebarhet fått förnyad styrka, dels genom den kriminalpolitiskt »reaktionära» strömning som pläderar för en återgång till en del av den klassiska straffrättsskolans program och dels på grund av den stora ökningen av kriminaliseringar). För tysk rätt, se *Lemmel* 181-200.

4 Till denna fråga, se översikterna hos *Vogel* och *Eckhoff*, Uavhenighet, samt även t ex *Elwin*, Stenen 273-274.

5 *Beling* 22.

6 Se närmare *Lemmel* och även *Nickel* 111-178, *Elwin* 111-145 och där angiven litteratur samt t ex *Hassemer* 160-165, *Kaufmann*, Analogie 3-7, 20-21, *Sax* 89-90, *Jareborg*, Häleri 444-446, *Anttila & Törnudd* 134-137, 170. Se även *Hellner*, Lagstil 174-175, om att det inte är nödvändigt att alla begriper vad som står i lagen. – Legalitetsprincipen kan ses som en tillämpning av och finner sin motivering i *konformitetsprincipen* (envar skall ha kunnat rätta sig efter lagens krav); om denna, se *Jareborg* 355-361, 371-383.

I. Huvudpunkter i semantiken

1. Semantik

Il est vie, esprit, germe, ouragan, vertu, feu; Car le mot, c'est le Verbe, et le Verbe, c'est Dieu.
VICTOR HUGO

1.1 Språkvetenskaplig semantik

Semantik (semiologi, semasiologi) är vetenskapen om tecken och deras tydning. Som särskild vetenskapsgren kan den spåras till omkring 1825 (C. Chr. Reisig i Halle), även om föga hände förrän på 1880-talet genom fransmannen Michel Bréal. Fram till omkring 1930 betraktades semantiken som en i huvudsak historisk vetenskap, sidoordnad med etymologien, läran om ords ursprung. Huvudsyftet var att studera betydelseförändringar och att formulera generella lagar för sådana. Semantikens relativa ungdom som vetenskap innebär emellertid inte att semantiska undersökningar icke bedrivits tidigare. I verkligheten är intresset för semantik lika gammalt som intresset för språket överhuvudtaget. Detta intresse visar sig ju tydligast i konstruerandet av ordböcker.[1]

En sida av semantiken har under de senaste årtiondena kommit att i praktiken avsöndras till en särskild disciplin, nämligen studiet av tecken, som inte är direkt språkliga. De språkliga tecknen utgör ju blott en del av allt som kan fungera som tecken (dvs ställföreträdare på ett visst sätt: ett teckens uppgift är att representera något annat) – jämför signaler, diagram, bilder, religiösa och andra symboler, symptom, förebud, etc. De språkliga tecknen skiljer sig nämligen från de icke-språkliga däri att de inte alltid är verkliga tecken (för något eller på något) eller symboler. Även om det låter sig sägas, att ett språk är ett system av konventionella tecken eller symboler, så är detta missvisande om ej samtidigt klargöres att tecknen är helt beroende av systemet: ett ord är inte ett ord på annat sätt än till följd av en abstraktion utifrån talvanorna. Även utvecklingen inom kommunikationsteorien har bidragit till att man numera i allmänhet sätter 'semantik' lika med enbart 'betydelselära'.[2]

Semantiken har haft vissa svårigheter att bli erkänd som en fullvärdig lingvistisk disciplin. Många språkvetenskapsmän har tvivlat på att betydelser kan studeras med samma vetenskapliga objektivitet som

t ex grammatisk och fonologisk forskning äger. Vidare har semantiken aldrig varit exklusivt språkvetenskaplig. Filosofer, logiker, psykologer, antropologer, sociologer, historiker och jurister har alltid haft legitima behov av att studera ords betydelser. Emellertid har man med tiden funnit att den strukturalistiska metodik, som introducerats av Ferdinand de Saussure och som kommit att prägla den grammatiska forskningen, är användbar också inom semantiken. Därigenom har denna fått ökat berättigande i lingvistens ögon. Härtill har även bidragit, att man klarare kommit att inse behovet av att utnyttja semantiska kriterier inom fonologi och grammatik.[3] Genom det framförallt genom Noam Chomsky framkallade intresset för en distinktion mellan grammatiska ytstrukturer och djupstrukturer och därmed förbundna formalisering av grammatiska regler, i syfte att klarlägga s k grammatiska transformationer mellan olika strukturer, har värdet av semantiska fakta betonats ytterligare: »there can be little doubt that a full grammar must contain fairly intricate rules of semantic interpretation, keyed, at least in part, to fairly specific properties of the lexical items and formal structures of the language in question.»[4]

Semantikens betydelse för språkvetenskapen framgår kanske genom en översikt av lingvistikens olika discipliner. Som bas för en indelning av språkvetenskapen användes tämligen ofta de skilda typer av enheter varmed den sysselsätter sig: ljudenheter, meningsenheter och relationsenheter. I fråga om ljudenheterna studeras de akustiska och artikulatoriska aspekterna i *fonetiken,* medan ljudens språkliga funktion studeras i *fonologien.* Här bör observeras, att fonologien arbetar med ett semantiskt kriterium. Fonologiens ljudenheter, vilka kallas fonem, utmärkes genom sin förmåga att i oförändrad fonetisk omgivning ge upphov till olika meningsenheter. I svenskan är t ex de fonetiska skillnaderna mellan tungspets-r och tungrots-r fonologiskt irrelevanta, varför dessa olika fonetiska enheter tillhör samma fonem; i t ex japanskan gäller detsamma för l och r.[5] Studiet av meningsenheter är inte begränsat till studiet av ord, utan omfattar även andra betydelsebärande enheter, s k morfem, såsom stammar, derivativa suffix och prefix, böjningssuffix och intonation. Men ordet har naturligtvis en nyckelställning, även om det bereder vissa svårigheter att finna entydiga kriterier för vad som skall räknas som ett ord. *Lexikologien,* läran om ord, har en *morfologisk* och en *semantisk* avdelning. I den förra undersökes former av ord och deras komponenter, i den senare undersökes dessas betydelse. Med 'semantik' avses i första hand just den semantiska lexikologien. Det är givet att *etymologi* och *lexikografi* (ordbokskompila-

tion) också hör hemma inom lexikologien.[6] Genom kombinationer av ord erhålles satser, undersatser och fraser. Dessa studeras huvudsakligen inom en tredje språkvetenskaplig huvudgren, nämligen *syntaxen.* Också här kan man skilja mellan en morfologisk och en semantisk avdelning.[7]

Den nu antydda systematiken, som härrör från Ullman, är givetvis blott en bland flera tänkbara. Traditionellt har man i stället skilt mellan fonologi, lexikon och grammatik. En modern strukturalist som Lyons gör en grov indelning i fonologi, grammatik och semantik.[8] I Ullmans schema motsvaras grammatiken av hela syntaxen och den del av lexikologien som rör allmänna frågor, t ex hur derivativa former uppkommer.[9]

Semantiken är en deskriptiv, empirisk vetenskap.[10] Ehuru dess metoder och resultat är av intresse för många andra vetenskaper kan dock vissa typer av undersökningar påstås vara exklusivt språkvetenskapliga, även om vi bortser från lexikografien. Främst gäller detta studiet av s k semantiska fält och s k komponentanalys[11], av betydelseförändringar, deras orsaker, innebörd och följder – diakroniskt studium –, av betydelserelationer såsom synonymi (lika betydelse hos olika ord), polysemi (olika betydelse hos samma ord), homonymi (olika ord med samma form), hyponymi (över- och underordnade ord), antonymi (ord med på något sätt motsatt betydelse), osv[12] – synkroniskt studium – och av typer och förändringar av motivation till ord.[13] Vidare har åtminstone hittills den semantiska syntaxen rönt ringa uppmärksamhet utanför språkvetenskapen[14], vartill kommer att den språkvetenskapliga semantiken rimligen måste ha en egen vetenskapsteori med kritiska analyser av teoribildning och tekniska begrepp, däribland sådana som är av enbart språkvetenskapligt intresse, såsom begreppet morfem.[15]

1 *Ullman* 1-7, *Lyons* 400, *Regnéll* 1, 173.

2 *Ullman* 13-18, *Regnéll* 1, 10-11, 15-17, *Alston* 50-61, *Cohen* 34, *Ziff* 87, *Black* 148-150, *Sparshott* 360-369; se även *Hospers* 29-61. – Om ordmagi, se *Ogden & Richards* 24-47.

3 *Lyons* 50-51, 400, 443-481, *Regnéll* 140-141, *Ullman* 8, 236-258, *Cohen* 76-78. – *Chomsky* 1 kallar lingvistiken för en gren av kognitiv psykologi. Se redan *de Saussure* 33. En instruktiv framställning om psykologisk forskning om och syn på språkbeteende, särskilt vad beträffar inlärning och variationer i prestationsförmåga, utgör *Carroll*, se särskilt 28-29. Se även *Ullman*, Language 207-212.

4 *Chomsky* 50. Om transformationell grammatik, se t ex *Chomsky* 25-53. *Lyons* 247-269, *Marshall, Matthews, Strawson*, Grammar, *Cohen* 37-38, *Carroll* 22-26. *Chomsky* 54: »At present the field is in considerable ferment, and it will probably be some time before the dust begins to settle and a number of outstanding issues are even tentatively resolved.»

5 *Ullman* 23-26, *Lyons* 99-132, *Regnéll* 27-28, *Carroll* 11-17, *Quine*, Words 89-90.

6 *Ullman* 26-31, 36-53, *Lyons* 180-206, *Regnéll* 26-27, 29, *Carroll* 18-19, 27, *Ziff* 13-15. – Även *stilistiken* har delvis utvecklats i nära anslutning till semantiken; *Ullman* 9, *Ullman*, Language 99-201.

7 *Ullman* 31-35, *Lyons* 172-180, *Regnéll* 29-31, *Carroll* 19-22, *Ziff* 26-27. – Om s k *komparativ filologi*, se *Lyons* 21-38.

8 *Lyons* kan rekommenderas till den som önskar få en närmare inblick i lingvistikens metoder, problem och resultat.

9 *Ullman* 35.

10 Om olika undersökningsmetoder, se *Regnéll* 128-144 och även *Ullman*, Language 1-16.

11 *Ullman* 236-258, *Ullman*, Language 92-95, *Lyons* 429-431, 470-481, *Cohen* 76-78.

12 *Ullman* 141-235, *Ullman*, Language 81-92, *Regnéll* 2, 71-78, 103-127, *Lyons* 443-470. – Om skillnaderna mellan diakronisk och synkronisk forskning, se *de Saussure* t ex 129-134, 141-143, 193-197, *Lyons* 45-50, *Ullman* 7-8, *Ullman*, Language 50-62, *Cohen* 12, *Hough* 138 och *Ziff* 196-198.

13 *Ullman* 80-115, *Ullman*, Language 40-49, 66-71.

14 *Lyons* 435-442.

15 *Lyons* 402, *Vendler* 5.

1.2 Filosofisk semantik

Det är inte uppenbart att språket och dess funktioner måste vara av centralt intresse för filosofer. Likväl har så alltid varit fallet. Detta beror i första hand på att mycket av filosofien alltid har varit begreppsanalys och begreppsanalys är en särskild form av språklig analys.[1] När det gäller vissa speciella filosofiska frågor kan man vidare direkt se att språkliga undersökningar är relevanta. Ett enkelt exempel är problemet om kunskap a priori: man leds här till frågor om hur satser kan vara sanna eller falska enbart på grund av den betydelse de i dem förekommande termerna har.[2] En självklar följdfråga är vad 'betydelse' betyder.[3] Ett annat exempel är det metafysiska problemet om verklighetens beskaffenhet. För att kunna klarlägga den grundläggande världsstrukturen måste man använda ett språk och för många har det synts som en rimlig tanke att ett perfekt språk har en med verkligheten analog struktur. Man har därför sett det som en filosofisk uppgift att konstruera ett sådant språk.[4] Det kan också framhållas, att filosofiska diskussioner ofta tar sin utgångspunkt i vad andra filosofer har sagt, varför det är av vikt att utröna betydelsen hos det sagda eller vad vederbörande har menat med vad han sagt.

Det är således begripligt, att även filosofer har behov av att analysera semantiska begrepp, såsom betydelse, meningsfullhet, flertydighet och vaghet, och av att försöka komma till klarhet i fråga om olika sätt att använda språkliga uttryck, olika sätt att klassificera termer, osv. Därmed är givet att filosofiska analyser i viss mån har samma

objekt som den mest teoretiska lingvistiska semantiken. Väsentliga olikheter mellan filosofen och lingvisten är dock lätta att finna. Filosofen har helt andra syften med sin verksamhet än språkvetenskapsmannen. I motsats till denne ser han sin befattning med språket som ett medel till ett mål: att lösa filosofiska problem. Genom att det snarare är begrepp än ord som intresserar honom kommer konsekvenserna av olika begreppsbildningar i förgrunden och därmed även värderingsfrågor (begreppsbildningens lämplighet). I motsvarande hänseende har lingvisten principiellt att nöja sig med att registrera språkvanor.[5]

Det finns således visst fog för att säga att de flesta filosofer också är semantiker, eftersom de undersöker betydelser och funktioner hos ord och satser. Men vissa filosofiska riktningar kan betecknas som särskilt semantiskt präglade. Jag skall här nämna fyra, vilka inbördes är mycket olika. De tre först nämnda är utan betydelse för detta arbete.

Som arvtagare till den logiska atomismen (Russell, den unge Wittgenstein, m fl) och den logiska empirismen (eller logiska positivismen; Schlick, Carnap, Neurath, m fl) har främst i USA inom ramen för den symboliska logiken vuxit fram en vetenskapsgren som kan kallas *logisk semantik* (eller »ren semantik»). Dess förgrundsfigur är Rudolf Carnap. Denna form av semantik är en abstrakt axiomatisk disciplin, som arbetar med konstgjorda formelspråk.[6]

En annan typ av filosofisk semantik kan kallas *sociologisk semantik* (eller empirisk semantik) och har främst bedrivits av den s k Osloskolan under ledning av Arne Næss. Vid sidan av analyser av begrepp såsom tolkning, precisering, oenighet, saklig argumentation och intentionsdjup är Osloskolan känd för empiriska undersökningar av hur ord faktiskt användes och för att ha skapat metoder för genomförandet av sådana undersökningar.[7] Som Cohen påpekar, kan man härigenom få svar på frågor t ex om hur många människor som använder ett begrepp i en viss form och i vilka kulturer eller subkulturer det förekommer. Om detta har filosofiskt intresse är tveksamt; det bästa man kan få ut av dylika undersökningar torde vara en insikt om vilka satser som uppfattas som analytiska (tautologiska) av vissa personer vid vissa tillfällen.[8]

Språkets makt över tanken har länge varit ett kärt filosofiskt tema. Inom en praktiskt-semantisk riktning av populärvetenskaplig art är huvudsyftet att avslöja språkligt betingade fördomar och vilseledande propaganda. Denna typ av semantik brukar kallas *allmän semantik*

(»general semantics») och är mest känd genom skrifter av Korzybski, Stuart Chase och Hayakawa. Det går inte att bortse från att överdrivna förenklingar och överdrivna filosofiska ambitioner i viss mån präglat denna riktning.[9]

Den fjärde typen av filosofisk verksamhet som har en närmare anknytning till språket än filosofi i allmänhet är svårare att karakterisera. Det rör sig nu om s k *lingvistisk filosofi.* Svårigheten ligger främst däri att flertalet filosofer som f n är verksamma i de engelsktalande länderna och i viss mån även i Skandinavien är mer eller mindre inspirerade av den grunduppfattning om filosofiens mål och medel som dominerade Wittgensteins (1930- och 1940-talen) och J L Austins (1940- och 1950-talen) lärarverksamhet i Cambridge respektive Oxford. Visserligen föreligger avsevärda olikheter mellan Wittgensteins och Austins intressen och åsikter om filosofisk metod. I en del hänseenden kompletterar de varandra. Men gemensamt för dem – och en rad andra synnerligen inflytelserika filosofer, av vilka här blott nämnes Gilbert Ryle, Max Black, John Wisdom, R M Hare, P F Strawson, H L A Hart, J O Urmson och G J Warnock – är att »vanligt språk» har en förgrundsplats vid filosofisk analys. Vanligt språk sättes då i motsats till tekniskt språk i allmänhet, filosofiskt-tekniskt språk, icke-standardiserat språk (t ex metaforiskt, ironiskt, poetiskt), slang och jargong och – kanske i första hand – formaliserat språk.[10] »The philosopher contemplates things through the prism of language and, misled by one or other of its aspects, for example by some analogy, suddenly sees things in a new strange light. We can cope with these problems only by turning back towards the focal point of his disquiet, that is, towards language itself.»[11]

Detta är naturligtvis inte rätta platsen för en diskussion av filosofisk metod. Jag får därför nöja mig med att säga, att lingvistiska filosofer sysslar med begreppsanalys och att denna sker mot bakgrunden av allmänt språkbruk.[12] På ett par punkter kan dock missförstånd förebyggas.

Lingvistiska filosofer säger ofta att de beskriver ords logiska grammatik. Waismann förklarar: »By grammar we mean everything about language which can be fixed before language is applied.»[13] Som särskilt Cohen påvisat finns åtskilliga nackdelar med denna terminologi.[14] Sålunda är det lätt att antaga att det finns logiska, dvs tidlösa, regler för användningen av varje ord i språket; i verkligheten ändrar orden betydelse i och med att språkvanorna ändras. Den viktiga distinktionen mellan lexikal och situationell betydelse[15] kan lätt suddas ut.

Filosofiska frågor kan komma att uppfattas som rent språkliga, i stället för begreppsliga. (Det vore missvisande att säga att de är rent begreppsliga. T o m Austin, som är känd för att i första hand vara intresserad av ord, hade helt klart för sig att vi har de ord vi har och talar som vi gör, därför att vi betraktar verkligheten på vissa sätt. Även filosofien ökar vår kunskap om världen, bl a genom att lära oss att se den utifrån nya perspektiv.) Idén om en logisk grammatik innebär också, om den tages på allvar, att filosofisk oenighet egentligen vore omöjlig: den som har fel i en filosofisk fråga måste antingen säga något som illustrerar den riktiga uppfattningen eller också säga något meningslöst eller ologiskt.

Talet om logisk grammatik torde sakna fördelar och kan således lätt associeras med oriktiga uppfattningar. Man kan gå så långt som att säga att det är helt inadekvat, eftersom det innefattar att filosofiens uppgift är rent deskriptiv. Visserligen trodde Wittgenstein att så är fallet.[16] Men med sådana utgångspunkter har knappast något alls uträttats inom filosofien, inte ens av Wittgenstein själv. I verkligheten var hela hans verksamhet kritisk och på en punkt åtminstone förblev han, trots bedyranden om motsatsen, trogen sin ungdoms synsätt: »Alle Philosophie ist 'Sprachkritik'.»[17] Austin menade att även om det är viktigt »as a preliminary to track down the detail of ordinary uses of words, it seems that we shall in the end always be compelled to straighten them out to some extent»[18] och att »explanatory definition, should stand high among our aims: it is not enough to show how clever we are by showing how obscure everything is. Clarity, too, I know, has been said to be not enough: but perhaps it will be time to go into that when we are within measureable distance of achieving clarity on some matter».[19] Ingen tvekan torde råda om att den lingvistiska filosofien i främsta rummet utövar *begreppskritik* genom att kartlägga oklarheter, inkonsekvenser, utreda implikationer och föreslå förbättringar i begreppsbildningen i fråga.[20]

Om det finns experter på ett område, så bör de rimligen utnyttjas. Inom språkvetenskapen finns ju semantiska experter. Frågan blir då vilken nytta filosofen kan ha av den lingvistiske semantikern. Skall man döma av vad som förevarit skulle utbytet vara mycket ringa. Det förefaller tvärtom vara så, att den språkvetenskapliga semantiken haft åtskilligt större nytta av filosofien än tvärtom. Vendler förklarar detta med att språkvetenskapen ännu inte kan förse filosofien med användbara semantiska data; även de bästa ordböckerna har notoriskt fel rörande filosofiskt betydelsefulla ord. Syntaxen är däremot bättre

rustad med relevanta data och dessa bör utnyttjas, särskilt som ett ords betydelse till del är en funktion av dess syntaktiska roller. I princip kan således filosofen ha användning av lingvistiska forskningsresultat.[21] En annan sak är att den filosofiske semantikern inte behöver basera sitt arbete på empiriska undersökningar. För en språkvetenskapsman är »den egna reflexionens metod» klart otillräcklig.[22] Men som Alston säger: »in our time there has been a growing conviction that the method used in philosophy, which may be briefly defined as armchair reflection unsupplemented by special observation or experimentation . . . *is* fitted to produce . . . clarity and explicitness with respect to the basic concepts in terms of which we think about the world and human life.»[23]

1 Se nedan t ex 1.3 och 3.3.

2 *Alston* 4-5, se närmare t ex *Cohen* 173-186, *Næss*, Semantik 59-66, *Quinton*, *Hamlyn* 249-280 och jämför *Quine* 20-37.

3 *Wisdom* 229: »'What is meaning?' . . . is involved in every philosophical problem and is consequently involved twice over in itself. Thus we ask 'What is the meaning of »meaning»?'» Se även *Christensen* 196-201.

4 Den *logiska atomismens* huvudarbete är *Wittgenstein*, Tractatus. Se vidare *Black*, Language 111-165, *Urmson* 75-93, 141-145, *Wedberg* 155-161, 175-205, *Waismann* 307-322 och *Alston* 2-3.

5 *Regnéll* 2-5, *Alston* 8-9, *Christensen* 171-174.

6 Se närmare *Wedberg* 236-302 och även *Regnéll* 173-174, *Alston* 6 *Popper* 20-22, 128, 374, 376 (21: »These model languages have no bearing on either science or common sense.»).

7 *Næss*, *Næss*, Semantik, *Ofstad* (huvudarbetet med Osloskolans metod tillämpad – att den är filosofiskt betydelsefull har åtskilligt att göra med att Ofstad inte företagit några empiriska undersökningar), *Wedberg* 355-365, *Regnéll* 133-138.

8 *Cohen* 110-111, 119-120, 178. Se även *Furberg* 50.

9 Exempel. *Chase*. Se *Black*, Language 223-246, *Regnéll* 6-7.

10 Se t ex *Ryle*, Ordinary 108-112, 121-125, *Flew* 18 och om relevansen av denna inriktning särskilt *Cavell* 78-83.

11 *Waismann* 416. – *Wittgenstein* § 109: »Die Philosophie ist ein Kampf gegen die Verhexung unsres Verstandes durch die Mittel unserer Sprache.»

12 Se t ex *Flew*, *Wisdom* 36-50, 169-181, 248-282, *Furberg* 1-55, *Waismann* 1-14, 81-86, *Ryle*, Ordinary 126-127, *Ryle*, Meaning 152-153, *White* 4-11, *Hare*, Essays 19-53, *Alston* 5 samt *Jareborg* 8-11 och där angiven litteratur.

13 *Waismann* 13. Se även t ex *Wittgenstein* § 90.

14 Se närmare *Cohen* 95-109 och även *Passmore* 122-123.

15 Se nedan 1.3, 2.6 och 2.7.

16 *Wittgenstein* § 124: »Die Philosophie darf den tatsächlichen Gebrauch der Sprache in keiner Weise antasten, sie kann ihn am Ende also nur beschreiben. Denn sie kann ihn auch nicht begründen. Sie lässt alles wie es ist.» Det är dock att betona att Wittgenstein polemiserade med dem (inklusive sig själv i Tractatus) som såg ett logiskt perfekt språk som en möjlighet (se t ex a.a. x och § 98) och också att han insåg att varje beskrivning innefattar ett urval och därmed förutsätter värderingar på något sätt (se t ex §§ 132, 133, 291, i 133 bl a: »Es gibt nicht *eine* Methode der Philosophie, wohl aber gibt es Methoden, gleichsam verschiedene Therapien.»). Uppenbart är att Wittgenstein i vad han sade underskattade de

normativa och värderingsmässiga aspekterna på språkanvändningen. Se t ex *Black*, Margins 246-268, *Cavell* 79, 87 och *Walsh* 132: »Yet just as Burke fails to persuade us that we need no general theory of politics, but only histories of particular political institutions, so Wittgenstein's advocacy of the view that we should confine ourselves to particular language games does not satisfy. Not all language games, we feel, are equally well founded, even if they are all played. And we have recourse to metaphysics to try to grapple with the difficulties raised by that fact.» – *Malcolm*, Memoir 63: »Apart from other things, I think that there was indeed something in the content of his philosophy that improperly assimilated, had and still has an unfortunate effect on those influenced by it. I refer to his conception that words are not used with 'fixed' meanings . . . , that concepts do not have 'sharp bounderies' . . . This teaching, I believe, produced a tendency in his students to assume that precision and thoroughness were not required in their own thinking. From this tendency nothing but slovenly philosophical work could result.»

17 *Wittgenstein*, Tractatus § 4.0031.

18 *Austin*, Papers 181.

19 *Austin*, Papers 137, se även 36-37 och *Cavell*, Criticism.

20 Se närmare *Cohen* 109-127, *Vendler* 27 och översikten hos *Regnéll* 151-167. – Den som önskar ta del av ett ursinnigt angrepp på den lingvistiska filosofien, i verkligheten dock en parodi på filosofi i Wittgensteins och Austins anda, hänvisas till *Gellner* (se därtill *Cavell*, Criticism 217-218). *Wedbergs* framställning av den lingvistiska filosofien (321-331, 340-344, 347-354) är ytlig och röjer författarens brist på intresse för saken.

21 Se närmare *Vendler* 1-32.

22 *Regnéll* 130-131.

23 *Alston* 6-7; se även *Searle* 12-15, *Furberg* 49-50, 54-55, *White* 13, 36-37, *Hough* 139, *Popper*, Objective 272 och i synnerhet *Cavell* 83-91.

1.3 Grundläggande distinktioner

(i) 'A talar svenska' inrymmer en tvetydighet. En tolkning är 'A behärskar svenska språket', en annan är 'A säger något på svenska'. Dessa två tolkningar indicerar en mycket viktig distinktion mellan *språk* och *tal*. Systematiskt utnyttjades denna först av de Saussure i början av detta århundrade och hans namn är så nära förknippat därmed att det är vanligt att man använder de franska termerna *'langue'* och *'parole'* som tekniska termer. De Saussures egna definitioner lyder: »La langue existe dans la collectivité sous la forme d'une somme d'empreintes déposées dans chaque cerveau, à peu près comme un dictionnaire dont tous les exemplaires, identiques, seraient répartis entre les individus. . . . la parole . . . est la somme de ce que les gens disent . . . Il n'y a donc rien de collectif dans la parole; les manifestations en sont individuelles et momantées.»[1] Skillnaden mellan språk och tal kan kort karakteriseras så att språket är socialt och potentiellt och talet individuellt och aktuellt. Till talet hör uttalandet av ljud med viss betydelse, talhandlingar, vilka liksom andra handlingar har en plats i tid och rum och har en fysisk komponent. Den som talar bestämmer i princip själv om han skall säga något och i så fall vad, när och hur. Språket är en abstraktion utifrån summan av utförda talhand-

lingar och delas av stora persongrupper. Språket är ett system, en arsenal av ord, konstruktioner, intonationer, standardfraser och regler för hur dessa skall kombineras, vilket utnyttjas vid talhandlingarna. Den enskilde person som avviker från normalt språkbruk kan sällan påverka språket. Språket är föremål för språkvetenskapsmännens studium och deras syfte är att åstadkomma en generativ beskrivning, dvs en sådan som förklarar varje aktuell talhandling som en individ i den större klassen av potentiella talhandlingar. Men som underlag för konstruerandet och beskrivningen av språket måste de använda individuella talhandlingar. Att förhållandena är komplexa framgår av att varje särskild talhandling i regel inte är begriplig utom mot bakgrunden av språket.[2]

Vad som klassificeras som ett språksystem är i viss mån godtyckligt. Kraven på gemensamhet, ömsesidig förståelse hos dem som talar, kan sättas olika högt. När svenska klassificeras som ett språk är kravet satt lägre än om gotländska eller skånska kallas för ett språk och högre än när skandinaviska säges vara ett språk. I praktiken är nationella gränser en viktig faktor när det gäller att bestämma vad som är ett naturligt språk. En ytterlighet, som f n bara framstår som ett ouppnåeligt ideal, är förstås ett språksystem gemensamt för alla människor. En annan ytterlighet är varje individs speciella språksystem (idiolekt), abstraherat ur dennes språkvanor.[3] Det är tydligt, att en filosofs undersökningar av »vanligt språk» ibland kommer att kraftigt färgas av det egna språkbruket. Ur filosofisk synpunkt torde detta inte medföra någon påtaglig nackdel.[4]

Medan det primära i parole är det talade, står det skrivna i förgrunden i langue, eftersom det inte på annat sätt går att praktiskt åstadkomma en varaktig beskrivning av det abstraherade systemet. Men vi utför ju inte bara talhandlingar, utan också skrifthandlingar, t ex just genom att beskriva talspråk eller skriftspråk. Det är inte ur vägen att säga att det skrivna egentligen är en översättning av det talade till en annan sorts språk. Genom skrifthandlingar sker också en viss analys jämfört med det talade i och med att en fördelning på ord och satser äger rum.[5] I det följande skall ingen särskild vikt läggas vid skillnaden mellan tal och skrift. För den fundamentala distinktionen mellan språk å ena sidan och tal och skrift å andra sidan kommer i första hand termerna »språk» och »språkhandling» att användas. (Parole är dock egentligen summan av alla språkhandlingar.)

(ii) En språkhandling består i uttalandet av en eller flera satser, dvs kombinationer av ord. Uttalandet av enstaka ord kan utgöra språk-

handlingar, men bara om det enstaka ordet tjänstgör som sats, dvs fullgör funktionen att åstadkomma ett påstående, en fråga, ett svar, en befallning, etc.[6] *Satsen* – t ex »Lisa har blå ögon» – är således det språkligt primära i språkhandlingen. *Ordet* bidrar till att bygga upp satsen. Men orden är hämtade från svenska språkets vokabulär, som bl a innehåller 'Lisa', 'har', 'blå' och 'ögon', och dessa fyra ord (i språket) i kombination med svenskans syntaktiska regler genererar satsen 'Lisa har blå ögon', som således potentiellt ingår i svenska språket.[7]

Vi har således att skilja mellan å ena sidan ord och satser i språket, vilka ingår i lexikon respektive genereras av lexikon och syntax, och å andra sidan ord och satser såsom använda vid språkhandlingar. I princip är det endast de förra som intresserar lingvisterna. Jurister och historiker är i första hand intresserade av ord och satser i parole. Detsamma gäller i stor utsträckning filosofer.[8] Skillnaden har ovan utmärkts genom att vid omnämnande av ord och satser i langue tecknen '. . .' använts, medan vid omnämnande av ord och satser i parole tecknen ». . .» använts.[9] Jag skall försöka vara konsekvent i detta hänseende. Vidare kommer prefixen »S-» och »T-» ibland att användas för att utmärka att fråga är ord eller satser i språket respektive talet.

(iii) En anledning till att det är så viktigt att skilja mellan språk och tal är att förklaringen av vad ett ord eller en sats betyder blir väsentligen olika beroende på om man har att göra med S-ord(satser) eller T-ord(satser). Ett S-ord (lexikal betydelse) eller en S-sats ändrar betydelse med tiden och kan ha olika betydelser på olika platser, då det ju är språkvanorna som är avgörande. I fråga om T-ord (situationell betydelse) och T-satser är det tvärtom så, att deras betydelse är tidlös och oföränderlig. Ingenting kan förändra det yttrade och ej heller dess betydelse.[10]

(iv) Indelningen i S-ord(satser) och T-ord(satser) täckes inte av den bekanta distinktionen mellan *typer* och *individer* (gestalter och förekomster). Visserligen är t ex de ord som användes vid en språkhandling individer av en ordtyp och S-orden är ordtyper.[11] Men skillnaden mellan typer och individer förekommer också inom parole. Två exemplar av samma bok fördubblar antalet ordindivider, men de ordindivider (i förhållande till S-orden) som konstituerar originalet är T-ordtyper i förhållande till T-ordindividerna i kopiorna.[12]

(v) En annan distinktion är den mellan *verbal* nivå och *begreppslig* nivå när man talar om vad ord och satser betyder. »Det tyska ordet 'Affe' betyder 'apa'» kan översättas till »The German word 'Affe' means 'monkey'», men inte till »The German word 'monkey' means

'monkey'». Däremot kan »'p implicerar q' betyder 'antingen -p eller q'» översättas till »'p implies q' means 'either -p or q'». Skillnaden ligger i att på det verbala planet kan inte påståenden om vad ord eller satser betyder översättas i sin helhet (till något annat språk eller inom det egna), medan detta går på det begreppsliga planet, eftersom vi här bortser från den språkliga formen och i stället sätter betydelsen i centrum för intresset. På det begreppsliga planet är t ex 'apa' och 'Affe' samma ord (betydelsen är identitetskriterium), på det verbala är de olika ord (formen är identitetskriterium). Särskilt för en idéhistoriker, men kanske också för en jurist eller filosof, ligger det ofta närmare till hands att tala om hur en idé, ett begrepp, en betydelse, ändrar form, dvs uttryckes med andra ord, än att tala om hur orden ändrar betydelse.[13]

För att förenkla framställningen skall jag i det följande inte göra någon affär av distinktionen mellan verbal och begreppslig nivå, utan helt enkelt utgå från att diskussionen rör sig på det begreppsliga planet. 'Affe' och 'apa' betraktas alltså som identiska S-ord och »Affe» och »apa» som identiska T-ord.[14]

(vi) En S-sats kan aldrig vara sann eller falsk. I det följande kommer jag däremot att utgå från att en T-sats kan vara sann eller falsk, varvid jag naturligtvis avser indikativa satser (s k påståendesatser). Visserligen håller många på att en använd påståendesats aldrig är vare sig sann eller falsk, utan dessa värden tillkommer det *påstående* (= det som påstås), som kan utläsas ur satsen eller som satsen uttrycker. En tanke bakom denna idé är att man ju säger »detsamma» oberoende av om man säger t ex »Katten är svart» eller »The cat is black» eller om man säger t ex i dag »Det regnade i går» och i går »Det regnar i dag» eller om man t ex säger till systern »Han är din enda bror» eller till brodern »Du är hennes enda bror». Dessa exempel ger vid handen att abstraktionen har drivits ett steg längre än när man rör sig på det begreppsliga planet, jämfört med det verbala. Särskilt i logiken finns anledning att tala om påståenden till skillnad från satser. Som redan sagts, kommer jag emellertid att hålla mig till det enligt vissa filosofer lika eller mer befogade uttryckssättet, att (också) satser är sanna eller falska.

Ett påstående kan också vara en språkhandling, både en typ av språkhandling och en konkret språkhandling, varigenom något påstås. Denna kan vidare kännetecknas antingen av att en påståendesats uttalas eller att ett påstående i ovan nämnda betydelse hävdas. Att yttra en påståendesats behöver inte vara att säga något som är med nödvän-

dighet sant eller falskt. »Att påstå något som är sant eller falskt» är därför ingen tautologi.[15]

Om man för enkelhets skull ersätter satser med symboler kan således »p», men inte 'p' tillskrivas ett sanningsvärde. Det är möjligt att säga »Satsen »p» är sann», men inte »Satsen 'p' är sann». Vanligen säger vi inte heller »Satsen »p» är sann» utan antingen »Det är sant att p» eller bara »p». I »Det är sant att p» har en abstraktion ägt rum – man koncentrerar sig på satsens innehåll – och om man så vill kan sägas att »p» i denna sats står för ett påstående och inte för en sats. Denna abstraktion är inte svårare att begripa än skillnaden mellan direkt och indirekt tal: »Han sade till mig »Du stannar hemma»» – »Han sade till mig, att jag skulle stanna hemma».[16]

(vii) Om »p» är sann, dvs om det är sant att p, så är det därför att p: om satsen »Katten är svart» är sann, dvs om det är sant att katten är svart, så är det därför att katten är svart. Fakta (sakförhållanden) gör att satser och påståenden är sanna. Att så kort som skulle krävas utreda begreppet *sanning* är tyvärr omöjligt. De klassiska teorierna om sanning är närmast varandra kompletterande teorier om verifikation. Svårigheten att förklara vad sanning är ligger däri att det inte på något enkelt sätt går att jämföra verklighet och satser, ty vad som är verklighet är till del en funktion av det språk och de begrepp vi använder och för att kunna jämföra faktum och sats måste vi *säga* vad som är faktum. Utan en viss intersubjektiv enighet om vad som är fakta (och därmed vad som sant) redan på grund av ett gemensamt språkbruk, skulle vi inte kunna ha ett sanningsbegrepp.[17]

(viii) Till sist några ord om begreppet *kontext*. Med 'kontext' avses vanligen det språkliga och icke-språkliga sammanhang, vari en T-sats eller ett T-ord förekommer.[18] Det är ett trivialt påstående, att sammanhanget ofta är avgörande för vilken mening en sats eller ett ord har. Särskilt gäller detta flertydiga eller vaga ord och ord som har gemensam stavning eller gemensamt uttal (homonymer). Vissa termer – ibland kallade »egocentriska»[19] – såsom personliga, possessiva och demonstrativa pronomen, förutsätter ett sammanhang där talaren befinner sig i centrum och omvärlden är organiserad utifrån dennes position. I en T-sats kan förekomma andra s k deiktiska element som syftar på den rådande situationen i tid och rum, t ex tidsadverbial och rumsadverbial. Men även i satser utan dylika element kan det faktiska läget i tid och rum ha betydelse för tolkningen av en T-sats. Detsamma gäller alla konventioner och uppfattningar som inte göres explicita, men ändå delas av talare och adressat, och det rent språkliga samman-

hanget: det som sagts förut och det som den eller de omgivande satsen eller satserna innehåller.[20]

I språket finns ju ingen kontext, men för att på ett adekvat sätt förklara ett S-ords betydelse måste man ibland på något sätt ange i vilken typ av sammanhang ordet brukar användas. Ett sätt att göra detta är att ange den ordklass till vilken ordet hör. Ett annat sätt är att ange i vilken typ av verksamhet det användes – t ex juridisk, idrottslig, naturvetenskaplig, etc – eller med vilken stilart ordet är förknippat – t ex kanslispråk, klerikalt språk, slang, etc. Ytterligare ett annat sätt är att helt enkelt ge exempel på satser vari ordet förekommer.[21]

1 Se *de Saussure* 23-39, 112-113 (citaten är från 38); å 36 säger han: »on peut comparer la langue à une symphonie, dont la réalité est indépendante de la manière dont l'exécute; les fautes que peuvent commettre les musiciens qui la jouent ne compromettant nullement cette réalité.»

2 *Lyons* 51-52, 139, *Ullman* 19-21, *Chomsky* 17, *Alston* 60-61, *Regnéll* 10, *Næss* 35-40, *Ryle,* Use 109-110, *Ross* 134-135, *Ross,* Norms 3-4.

3 *Ullman* 21-22, *Regnéll* 44-46. – Om språkets konventionalitet, se t ex *Ziff* 25, 57-58.

4 *Hough* 139, se även *Ziff* 1-8.

5 I allmänhet finns ingen anledning att frångå vår oreflekterade uppfattning om vad som konstituerar ett ord eller en sats. En annan sak är att lingvisterna måste söka sig fram till explicita kriterier för avgörande av vad som är satser, ord, morfem, osv. Se *Lyons* 170-208.

6 Se *Lyons* 174-175 och nedan 4.8 om elliptiska satser.

7 *Findlay* 116-117, jämför *Ryle,* Use 111.

8 Se t ex *Lyons* 176, *Furberg* 57-58.

9 ». . .» utnyttjas också när man använder (inte bara nämner) en sats som någon annan har yttrat, dvs den utnyttjas i den språkhandling man själv utför. – Om att *använda* kontra *nämna* ord eller satser, se t ex *Searle* 73-76, *Christensen* 59-68, 80-86, *Waismann* 319, *Ziff* 27.

10 *Cohen* 1-14; 9: »The meaning of language-words, at least until the eighteenth century, were normally regarded as unchangeable properties of them.»

11 *Regnéll* 10.

12 *Cohen* 4-5, *Campbell,* Names 340-342, *Ziff* 12, 52.

13 *Cohen* 14-23, 75. Se även *Flew* 7 (om språkneutralt »use» och språkspecifikt »usage»).

14 Se vidare nedan 3.3.

15 'Påstå' och 'påstående' har inom filosofien använts på fler sätt än som här angetts. Många skiljer mellan »proposition», »statement» och »assertion», för det mesta utan att göra klart vilka distinktioner som åsyftas. – Till det sagda, se t ex *Cartwright* (97: »No statement, we might have said, is so 'tied to' a given sentence that it cannot be made by uttering some other sentence.»), *Haack & Haack, Nolan, Jager, Kneale, Strawson* 3-4, 9-12, *Strawson,* Referring 27-28, *Strawson,* Introduction 9-13, *Regnéll* 146-149, *Linsky* 88-91, *Cohen* 161-172, 249-262, *Cohen,* Illocutionary 135-136, *Page, Alston* 73, *Waismann* 280-300, *Black,* Problems 37-45, *Ziff,* 116-145, *Marc-Wogau* 14-15, *Hospers* 158-159, *Searle,* Acts 422-423, *Furberg* 160-161, *Weinberger* 50-51, *Ross,* Norms 12-15. Jämför *Strömberg* 10.

16 Ibland säger man t ex »A tror att p är sant». Detta kan enklast läsas som att A tror att påståendet ifråga är sant. Som det står är uttrycket »att p» i någon mån vilseledande: det korrekta vore antingen »att att p» eller »att »p»».

17 Teoretiskt kan vi skilja mellan sats (»p»), påstående (att p) och faktum (p). Men detta gör inte att vi vid angivande av sakförhållanden skulle kunna slippa att använda satser. – Med

de anmärkningar som här gjorts torde *Strömbergs* (10-11) undran över mitt språkbruk i *Jareborg* vara undanröjda. Hans tveksamhet är delvis föranledd av att han inte beaktat den roll citationstecknen har. – Rörande sanningsbegreppet skall här blott hänvisas till *Dummett, Hamlyn* 112-142 (140: »To say that a statement corresponds to the facts is to say that the statement conforms to whatever standard of objective truth is applicable. What the standard is in any given case depends on what are the agreed truth conditions of that statement.»), *Popper,* Objective 308-340 och *Furberg* 117-173.

18 *Naess,* Semantik 2 skiljer dock mellan kontext och situation (språkligt respektive icke-språkligt sammanhang); jämför dock *Naess* 112-114.

19 *Russell* 102-109.

20 *Lyons* 275, 408, 413, 452-453, *Ullman* 48-53, 257, *Regnéll* 46-48, *Strawson,* Referring 42 (åtminstone: tid, plats, situation, talarens identitet, ämnet som är i fokus, talarens och adressatens personliga bakgrund), *Andersson & Furberg* 11-16 (om talsituation), 37-43 (om situationsfält, dvs den typ av talsituation vari ett ord hör hemma), *Quine,* Word 101, *Barry* 23-24, *Black* 174, *Nowell-Smith* 67-69, *Ross* 137-138, *Ekelöf,* Semantik 499. Se även *Austin,* Words 73-77 om kontextelement såsom betoning och gester, m m och *Dretske* om s k kontrastiv emfas.

21 *Lyons* 419, *Robinson* 135-136, *Waismann* 96-103, *Regnéll* 101-102, *Cohen* 43. – Om stil, se t ex *Ullman* 151-155 och *Ullman,* Language 97-203.

2. Mening

And what are words but toys and sweetmeats for grown-up babies who call themselves men?

E A ABBOTT

2.1 Inledning

Utan att gå in på detaljer eller explicita förklaringar skall jag inledningsvis ange genom exempel hur 'betyder', 'menar', 'betydelse' och 'mening' kan användas.[1]

(1)	Sportfiske *betyder allt* för honom	: är det viktigaste
	Sportfiske *betyder något* för honom	: är viktigt; påverkar (honom)
(2)	Nassers död *betyder att det blir* oroligheter	: kommer att orsaka, ge upphov till, resultera i
(3)	Att barometern står lågt *betyder* att det blir regn	: är tecken på
(4)	Vad *betyder* detta?	: är förklaringen till
(5)	Att gifta sig *betyder* att åtaga sig nya förpliktelser	: implicerar[2]
(6)	'Lukrativ' *betyder (detsamma som)* 'lönande'	: är synonymt med
(7)	Jag *menar* att detta är riktigt	: påstår; tror; anser; tycker
(8)	Jag *menar det*	: är allvarlig, uppriktig
(9)	Jag *menar* att göra så (att det skall hända)	: avser, har som syfte, mål
(10)	Med »tiger» *menar jag* »katt»	: avser jag att säga det som normalt säges med
(11)	Vad *menar du med* att säga att A är dum?	: har du för skäl
(12)	Med »honom» *menar* jag den där mannen	: syftar på, åsyftar, avser, refererar till
(13)	Vad *menas* med 'lukrativ'?	: brukar man mena (10)

Verbet 'mena' kan aldrig – utom i (13)[3] – ersätta 'betyda', medan 'innebära' synes kunna göra det i samtliga exempel. 'Avse' kan användas i en omskrivning av (6) och (13), förutom i fallen (9), (10) och (12).

Om man i stället formulerar sig med hjälp av substantiv, kan 'betydelse' användas i (1), (2?), (3), (4), (5), (6), (10) och (13), 'innebörd' i samma fall, 'mening' i (4), (6), (7), (8), (9), (10), (11), (13) och med mer självständig ställning i följande exempel:

(14) Min *mening* är att göra något åt saken : beslut, avsikt

(15) Den här *meningen* har sex ord : satsen

Den betydelse(6) av 'betyder' som har någon betydelse(1) i detta sammanhang är givetvis fall (6): betydelse hos ord och satser. 'Innebörd' kommer nedan att ges en speciell betydelse(6), se 2.10. 'Mening' kommer att användas som samlingsrubrik för betydelse(6), innebörd och referens (enligt (12)). Även fallen (10) och (11) kommer att beröras, se t ex 2.8.

[1] Fullständighet har inte eftersträvats. – För engelskans del, se *Parkinson* 1, *Alston* 10-11, *Grice* 39-40, *Waismann* 155-156, *Ziff* 56-57, *Hospers* 74, *Hudson*, Moral 20, *Stampe*, särskilt 154-160, och *Ogden & Richards* 160-208.

[2] Om olika betydelser av 'implicera', se *Jareborg*, Antydningar och där angiven litteratur.

[3] (13) är identisk med »Vad *betyder*(6) 'lukrativ'?». När 'betyder' i fall (6) förklaras med hjälp av termen 'synonym' är det inte att fatta som en för alla fall av betydelse(6) av 'betyder'(6) giltig förklaring.

2.2 Meningsfullhet

'Meningsfull' och 'meningslös' knyter an till fallen (1), (3), (4), (6), (10), (12) och (13) i föregående avsnitt. 'Betydelsefull' och 'betydelselös' synes ha att göra med betydelse(1) och betydelse(2). Som vi skall se har betydelselöshet använts som kriterium på meningslöshet som har att göra med fall (6).

Frågan om meningsfullhet är ur semantisk synpunkt en fråga om en sats eller ett ord överhuvudtaget har mening och föregår alltså frågan vilken mening en sats eller ett ord har. Enligt Lyons ser språkvetenskapsmännen på problemet på ungefär följande sätt.[1] En T-sats som är fullständigt determinerad av sammanhanget (kontexten) är meningslös, eftersom den saknar funktion ur informationssynpunkt eller eljest ur kommunikationssynpunkt. Meningsfullhet förutsätter valmöjlighet. Beroende på sannolikheten för att T-satsen i fråga skall förekomma i det aktuella sammanhanget har den olika grad av mening. För S-satser får man i stället för aktuell kontext utgå från typer av kontext (»restricted contexts»[2]).

Jag fattar detta som att meningsfullhet göres avhängig av betydelsefullhet. I den mån satsen har kommunikativ funktion, någon vikt i sammanhanget, så har den mening. En funktionslös sats är meningslös.

Om detta är riktigt uppfattat, så krävs emellertid en komplettering. Ty det är ju inte bara helt determinerade satser som är kommunikativt funktionslösa. Detsamma gäller de som är helt indeterminerade; de som framstår som *överflödiga* i sammanhanget inte därför att de inte säger något nytt utan därför att det saknas någon som helst anledning att yttra dem.

Att säga att en sats är meningslös därför att den är funktionslös, överflödig eller betydelselös förefaller mig dock vara föga upplysande. Måste man inte för att kunna avgöra frågan redan ha utrett inte bara om satsen är meningsfull (i en annan betydelse) utan också vilken betydelse den har?[3] Överflödighetskriteriet är mer plausibelt vad beträffar ord. Ett S-ord kan sägas vara meningsfullt om det har en funktion i språket, vilket emellertid är detsamma som att det tillhör dess vokabulär. Men ifråga om T-ord synes vi åter vara beroende av huruvida den T-sats vari det ingår har mening och vilken denna är.

Ett första krav på en sats som skall kunna kallas meningsfull är även för den lingvistiske semantikern, att den är – förutom fonologiskt eller ortografiskt acceptabel – *grammatiskt acceptabel.* Den måste stå i överensstämmelse med syntaxens regler.[4] Detta kan dock inte vara ett krav på att satsen skall vara grammatiskt välformad. Många syntaktiskt felaktiga satser är fullt begripliga (»Förstått?»[5] och »Han sätta sina mössa på» exempelvis), varför det knappast kan krävas mer än att en person som behärskar språket i fråga kan inom språket översätta satsen till en grammatiskt välformad sats.[6] Det finns emellertid ett gränsområde, där det är tveksamt om man skall kalla en oacceptabel sats för ogrammatisk.[7] Hur är det t ex med »Gröna ägg spelar flöjt»? Eftersom den i motsats till »Ägg flöjt gröna spelar» eller »Gröna ägg spelas flöjt» har en struktur som är accepterad i svensk syntax bjuder det emot att kalla den för ogrammatisk.[8]

I lingvistiken räknar man med en annan sorts meningslöshet hos satser än den som beror på att de är överflödiga. För att en grammatiskt välformad sats skall vara meningsfull (signifikant) krävs då ungefär att betydelserna hos de element som konstituerar satsen är semantiskt förenliga, såsom i »Jag är en havande kvinna» och »Jag dricker vin», men inte i »Jag är en havande man» eller »Jag äter vin» och inte heller i »Gröna ägg spelar flöjt» eller »Stockholm ligger mellan Uppsala». Utgångspunkten för dylika bedömningar är en kartläggning av språkbruket (s k komponentanalys).[9]

Att en sats är meningsfull torde enligt sist refererade uppfattning vara i stort sett liktydigt med att satsen är *begriplig.* Anledningen till

att en sats är obegriplig kan naturligtvis vara att den innehåller nonsensord (sådana som inte finns i språket) eller är grammatiskt nonsens. (Överflödigheten gör däremot inte en sats obegriplig utan begriplighet är tvärtom en förutsättning för att man skall kunna avgöra om den är överflödig – såvida inte överflödigheten beror på obegripligheten. En annan sak är att överflödigheten gör det obegripligt varför personen yttrat satsen.) En obegriplig S-sats kan använd i ett visst sammanhang bli begriplig. T-satserna »Gröna ägg spelar flöjt» och »Jag är en havande man» kan i en saga, dikt eller science fiction-novell vara fullt begripliga.[10] Dessutom finns det ju alltid en möjlighet att för tillfället bestämma vad något skall betyda (när det sagda vore obegripligt utan sådana stipulativa definitioner).[11]

Om obegripligheten härrör från bristande logik kan man tala om formellt nonsens. »Min katt är inte en katt» kan sägas vara en meningslös sats, därför att den är självemotsägande och sålunda logiskt falsk. Detta utesluter dock inte att satsen är både begriplig och sann i en viss kontext, t ex om med »katt» avses »tiger» eller »fru». (Materiellt nonsens förutsätter ignorerande av uppenbara eller väletablerade fakta som varje vettig person skulle beakta. Den som på allvar hävdar, att Nixon är president i Frankrike, gör sig skyldig till materiellt nonsens. Men detta har inget att göra med meningsfullhet och meningslöshet såsom formellt nonsens har.)[12]

Mycket av vad filosofer kallat för meningslösa satser kan inte hänföras under de former av meningslöshet som jag berört. Satser som »Jag ljuger alltid» och »Gud existerar» har påstått vara meningslösa, trots att t ex »Jag ljuger aldrig» och »Påven existerar» samtidigt antages vara meningsfulla. Det rör sig här om intrikata filosofiska problem, som det inte finns anledning att gå närmare in på i förevarande sammanhang. Många menar att absurditeten härrör från s k kategorimisstag, en sammanställning av på något sätt oförenliga termer, ehuru oförenligheten inte kan klarläggas med samma metoder, som när det gäller obegriplighet (semantiskt nonsens).[13] Enklast att klara av synes vara fallen av referentiellt nonsens: en T-sats saknar referens.[14] Även om åtskilliga filosofiska satser framförts som förefaller vara goda exempel på semantiskt nonsens – t ex Heideggers »Das Nicht nichtet»[15] – kan man med Ziff säga, att »the danger of philosophical rubbish is that it is comprehensible and incomprehensibly contagious. Metaphysicians and theologians are generally no harder to understand than poets or novelists.»[16]

Kan man veta om en ljudkombination har mening utan att ha en uppfattning om vilken denna mening är? Svaret synes kunna bli jakande bara för S-ord. Det är möjligt att veta att en ljudkombination tillhör ett språks vokabulär utan att tro något om ordets betydelse. Men för satser för vetskapen om att de är meningsfulla med sig att man har en uppfattning om deras betydelse, även om denna uppfattning kan vara felaktig. Detsamma gäller för T-ord.[17]

1 *Lyons* 412-423.

2 *Lyons* 419: »the more general beliefs, conventions and presuppositions governing the particular 'universe of discourse' in the society».

3 *Regnéll* 37.

4 Se närmare *Lyons,* särskilt 137-138, 140, 141-142, 154-155.

5 I stället för »Har du förstått?»; om grammatiskt ofullständiga satser, se *Lyons* 175.

6 *Putnam* 215-216, *Regnéll* 38. Se även *Ziff* 23 (»it is more than likely that the majority of utterances actually uttered are ungrammatical») och 33.

7 *Lyons* 154: »each grammar defines its own limits». Se även *Wilks* 497-504 och *Stich.*

8 Frågan diskuteras av bl a *Hjorth* och *Ziff,* About. Ziff vill för dess avgörande »introduce and invoke proper subcategories of» de vanliga grammatiska kategorierna (212). Som *Tomberlin* framhåller är detta i viss mån i strid med Ziffs egen uppfattning om hur lingvistisk analys skall bedrivas. Ziffs idé ansluter emellertid till *Chomskys* (50) åsikt om de möjligheter till semantisk analys som med tiden kommer att inrymmas i den transformationella grammatiken.

9 *Lyons* 412, 423-424, 475-476, *Regnéll* 31-36.

10 *Putnam* 215-216, *Waismann,* Language 25: En sats i en roman är »meaningful, if (1) it is correct English, i. e. not a broth of words, and (2) it fits in with the other sentences.»

11 *Hamlyn* 59, *Waismann* 38-39: »Trying to think of something senseless is like trying to make a move with a chess-man over the edge of the board. I can do it, but it is not determined what should happen next. I have stepped out of the game.»

12 *Walsh* 155, *Passmore* 141-143. Om absurditeten i »p, men jag tror inte att p» (motstridiga pragmatiska implikationer), se *Regnéll* 156, *Jareborg* 179, *Jareborg,* Antydningar 441 och på dessa ställen angiven litteratur.

13 Se t ex *Ryle,* Categories, *Sommers, Strawson,* Introduction 14-16, *Waismann* 333-335, *Passmore* 119-147, *Walsh* 155-170, *Regnéll* 82-92. – Om meningslösa frågor, se *Waismann* 414-416 och om vissa andra filosofiska argument som går ut på att satser är meningslösa, *Passmore* 100-118. – Att 'meningslös' har en rad olika betydelser har betonats av t ex *Wittgenstein* §§ 499-500, *Waismann,* Language 25-26 och *Cohen* 126-127.

14 Se nedan 2.9.

15 *Waismann* 334: »What are we to do with this statement? What follows from it and from what does it follow? What experiences would verify it? Or would none at all? What is its function, its purpose in language? How does it affect our actions, our life?»

16 *Ziff* 197.

17 Se t ex *Wilks* 504-520.

2.3 Verifikationsprincipen

Med den logiska positivismen är förknippad den s k verifikationsprincipen, som i början formulerades så, att en sats är meningslös om den inte kan verifieras slutgiltigt. Ehuru principen numera har så gott som enbart historiskt intresse är det befogat att säga något om den, främst därför att många svenska jurister fått lära sig att den anti-metafysiska inställning, som den logiska positivismen delar med uppsalaskolans filosofi, har en solid grundval. Antagandet av en sådan grundval fick sitt klaraste uttryck just i verifikationsprincipen. På ett sätt innebar den inget nytt. 1600- och 1700-talens brittiska empirister argumenterade ofta utifrån tanken, att ett ord kan ha betydelse för någon bara om denne kan återföra det på någon företeelse i sin erfarenhet. I den logiska positivismens föregångare, Russells och den unge Wittgensteins logiska atomism, ingår som en viktig beståndsdel idén om enkla, grundläggande protokollsatser (»logiska atomer»), vars betydelse är en funktion av att de ger en riktig bild av den i erfarenheten givna verklighetens fundamentala komponenter. I ett logiskt perfekt språk kan alla satser deduceras från protokollsatser. Den logiska atomismens program övergavs sedan det befunnits praktiskt ogenomförbart och anses numera bygga på en helt oantaglig metafysik.[1]

Till saken hör att logiska och matematiska satser tillerkänns en särställning. Såsom varande tautologiska, analytiska, är de sanna utan att behöva någon anknytning till verkligheten.

En betydande del av den filosofiska diskussionen under 1930-talet ägnades åt att angripa och försvara verifikationsprincipen, som till följd härav undergick en serie modifikationer och uppfattades på olika sätt av olika filosofer. En första förändring, varom alla kunde vara eniga, var omvandlingen till en *verifierbarhetsprincip.* Den praktiska omöjligheten att verifiera en sats skulle inte utesluta att den betraktas som meningsfull. Avgörande var om det gick att teoretiskt, i princip, göra det. Snart kom man emellertid att tvingas överge också detta krav. Generaliseringar rörande öppna klasser (»Alla svanar är vita») kan inte – teoretiskt – visas vara sanna med absolut visshet, då man ju inte kan sätta en gräns för antalet relevanta observationer. En del positivister tog i detta läge upp en idé, som framförts av Karl Popper. Denne som insett omöjligheten att verifiera universella satser uppställde som kriterium på en empirisk sats att den kan slutgiltigt *falsifieras.* Det finns anledning att framhålla, att för Popper var detta kriterium ett »demarkationskriterium» (för gränsen mellan vetenskap och icke vetenskap) utan betydelse för frågan om en sats är meningsfull eller

ej. Vidare framförde han kriteriet som ett förslag till konvention, grundat på värderingar om vilken begreppsbildning som kunde anses lämplig.[2] Ersättandet av verifierbarhetsprincipen med en falsifierbarhetsprincip medförde emellertid att existensiella satser såsom »Det finns åtminstone en enhörning» kom att klassificeras som meningslösa.[3]

Ett naturligt steg i detta läge är att kräva, att en sats skall vara antingen verifierbar eller falsifierbar för att räknas som meningsfull. Men problem uppstår beträffande skenbart kategoriska satser som involverar hypotetiska satser (t ex »Andersson är noggrann») och framför allt för all vetenskaplig teoribildning: »verification has no natural end».[4] Inte ens som demarkationskriterium duger en verifierbarhets- eller falsifierbarhetsprincip. Som Hempel visat är många »scientific hypotheses of mixed quantificational form . . . neither verifiable nor falsifiable.»[5] För övrigt kan invändas att det skulle vara egendomligt att en sats är meningsfull och dess negation inte är det, vilket leder till att det inte går att hålla fast vid ett krav på verifierbarhet *eller* falsifierbarhet: i stället kommer kravet oundvikligen att omfatta *både* verifierbarhet *och* falsifierbarhet.[6]

Flera av de logiska positivisterna gjorde en reträtt, som resulterade i uppställandet av en *prövbarhetsprincip:* det måste i erfarenheten finnas något som är relevant för satsens sanningsvärde för att den skall räknas som meningsfull.[7] Men inte heller detta hjälpte, bl a därför att vissa data inte kan sägas tala för eller emot enskilda satser, utan snarare för eller emot hela grupper av premisser, varifrån enskilda satser kan härledas. Metafysikerna var snara att peka på att observationer av verkligheten i högsta grad är relevanta för deras teorier. (Ayer misslyckades med att visa att »The absolute is perfect» är meningslös enligt prövbarhetsprincipen.)

(Verifikationsprincipen formulerades enbart för påståendesatser – inga andra kan ju vara sanna eller falska – men det torde inte erbjuda några större svårigheter att med några tekniska grepp göra den tillämplig även på andra typer av satser.[8] Det bör också framhållas att de logiska positivisterna med meningsfullhet avsåg s k teoretisk eller kognitiv meningsfullhet; de hade inget emot att tillskriva metafysiska, teologiska, moraliska och estetiska satser en annan sorts mening, s k emotiv mening – se därom kapitel 6.)

Svårigheterna att finna en hållbar formulering av verifikationsprincipen skulle knappast ha varit tillräckligt för att positivisterna skulle överge den, lika litet som den omständigheten att bl a moraliska och estetiska satser klassificerades som (kognitivt) meningslösa. Avgöran-

de torde ha varit insikten om att den inte var respektabel utifrån de kriterier den själv uppställde. Den är varken analytisk eller empiriskt grundad. Som beskrivning av språkbruket är den uppenbart osann. I den mån den uppfattades som ett påstående med sanningsvärde måste den vara a priori och sålunda likställd med de metafysiska satser, mot vilka den åberopades för att påvisa att de är meningslösa.[9] Distinktionen mellan spekulativ och kritisk filosofi är ingalunda så klar som man kan föranledas tro av många filosofers anti-metafysiska eller metafysik-neutrala programförklaringar.[10]

Verifikationsprincipen kan naturligtvis betraktas just som en princip, dvs ett förslag, en utgångspunkt, en måttstock. Positivisterna har då givit ett förslag till hur man skall använda begreppet meningsfullhet och hur man skall ställa sig till detta förslag blir beroende av bedömningar ur lämplighetssynpunkt.[11] En nackdel med detta språkbruk är förstås, att en sats principiellt inte kan verifieras eller falsifieras om man inte vet vad den betyder. Den måste således redan vara meningsfull (i en annan betydelse än de logiska positivisterna hade för ögonen). Den måste vara begriplig.[12] Verifikationsprincipen – i någon form – skall inte frånkännas ett visst heuristiskt värde när det gäller att skilja mellan vetenskapligt fruktbara hypoteser och fåfäng spekulation, men den förmår inte utesluta det som inte är enbart empiriskt grundat (vad som nu kan menas med detta).[13] Även om det kan påvisas att något saknar empirisk grund, så följer därav knappast något väsentligt i fråga om meningsfullhet. Att kunna visa att t ex »Gud skapade himmel och jord» inte kan prövas empiriskt är, såsom Alston framhåller, inte att kunna visa att satsen inte är ett (meningsfullt) påstående: »it is simply to show that it is a very different kind of assertion from scientific hypotheses and claims as to the nature of the physical world. And it is hardly surprising that metaphysics and theology should turn out to be very different from science.»[14] Av verifikationsprincipen följer inte heller mycket om vilka satser som eventuellt inte är verifierbara eller falsifierbara: i många fall krävs invecklade och kanske principiellt diskutabla filosofiska argument för att visa att så är fallet.[15] Ett sådant argument kan naturligtvis leda till att man finner påståendet obegripligt eller obegripligt utom mot bakgrunden av vissa postulat (men vetenskapen arbetar i betydande utsträckning med postulat!).[16]

[1] Se förutom i 1.2 not 4 angiven litteratur *Urmson* 1-98, *Alston* 63-69, *Passmore* 81-85, *Hempel* 101-102.

2 *Popper* 34-41, 78-92, *Hempel* 103-106. Schlick var så konsekvent att han förnekade att generaliseringar är påståenden och hävdade att de är regler, se *Urmson* 112-113.

3 *Popper* 68-70, *Hempel* 105-106.

4 *Waismann,* Language 25.

5 *Hempel* 121; om mer intrikata svårigheter se 107-118.

6 *Hempel* 102, 121-122.

7 Den lättillgängligaste framställningen finns hos *Ayer* 48-55, senare modifierad, se 7-21. Se även *Hempel* 106-107. – Ytterligare må hänvisas till *Wedberg* 219-227, *Alston* 69-73, 76-77, *Berlin, Urmson* 107-114, *Passmore* 85-92, *Parkinson* 7-10, *Walsh* 43-46, *Cohen* 188, *Regnéll* 39-40, *Hudson,* Moral 32-36, *Johansson* 9-11, *Waismann,* Verifiability 119-129, *Waismann,* Language 24-26 (för vissa överdrifter hos Waismann, se *Cohen* 294-297 och vidare *Austin,* Sense 104-131 och *Furberg* 177-180). Verifikationsprincipen försvaras av bl a *Feigl* 131-134 och *Rynin.*

8 Se t ex *Alston* 75, *Rynin* 121.

9 *Wisdom* 51-54, *Urmson* 168-170. Om det möjliga i att lära sig förstå en sats som inte är verifierbar, se *Lloyd, Putnam* och *Malcolm,* Memoir 65-66.

10 Se *Walsh* 189-198; 196: »metaphysicians see the world in unusual lights whereas barely analytical philosophers do not»; 178: »Facts exist, or perhaps we should say obtain, only from particular points of view, and [in metaphysics] points of view are in dispute.»

11 *Ayer* 21 insåg detta (1946).

12 *Berlin* 32, *Passmore* 93-96, *Waismann* 329-330.

13 *Regnéll* 41-43, *Hamlyn* 62-64.

14 *Alston* 81, se närmare 79-83, *Passmore* 96-99, *Stevenson,* Facts 42-44 (43: »Hence the positivistic contention reduces to this: 'Metaphysical statements are neither empirically verifiable nor analytic; hence they are not respectable.' If the metaphysicians answer, 'Our statements, even though neither empirically verifiable nor analytic, are still respectable', they are scarcely to be led away from their position by mere exhortation.»).

15 *Passmore* 86-91. *Waismann,* Language 26 (som själv en gång var logisk positivist och tillhörde Wienkretsen): positivisterna »had no machinery, such as they thought they had, by which the senselessness of metaphysics could be *proved;* though it must be admitted that metaphysicians made the greatest efforts to supply them with plausible arguments for such a view. I am afraid what has been said on this subject was of a profound shallowness.»

16 *Berlin* 33-34, *Waismann* 325-328, *Walsh* 184-185: »The worshipper must believe God to be, at once a real existent (as opposed to a mere fiction) and a being who, though he reveals his presence by actions in the common world, is essentially not of it. We may say if we like that religion, in its normal forms at least, would not make sense unless this were taken to be true: to be committed to it is an important part of what we mean by religious belief.» Se även *Wisdom* 40. – *Williams,* Language 402-406, finner visserligen verifikationsprincipen oacceptabel för jurister; regler, imperativer och värdeomdömen måste vara meningsfulla, men ser den ändå kunna tillämpas därför att regler, etc har ett »referential element» som »can be separated from the desire and stated as a (probably false) proposition of fact. Thus the rule 'Do not steal' can be expressed as the (false) proposition of fact that people do not steal.» (405).

2.4 Teorier om mening

Man har länge hållit fast vid tanken att ord och därmed också 'mening' »står för» (denoterar eller refererar till) något som är självständigt identifierbart och att satsmening är en kombination av de i satsen ingående ordens mening eller betydelse. (I detta avsnitt betraktas 'mening' och 'betydelse' som synonymer.) Dessa *denotativa teorier* kan allt efter arten av den entitet, som enligt teorien i fråga utgör betydelsen, indelas i namnteorier (orden är namn på konkreta objekt eller på klasser, egenskaper och andra abstrakta objekt), idéteorier (orden betecknar själsliga idéer eller begrepp) och tredjevärldsteorier (orden betecknar abstrakta entiteter som är varken materiella eller själsliga). Invändningarna mot de denotativa teorierna är så många och så förgörande, att jag inte ser någon anledning att beröra dem. Det grundläggande felet är att oberoende av vilken sorts entitet man gör identisk med ordens betydelse, så kan en mängd saker sägas om dessa som man inte kan säga om mening, och tvärtom. T ex är inte betydelsen av ordet 'Parthenon' gjord av marmor. Mer sofistikerade teorier sätter mening lika med en *relation* mellan ord och denotatum (»referent»). Men dessa far nästan lika illa. Mellan vad är meningen hos 'eller' en relation?[1]

Kritiken mot meningsbegreppet sådant det utformats enligt nyssnämnda teorier har lett till att många språkvetenskapsmän, psykologer och filosofer ogärna tar ordet 'mening' i sin mun. Bland filosofer har särskilt Quine förhållit sig negativ. Han menar att vi skall »turn our backs on the supposititious entities called meanings», ty vi behöver dem inte om vi kan förklara uttrycken 'synonymitet' och 'meningsfullhet' utan dem.[2] Quines inställning synes vara representativ för hur många lingvistiska semantiker ser sin uppgift. Lyons säger: »As far as the empirical investigation of the structure of language is concerned, the sense of a lexical item may be defined to be, not only dependent upon, but identical with, the set of relations which hold between the item in question and other items in the same lexical system.»[3] Dessa relationer är paradigmatiska (med enheter som kan förekomma i samma kontext) eller syntagmatiska (med enheter som konstituerar den språkliga kontexten). Bland de paradigmatiska relationerna kan nämnas (a) synonymitet, dvs lika betydelse hos två enheter, (b) hyponymitet, dvs över- och underordnad betydelse ('blå' och 'himmelsblå'), (c) inkompatibilitet, dvs konträr betydelse ('blå' och 'röd'), (d) antonymitet, dvs motsatt betydelse ('stor' och 'liten'), (e) komplementär betydelse ('man' och 'kvinna', 'gift' och 'ogift') och (f) omvänd betydelse ('sälja' och 'köpa', 'man' och 'hustru').[4]

Quine har senare försökt att mer positivt bidra till klarläggandet av begreppen synonymitet och meningsfullhet (signifikans) genom sin egendomliga lära om »stimulus meaning»: »for a given speaker . . . the class of all the stimulations (hence evolving ocular irradiation patterns between properly timed blindfoldings) that would prompt his assent» eller »dissent» till satsen i fråga.[5] Efter den kritik som främst Paul Ziff har levererat har jag svårt att se, att någon kan finna något av värde i Quines lära.[6] Ett led – som kanske inte är avgörande i och för sig – i kritiken är att det åtminstone för närvarande är omöjligt att konstruera en hållbar *kausal meningsteori.* Dylika var särskilt populära under 1940-talet (t ex Russell, Morris, Stevenson) och hade i regel ett inslag av denotativ meningsteori.[7] Alla försök att identifiera mening som orsaker till (stimulus) eller effekter av (response) uttalade satser eller ord[8] har mött oöverstigliga hinder, varvid föga vunnits genom att benägenheter (dispositioner, tendenser) att orsakas av vissa attityder eller andra stimuli eller att orsaka vissa attityder eller andra response ersatt kategoriskt uttryckta orsaksrelationer.[9] Det är visserligen möjligt att för vissa syften se språket som en mekanism, men vad ord och satser betyder är oåtkomligt, om man inte på något sätt beaktar avsikterna hos dem som använder språket. Liksom för alla handlingar har vi att skilja mellan orsak och skäl[10] och eftersom språket abstraheras ur summan av språkhandlingar kan ingen riktig bild av språket erhållas, om man bortser från den rationella dimensionen. En del av attraktionen hos en kausal meningsteori ligger däri, att en dylik förefaller oundgänglig när det gäller att förklara hur ett barn lär sig tala. Någon sorts konditionering äger tydligtvis rum, när ett barn lär sig imitera och använda enkla satser, som för övrigt ofta är elliptiska ett-ordssatser.[11] För en psykolog, som enbart är intresserad av att förklara de pre-syntaktiska processerna vid språkinlärning, kan mycket väl en kausal teori vara adekvat.[12] Psykologerna gör emellertid anspråk på att med sina metoder kunna förklara all språkinlärning, även om de medger att de inte ännu kan förklara hur det går till när ett barn lär sig tala grammatiskt korrekt.[13] Chomsky är inte lika optimistisk: »Honesty forces us to admit that we are as far today as Descartes was three centuries ago from understanding just what enables a human to speak in a way that is innovative, free from stimulus control, and also appropriate and coherent.»[14] Chomsky själv ser den rimligaste lösningen vara att postulera en »innate mental structure»[15], ett förslag som i sin tur inte utan skäl ansetts sakna inte bara empiriskt underlag utan även plausibilitet överhuvudtaget.[16] Men hur som helst är teorier om inlär-

ning något annat än teorier om mening och kausala meningsteorier är tillfredsställande bara i fråga om yttranden, som kommer till stånd oberoende av talarens avsikter och skäl. Cohen säger: »the community's sound-patterns could . . . only be called meaningful in the same sense as the warning-cries of birds or the groans of a sick man that make us feel sympathy for his sufferings or the laughter of children that makes us cheerful.»[17]

Insikten om att den centrala betydelsebärande enheten är T-satsen – man lär sig inte ord först och satser sedan – och att en sats' betydelse inte utan vidare är identisk med summan av de i den ingående ordens betydelser har bidragit till en förskjutning av intresset från ordmening till satsmening.[18] Av enbart historiskt intresse är den logiska atomismens tes om satsen som en bild av verkligheten: en sann sats återspeglar strukturen hos fakta. (Wittgensteins *bildteori* kan sägas utgöra en motsvarighet för satser till de vanliga denotativa teorierna.)[19] Därnäst kom *verifikationsteorien,* som för åtskilliga utgjorde ett komplement till verifikationsprincipen. I Schlicks formulering är en sats' betydelse enligt denna teori detsamma som metoden för dess verifierande. Denna lära har den fördelen att mening inte uppfattas som någon sorts entitet. Men nackdelarna är många. Vad betyder t ex satser som inte kan vara sanna eller falska? Och liksom när det gällde verifikationsprincipen uppkommer frågan, hur man kan veta hur en sats skall verifieras när man inte vet vad den betyder.[20]

Verifikationsteorien pekar fram emot den lära som ser betydelse som en funktion av språkanvändning. Att förklara vad en sats betyder genom att säga hur den verifieras är ju i grund och botten att ange ett sätt på vilket satsen användes. Men om verifikationsteorien inte är alldeles utan grund så gäller det också övriga teorier som nämnts. Språket användes ju för att säga något om det som finns givet i verkligheten. Genom språket uttrycker vi och kommunicerar vi våra tankar och känslor. Genom språket kan vi påverka andra människor. Mening uppkommer genom att språkliga enheter har del i olika sorters mänskligt beteende.[21]

[1] Se t ex första tredjedelen av *Wittgenstein, Christensen* 13-34, 91-109, 115-144, *Ryle,* Meaning 131-143, 146-150, *Alston* 12-20, 22-25, *Waismann* 153-155, 158-162, 335-336, 352-355, *Austin,* Papers 25-30, *Haas* 86-96, *Strawson* 188-189, *Cohen* 65, *Parkinson* 3-4, *Hospers* 29, 74, *Hudson,* Moral 21-24, *Black,* Models 17-24, *Stampe* 151-154. Inflytelserikast av de denotativa teorierna har varit *Ogdens & Richards'* (se särskilt 9-13, 87-108), enligt vilken symboler symboliserar (kausal relation) tankar eller referenser, vilka refererar till (kausal relation) saker och andra entiteter (s k referenter). Triangeln avslutas med att symbolerna »stand for» referenterna. Hos *Segerstedt* 5-8 lever i stort samma idé kvar, ehuru mer påtagligt kombinerad med en kausal inlärningsteori.

2 *Quine* 11-12, 22, 47-49; se även *Christensen* 145-149.

3 *Lyons* 443, se även 427-429, 444. *Ullman* 55-64 (och *Ullman*, Language 17-23) vidhåller en sorts denotativ teori, där referenten är borttagen: »meaning» är relationen mellan ordet morfologiskt sett och dess »sense» (ungefär »the information which the name conveys to the hearer»). Jag kan inte finna att Ullman någonsin har användning för detta meningsbegrepp. Om lingvisternas uppfattning, se vidare *Christensen* 174-191 och om »traditionell semantik», *Lyons* 403-410.

4 Se *Lyons* 73-81, 428, 446-470 och, om synonymitet, *Ullman* 141-155, *Regnéll* 74-78, *Alston* 44-47.

5 *Quine*, Word 32, se närmare 26-51 och *Götlind*, som även pekar på en rad problem som Quines lära ger upphov till.

6 *Ziff*, Response (65: »a true flight of fancy standing squarely in the mainstream of romantic behaviorism»).

7 *Russell*, särskilt 26, 51, 57, 64-66, 72-73, 80, 120, 162-184, *Stevenson* 42-59, 62-80, *Stevenson*, Facts 153-174. Till Stevenson, se t ex *Kerner* 40-52.

8 För S-ord och S-satser får man i stället tala om vanliga eller normala stimuli och response. – *Ziff* 54: »That it is in fact impossible (today) to specify the relevant stimuli is usually glossed over as a gross consideration that must not be allowed to interfere with the flights of scientific fancy.» Se vidare 54-57.

9 *Black*, Language 169-185, *Grice* 41-42, *Parkinson* 5-6, *Alston* 25-31, *Stenius* 259-262, *Waismann* 111-128, *Cohen* 24-26, 65-66, *Barry* 17-18, *Hudson* 37-43 (innebär att var och en skulle kunna själv bestämma vad som har mening och vilken denna är), *Christensen* 149: »the behaviour towards an expression is always something that is logically secondary to understanding it and thus no reliable guide to its meaning.»

10 *Jareborg* 101-115.

11 Se *Carroll* 30-40 (s k »operant conditioning» underbyggd med »classical conditioning»), *Waismann* 111, *Robinson* 118, 123 och även *Ogden & Richards* 52-76.

12 *Cohen* 57.

13 *Carroll* 32, 40, *Quine*, Word 80-82.

14 *Chomsky* 11.

15 Se närmare *Chomsky* 68-85 och även *Marshall* 168-171.

16 Se t ex *Lyons* 472-473, *Matthews* 183-188, *Cooper*, Innateness, *Cohen* 47-56, vilken hävdar att det räcker med att antaga »that human beings are born with a general capacity for eliminative induction» (51).

17 *Cohen* 56-57, se även 58 och *Putnam* 228-235.

18 *Cohen* 65, *Quine*, Word 13, *Regnéll* 122, *Austin*, Papers 24, *Haas* 102-103, *Furberg* 265.

19 Jämte i 1.2 not 4 och 2.3 not 1 upptagen litteratur se *Daitz*, *Hanson* 24-30, *Hudson*, Moral 24-31 och *Stenius* 259.

20 Se närmare *Waismann* 329-333, *Cohen* 187-191, *Parkinson* 11, *Russell* 289-300, *Andersson & Furberg*, Moral 47, *Dummett* 65-68, *Ziff* 144, *Cavell* 77, *Harré* 361-363 och särskilt *Strawson*, Meaning, som framför starka skäl för att varje uppfattning om vad mening hos S-satser är, som inte tar hänsyn till »communication-intentions», är ohållbar (24: »It is indeed a generally harmless and salutary thing to say that to know the meaning of a sentence is to know under what conditions one who utters it says something true. But if we wish for a philosophical elucidation of the concept of meaning, then the dictum represents, not the end, but the beginning of our task.»). *Christensen* 35-58 hävdar att 'att ha mening' = 'att kunna vara sann', men också att meningsbegreppet är primärare och att bara »if the *intention* is to produce this sentence rightly, to let it function, will we raise the question of truth and falsity» (37). Jämför *Hedenius* 62-68 och *Cameron* 110-114.

21 *Alston* 31.

2.5 Mening och språkanvändning

»Man kann für eine *grosse* Klasse von fällen der Benützung des Wortes »Bedeutung» – wenn auch nicht für *alle* Fälle seiner Benützung – dieses Wort so erklären: Die Bedeutung eines Wortes ist sein Gebrauch in der Sprache.»[1] Dessa Wittgensteins ord finns knappast anledning att fatta som annat än en vägvisning.[2] Hans syfte var att underminera uppfattningen om mening som en sorts entitet, att orden är namn på något. För att förmedla en – som han såg det – riktigare bild av hur språket fungerar använde han en rad liknelser och metaforer: »Denk an die Werkzeuge in einem Werkzeugkasten: es ist da ein Hammer, eine Zange, eine Säge, ein Schraubenzieher, ein Masstab, ein Leimtopf, Leim, Nägel und Schrauben. – So verschieden die Funktionen dieser Gegenstände, so verschieden sind die Funktionen der Wörter.»[3]; »Einer Regel folgen, eine Mitteilung machen, einen Befehl geben, eine Schachpartie spielen sind *Gepflogenheiten* (Gebräuche, Institutionen). Einen Satz verstehen, heisst, eine Sprache verstehen. Eine Sprache verstehen, heisst eine Technik beherrschen.»[4]; orden har funktioner och roller, de är institutioner;[5] »Die Sprache ist ein Instrument, Ihre Begriffe sind Instrumente.»[6]; »Die Frage »Was ist eigentlich ein Wort?» ist analog der »Was ist eine Schachfigur?»».[7] En viktig del av hans filosofi är att språket är konventionellt, bundet av regler. Liksom t ex de Saussure jämför han gärna språket med schack. Att säga något meningsfullt är att deltaga i ett språkspel (»Sprachspiel»).[8]

Vid sidan av Wittgenstein är Gilbert Ryle den som gjort mest för att introducera *användningsteorien.* Men även han betonar främst teoriens kritiska sida. Han framhåller att 'användning' har åtminstone två fördelar framför 'mening'. (Användningsteoriens uppställande gav upphov till slagordet »Fråga inte efter meningen, fråga efter användningen!»[9]) Dels riktas uppmärksamheten på »teachable procedures and techniques of handling or employing things, without suggesting unwanted correlates» och dels framgår, att bruk av ord och satser kan vara korrekt eller icke korrekt, dvs regler är inblandade.[10] Att veta vad ett uttryck betyder är enligt Ryle »to know the rules of the employment of that expression.»[11] »The use of an expression . . . is the rôle it is employed to perform . . .».[12]

Det kan betvivlas om denna lära verkligen är en meningsteori på annat sätt än att existensen av betydelser såsom entiteter förnekas. Positivt innebär den visserligen att semantikerna på något sätt måste beakta hur ord och satser faktiskt användes, vilket är en oprecis beskrivning av vad lingvisterna gör. Lyons säger: »The only empirical control

we have upon the study of language is the 'use' of language-utterances in the multifarious situations of everyday life.»[13] Men i övrigt kan det tyckas att vad Wittgenstein, Ryle och deras anhängare har att säga är föga upplysande i positivt hänseende. Vi får veta, att »there are indefinitely many kinds of words, kinds of phrases, and kinds of sentences – that there is an indefinitely large variety of kinds of rôles performed by the expressions we use in saying things».[14] En del kritiker klagar över att detta är alldeles för vagt. Det borde talas om vilken eller vilka typer av användning som är korrelerad med mening.[15] Parkinsons svar, att det ankommer på andra än de som förklarar ordet 'mening' att redovisa de många sätt varpå ett ord kan användas[16], ger vid handen att vi har att göra med föga mer än en programmatisk anvisning.

Det är inte svårt att visa, att en bokstavlig tolkning av vad Wittgenstein och Ryle (m fl) säger leder alldeles vilse. I följande satser säges ingenting som ens antyder vilken mening de citerade orden har: »'Och' användes numera allt oftare i början av satser, t o m av Svenska Akademiens ledamöter», »'Servitut' användes huvudsakligen av jurister», »Ordet 'ordet' användes som subjekt», »Ordet 'eskalering' användes numera mycket oftare än för bara tio år sedan». Den beskrivna användningen specificerar inte ordens betydelse.[17] Men hur kan vi veta detta? Uppenbarligen endast genom att på något sätt jämföra i vad mån 'mening' och 'användning' kan bytas ut mot varandra – utan att meningen hos den använda satsen ändras. »'p' betyder detsamma som 'q'» kan då ersättas med »med 'p' kan sägas detsamma som med 'q'». Och vad som kan sägas beror på vad som faktiskt säges (parole).[18] »Saying what the meaning of an expression is, is equivalent not to saying *what* its use is, but rather to saying that it has the same use as another expression.»[19] Men denna Alstons tanke synes ohållbar: bortsett från att många ord saknar synonymer förblir betydelsen hos de klasser av satser och ord som har samma användning oförklarad. Vi kan lära oss vad 'betydelse' betyder utan att säga att det har samma användning som 'användning'.

Vid närmare eftertanke synes det uteslutet att likställa betydelse och användning. Att använda något är att göra något och varför skulle vi använda ord och satser om vi inte redan var klara över vad de betyder? Vi skulle inte kunna använda dem för våra syften, om det inte är förutsatt att de har betydelser.[20]

Den som säger något gör något. Han utför en handling eller, om man så vill, en hel rad handlingar, ty vad han gör kan ses ur många olika synpunkter och därför klassificeras och beskrivas på många olika sätt. Den som säger »Johansson har stulit igen» producerar vissa ljud, han

gör något som kan beskrivas i t ex fonologiska och syntaktiska termer, han säger något som har mening och en viss betydelse, han påstår eller frågar eller anklagar, han kanske skrämmer eller retar Johansson eller Johanssons hustru.

Under senare år har en rad filosofer intresserat sig för analys av språkhandlingar. Som i så många andra fall i modern filosofi var det J L Austin som stod för den grundläggande idén. I det följande kommer jag att på några punkter knyta an till några av tankarna i denna lära om språkhandlingar. Att ge en översikt över dess innehåll finns tyvärr inte utrymme för.[21] För övrigt är mycket av det som sagts om språkhandlingar av tentativ karaktär; åtskilligt återstår att uträtta innan klarhet nås rörande vilken begreppsapparat och vilka distinktioner som är lämpligast (i detta hänseende föreligger en parallell med forskningen i transformationell grammatik, utgående från Chomskys idéer).

Om man sammanställer läran om språkhandlingar med vad som sagts i detta avsnitt torde man finna att begreppet användning närmast har att göra med den aspekt på språkhandlingen som brukar kallas den illokutiva handlingen, och vilken står i samband med en meningsaspekt som nedan i 2.10 kommer att beröras närmare. Denna meningsaspekt (illokut innebörd) förutsätter emellertid att det sagda har en viss betydelse och kan därför inte användas för att förklara vad betydelse är.[22]

1 *Wittgenstein* § 43, se även *Wittgenstein*, Gewissheit § 61.

2 *Black*, Margins 255-256: Wittgensteins maxim är närmast en generalisering av verifikationsteorien; hans metod var tentativ och han avsåg inte att ge några patentlösningar.

3 *Wittgenstein* § 11, se även § 360.

4 *Wittgenstein* § 199, se även *Wittgenstein*, Gewissheit § 62.

5 *Wittgenstein* §§ 17, 559, 563, *Wittgenstein*, Gewissheit § 64.

6 *Wittgenstein* § 569.

7 *Wittgenstein* § 108.

8 Se t ex *Wittgenstein* §§ 23, 84, 100, 355, 496-497, 558-569, *Rhees* (en briljant exposé över Wittgensteins språkuppfattning) och t ex *Waismann*, särskilt 131-148, 156-158, 162, 234-237, 337, *Hudson*, Moral 44-54, *Casey* 1-13, *Winch* 24-39, *Wedberg* 331-339.

9 *Waismann* 156: »If you want to know what a word means, look and see how it is used.»

10 *Ryle*, Ordinary 113-114.

11 *Ryle*, Meaning 143.

12 *Ryle*, Meaning 144, Se även *Alston*, Meaning 141-142 och *Strawson* 188-189.

13 *Lyons* 410-411. Se även *Ullman* 67. Denne menar dock att Wittgensteins lära främst har betydelse för parole (se 64-67 och *Ullman*, Language 23-28) och vidhåller en namnteori för la langue, vilket torde bero på de rätt stora begränsningar han i praktiken gör för vad som räknas som att förklara hur ett ord användes (varje ord förklaras som ett namn eller med en synonym).

14 *Ryle,* Meaning 145, se även *Wittgenstein* § 23 och *Black* 150-152.

15 *Christensen* 153, 168. Dennes eget förslag är att »for a sentence to have meaning is the same as to be capable of being used for making a truth» (se ovan 2.4 not 20). Han är helt positiv till användningsteoretikernas kritik av andra teorier (149-166). – En helt annan sorts kritik finns hos *Findlay* 127: meningsproblemets lösning står att finna i »the 'intentional nature of thought'»! ?

16 *Parkinson* 12-13.

17 Se närmare *Alston,* Meaning 143-145 och även *Waismann* 175-176, *Ziff* 158 och *Ullman,* Language 27.

18 Tankegången utvecklas av *Alston,* Meaning 145-148, *Alston* 33-34.

19 *Alston,* Meaning 159.

20 *Hamlyn* 67, se närmare 64-68 om olika betydelser av »use».

21 Jag nöjer mig med att hänvisa till *Austin,* Words, *Furberg, Searle, Searle,* Acts, *Strawson,* Intention, *Griffiths, Cohen,* Illocutionary, *Cameron, Skinner, Nordenstam, Alston* 34-36, *Urmson,* Ethics 130-146, *Hudson,* Moral 54-63 och *Ross,* Norms 1-77 (ehuru Ross är oklar på åtskilliga punkter och redovisar en del egendomliga åsikter).

22 För kritik av användningsteorien ur denna synpunkt, se t ex *Searle* 146-149 och även *Wertheimer* 49-57.

2.6 S-betydelse

Wittgenstein och Ryle talar gärna om regler för ords användning – låt oss i fortsättningen säga *betydelseregler* – ehuru det är klart att reglernas innehåll på något sätt konstateras mot bakgrunden av regelbundenheter i språkvanorna. Särskilt Ryle lämnar inget utrymme för tvekan: det gäller inte att beskriva »usage», dvs »custom, practice, fashion or vogue», utan »use» – och »misuse» (»misusage» finns inte: sociologiska regelbundenheter är inga regler).[1] Hur stämmer då detta med att lingvistik, inklusive semantik, är en empirisk vetenskap som beskriver faktiskt språkbruk? Enligt L J Cohen stämmer det inte alls. Enligt honom innebär accepterandet av en regelteori att se betydelse som något tidlöst. Varje förändring i språkbruket skulle tas som bevis på att en regel har brutits; men detta bryr sig lexikografen inte om: han registrerar förändringen om den har stabiliserats. Han registrerar inga regler för användningen av ord.[2]

Cohen har förstås rätt. Men det medför inte att regelteoretikerna har fel. De är nämligen ense om att talet om regler kan missförstås, eftersom regelbundenheterna i talet är deras fundament. Reglerna är sällan uttryckliga och om språkbruket förändras så förändras också reglerna.[3] Strawson säger: »apart from the introduction of words by *definition,* this talk of 'rules' may mislead us. We do not *generally* (in ordinary speech) draw up rules and make our practice conform to them; it is rather that we extract the rules from our practice, from noticing when we *correct* one another, when we are inclined to say that

something is *inconsistent*, and so on.»[4] Till detta har Cohen den kommentaren, att man i verkligheten medger, att man inte utanför klassrummen skall ta på allvar att det finns regler för språkets användning.[5]

Enbart existensen av regelbundenheter ger oss möjligheter att använda orden 'rätt' och 'fel' om ett yttrande. Ziff, som liksom Cohen förnekar existensen av språkliga regler, synes tro att problemet därmed är löst.[6] Men existensen av en regelbundenhet ger i motsats till existensen av en regel inget skäl för att kritisera vad en person gör. När det gäller icke formulerade regler, som bygger på social sed, erbjuder det stora svårigheter att säga vad som gör att en regel och inte bara en regelbundenhet existerar.[7] Hur som helst är uppenbart att om en regelbundenhet betraktas som uttryck för en regel (av »tillräckligt» många människor), så existerar en regel. Både Ziff och Cohen resonerar som om det inte funnes andra regler än formulerade och öppet accepterade. Cohen har likväl själv sagt det som behöver sägas i frågan: »Language, like many other aspects of human activity, can be looked at legitimately and usefully from the participant's point of view as well as from the spectator's, and for some purposes is more usefully looked at one way or the other.»[8] Lingvisten försöker se språket utifrån, filosofen liksom varje människa som använder språket ser det i första hand inifrån, vilket är desto naturligare, eftersom det är omöjligt att helt komma ut ur det utan att döma sig själv till tystnad. (Som bekant blir det helt olika sorts rättsfilosofi när man ser rättsordningen inifrån och utifrån, dvs sociologiskt.)

Betydelseregler är bara en del av de språkliga reglerna. För att kunna utpeka betydelseregler för 'betyder' måste vi veta vad 'betydelseregel' betyder. Måste vi då inte också veta vad 'betyder' betyder? Leder inte alltihop till ett cirkelresonemang?

En förklaring för någon vad något betyder kan ske, bara om denne redan behärskar det språk *inom* vilket förklaringen äger rum. »Wenn ich über Sprache (Wort, Satz, etc) rede, muss ich die Sprache des Alltags reden. . . . Dass ich bei meinen Erklärungen, die Sprache betreffend, schon die volle Sprache (nicht etwa eine vorbereitende, vorläufige) anwenden muss, zeigt schon, dass ich nur Äusserliches über die Sprache vorbringen kann. Ja, aber wie können uns diese Ausführungen dann befriedigen? – Nun, deine Fragen waren ja auch in dieser Sprache abgefasst; mussten in dieser Sprache ausgedrückt werden, wenn etwas zu fragen war!»[9]

Betydelseförklaring är ett primärare begrepp än betydelse. Wittgenstein säger: »»Die Bedeutung des Wortes ist das, was die Erklärung der

Bedeutung erklärt.» D h: willst du den Gebrauch des Worts »Bedeutung» verstehen, so sieh nach, was man »Erklärung der Bedeutung» nennt.»[10] Betydelser förklaras genom definitioner. Definitionsmetoderna är många (se 3.1). Vi har så många definitionsmetoder som behövs för att vi skall kunna lära oss tala på ett så konsistent sätt som krävs för språklig kommunikation. Att ange betydelseregler för ett ord är att definiera det. (För att kunna använda ett ord i enlighet med en regel krävs inte att man kan ge en korrekt definition: »Knowing how to operate is not knowing how to tell to operate.»[11]) Betydelseregler göres vanligen explicita genom att vi försöker uppställa hypoteser utifrån eget eller andras språkbruk. I allmänhet lönar det sig inte att direkt fråga vem som helst, som behärskar ett språk, hur reglerna är beskaffade. En mer framkomlig väg är att föreslå olika lösningar som denne får ta ställning till, men även i detta fall är inte ovanligt att hans språkbruk inte stämmer överens med de öppet accepterade reglerna. En fullständig redovisning av betydelseregler torde man kunna tala om bara när det gäller konstgjorda språkmodeller.[12]

Alla som hjälpligt behärskar ett språk förstår vad 'betydelse' betyder. De har lärt sig använda begreppet. Att förklara vad 'betydelse' betyder kan bara ske kontextuellt (denna definitionsmetod förklaras i 3.1). Begreppet betydelseförklaring kan liksom alla begrepp utsättas för kritisk granskning men inte utan att förutsätta att betydelseförklaringar kan äga rum enligt vissa metoder.

Det sagda hindrar inte att man i mer eller mindre metaforiska ordalag försöker tala om vad man gör när man förklarar vad något betyder. Ryle säger: »the meaning of a . . . word . . . is a functional factor of a range of possible assertions, questions, commands and the rest. It is tributary to sayings. . . . Their significances are their rôles inside actual and possible sayings.»[13] Cohen säger: »the meaning of a word or a common phrase as dictionaries conceive it is the part it plays in achieving the normal purposes of the serial arrays of words in which it occurs. Its meaning is the function or functions it performs in the utterances of those who speak the language to which it belongs.»[14]

I språket är orden primärare än satserna. Satsernas betydelse är en funktion av S-ordens betydelseregler och syntaktiska regler. S-ordens betydelse skulle enligt citaten sammanfalla med deras typiska roller, funktioner, uppgifter i T-satser, deras förmåga att bidra till förverkligandet av de syften (men inte alla syften och det är svårt att precisera vilka som är relevanta) med vilka T-satserna yttras. Det enklaste sättet att demonstrera vilken funktion ett S-ord har är att nämna ett annat

ord med samma funktion.[15] Men vilken som helst av de i 3.1 upptagna definitionsmetoderna duger. Diskussionen i detta avsnitt synes närmast leda till att det just är därför att vi har olika definitionsmetoder som vi – som sammanfattning – kan säga att S-ords betydelse hänger samman med deras funktioner i T-satser. Den enda precisering av »funktion» som synes möjlig är just att åberopa de accepterade definitionsmetoderna. En funktion som måste beskrivas på annat sätt faller utanför betydelsebegreppet.

Wittgenstein talade om ord såsom verktyg. Cohen finner denna bild missvisande: den passar bättre för sådana satser som kan tillskrivas en funktion – ofta en standardfunktion – som medel till ett mål, t ex i en ritual, som en slogan, trollformel eller återkommande rubrik.[16] Ord bör enligt Cohen hellre jämföras med sociala institutioner, som finns av behov och vana. Dylika kan inte helt förstås om man inte är medveten om de sätt varpå de utnyttjas för vissa syften och hur det sker i kombination med andra institutioner (och sällan eller aldrig i kombination med ytterligare andra).[17]

Hur återspeglas ett S-ords bidrag till en T-sats, när det gäller att bestämma vad en S-sats betyder? Tydligtvis så, att S-ord tillsammans med syntaktiska regler ger S-satsen en betydelse som är identisk med den som motsvarande T-sats har när den användes på ett normalt, typiskt och framgångsrikt sätt. Det är de typiska, vanliga funktionerna som registreras i det utifrån talet abstraherade språket. Cohen anser, att man förklarar vad en S-sats betyder, om man redovisar det karakteristiska, normala, primära syftet med en sats. Vanligtvis sker det genom att vi presenterar en sats som normalt förverkligar samma syfte (kraven på likvärdhet som medel kan variera med ändamålet med förklaringen). Även om det sker på annat sätt kommer vi inte ifrån att använda språket; förklaringen av vad en S-sats betyder måste ske inom ett språk.[18] Utgångspunkten är tydligen att bakom yttrandet av varje T-sats finns ett eller flera syften. För varje S-sats kan man med ledning härav bestämma ett eller flera karakteristiska eller normala syften, dvs ett syfte som i allmänhet förverkligas när satsen användes som T-sats. Jag ställer mig tvivlande till att vi blir särskilt mycket klokare genom att dra in normala syften som förklaringsgrund. Hur skall de relevanta syftena beskrivas? En självständig beskrivning av dem torde bli så generell, att den passar också för satser som uppenbarligen inte har samma betydelse. En tillräckligt precis beskrivning kan svårligen ske annat än indirekt, just genom att ange en i ifrågavarande typ av kontext synonym sats.[19]

1 *Ryle,* Ordinary 115-116, se även 117, 119 och *Rhees, Vendler* 14-24, *Hare,* Freedom 7-15, *Cavell* 69-78, *Ziff* 70.

2 *Cohen* 27-47 argumenterar utförligt mot en de jure-teori och för en de factoteori.

3 *Wittgenstein* §§ 41, 83, *Waismann* 65, 237.

4 *Strawson* 10; 230: »If we are to speak of rules at all, we ought to think of them as rules which everyone has a licence to violate if he can show a point in doing so.» Se även *Strawson,* Grammar 1-2, *Rhees* 92 (»Because there is this agreement [common reactions within the course of language] we can understand one another. And since we understand one another we have rules.»), *Flew, Stenius* 257-258, 262; *Lyons* 411 (»We have no direct evidence about the understanding of utterances, only about their *misunderstanding* – when something 'goes wrong' in the process of communication. . . . Normal communication rests upon the assumption that we all 'understand' words in the same way; this assumption breaks down from time to time, but otherwise 'understanding' is taken for granted. . . . It would probably be true, but rather pointless, to say that everyone 'understands' a particular word in a slightly different way. Semantics is concerned with accounting for the degree of uniformity in the 'use' of language which makes normal communication possible.»), *Næss* 39, *Emmet* 33, *Kerner* 51. – Enligt *Doorbar* skulle det finnas regler för »responding to words» i stället för regler för att använda dem; föga synes dock vara sagt härmed utöver att man kan se det hela ur adressatens synpunkt i stället för talarens.

5 *Cohen* 36.

6 *Ziff* 34-38, se även 40-45 och 70-75.

7 Se *Snyder.*

8 *Cohen* 40. Se även *Vendler* 21, 24 och *Waismann* 133-135.

9 *Wittgenstein* § 120. Se även *Ryle,* Ordinary 127 (»We are trying to register what we are exhibiting; to codify the very logical codes which we are then and there observing.»), *Rhees* 101, *Carroll* 34 (»Solving the problem of meaning is essentially a bootstrap operation.»), *Vendler* 16-19.

10 *Wittgenstein* § 560.

11 *Ryle,* Ordinary 117.

12 *Waismann* 148, se även 228-239, *Næss* 39-40, *Black,* Models 135-136, men även 73-74, 78-80, 88-91.

13 *Ryle,* Meaning 137-138 (även: »Word-meanings do not stand to sentence-meanings as atoms to molecules . . but more nearly as the tennis-racket stands to the strokes which are or may be made with it.»).

14 *Cohen* 62.

15 *Cohen* 64-65.

16 *Cohen* 66, 72-73. *Ryle,* Ordinary 119-121, har en mer kategorisk och överdrivet förenklad åsikt: man kan inte använda satser, ord kan användas för att konstruera satser, men konstruktionerna användes inte. »Sentences are things that we say. Words and phrases are what we say things *with.*» Resultatet blir att satser inte har mening eller viss betydelse, utan bara är meningsfulla eller meningslösa. Se även *Ryle,* Use (en på många punkter oklar artikel) och jämför *Findlay* 116, *Alston,* Meaning 148-149, *Shwayder,* Uses 132-133, *Wheatley,* Language 132-139.

17 Se närmare *Cohen* 74-75 och även 79-82. – *Ziff* 148-199 beskriver betydelse som en fråga om association med »a distributive and contrastive set», men hur värdefullt detta än kan vara ur lingvistisk synpunkt (se 2.4 vid not 3) är det inte säkert att en sådan analys ger något som helst svar på frågan vad ett ord betyder.

18 *Cohen* 58, 60-62, 68, 70-72. Se även *Furberg* 265-267. När det gäller det begreppsliga planet menar Cohen, att diskussionen kan gälla när ett syfte är adekvat för en viss sats (när ett påstående kan vara sant, en befallning rimlig, en fråga relevant, etc.) eller hur relationerna med andra satser är beskaffade (vilket beror på de karakteristiska syftena bakom dessa), se 79.

19 Se vidare om avsikt kontra mening, nedan 2.8-10.

2.7 T-betydelse

När det gäller T-satser kan man inte bara säga, att betydelsen är lika med eller framgår av hur satsen användes i det konkreta fallet, då det inte går att säga något om användningen om man inte förstår vad satsen betyder. Såsom L J Cohen utvecklat, måste man ha en sorts de jure-teori för att förklara betydelse hos T-satser.[1] Betydelsen hos en T-sats är tidlös, den kan inte ändras genom att språkbruket ändras. Inte heller kan t ex vaghet eller mångtydighet hos den undanröjas.

När man vill förklara vad en viss T-sats betyder, måste man stödja sig på vad motsvarande S-sats betyder, vilket ju i sin tur beror på hur S-satsen normalt användes (som T-sats). Ofta måste S-satsens betydelse förklaras som en disjunktion av olika betydelser (kanske olika i olika typer av kontext), bl a därför att de i den ingående orden kan användas i olika betydelser och den syntaktiska konstruktionen kan uppfattas på flera sätt. Lexikon och grammatik betraktas som en instruktion för uppställandet av en serie översättningsregler (inom ett språk är kanske lämpligare att tala om parafrasregler).[2] Talarens egna stipulationer om sitt språkbruk eller vad eljest är känt om hans idiolekt har samma roll, liksom naturligtvis specifikt språkbruk för en grupp av människor som han hör till. Beroende på sammanhanget, kontexten, kan när det gäller en yttrad T-sats en rad av alternativa översättningsregler uteslutas som icke aktuella; i praktiken tänker kanske ingen ens på dem som möjliga förklaringar till satsens betydelse. Det är inget märkligt, om flera alternativ blir kvar som tänkbara översättningar eller parafraser; det finns ingen anledning varför just ett alternativ skulle vara riktigt. Ett val mellan flera alternativ involverar, särskilt när det gäller översättning till ett annat språk, hänsynstaganden som inte nödvändigtvis har med satsernas betydelse att göra, utan snarare med stilvalörer, associationssfärer, e dyl.

Det kan vara missvisande att tala om »regler» för översättning. Varje riktig regel eller grupp av regler är nämligen uppställd ad hoc, den är i princip unik eftersom den hänför sig till blott ett (i tid och rum lokaliserat) yttrande av en sats. Satsen »A har uppenbarligen gjort sig skyldig till stöld» har olika betydelser, när den uttalas av en svensk domare respektive av en engelsk eller när den uttalas av en svensk domare på medeltiden respektive i dag, bl a därför att 'stöld' (vi håller oss på det begreppsliga planet) har olika betydelse i juridiskt språk i Sverige respektive i England, på medeltiden respektive i Brottsbalken. När vi rör oss enbart på det begreppsliga planet kan en T-sats' betydelse förklaras

genom att man pekar på logiska relationer inom satsen eller på relationer med andra satser (eller t o m associationer, t ex när man använder metaforer: »Dina ögon äro eldar»).

Också T-ords betydelser klarlägges genom en översättning eller parafras utgående från S-ords betydelser, stipulationer, osv. Både för satser och ord kan givetvis en på detta sätt utförd förklaring visa sig vara otillräcklig, därför att man inte förstår vad anförda S-satser och S-ord betyder. I så fall blir man tvungen att förklara dessas betydelser och därmed blir ju de i 3.1 angivna definitionsmetoderna aktuella. Detta rubbar dock inte det faktum att betydelse i parole är avhängig av betydelse i langue jämte personligt språkbruk. Därmed är inte påstått, att språkbruket inte kan förändras. Förutom möjligheten till stipulationer kan framhållas, att det inte finns någon garanti för att en S-sats med viss betydelse kommer att behålla denna: t ex »If enough people speaking a language accept as true a false statement about some current word-use and act in accordance with their beliefs, a description of the word's meaning similar to the one that is now still false can come to be true for a later date.»[3] Misstag är dock bara en av många sorters förklaringar till semantiska förändringar.[4] Gemensamt för flera av dem är att den som talar menar något annat än vad den uttalade satsen betyder. Om andra förstår – eventuellt efter en förklaring – vad han menar, så är grunden lagd för ett nytt språkbruk.

1 Se närmare *Cohen* 143-161.

2 Om översättning, se *Haas* 103-108. – I den juridiska litteraturen, se särskilt *Hassemer* 67-74 (särskilt om ordbetydelsens beroende av talsituationen, om växelverkan mellan ordbetydelse och satsbetydelse och om beroendet av »ordfält»), och även *Larenz* 305, *Ross* 137-138.

3 *Cohen* 146. *Cameron* 97: »speech, being what it is only in virtue of the way it is regarded by its users, is *as* they regard it».

4 Se därom *Ullman* 193-235.

2.8 Avsedd betydelse

Vi säger ibland saker som vi inte menar, dvs inte avser att påstå, etc, t ex »Filologi är roligt» i stället för »Filosofi är roligt». Tungan slant eller minnet svek eller vi behärskade inte språket tillräckligt väl. Avsikten bakom yttrandet stämmer inte överens med en normal funktion hos orden eller den yttrade satsen är inget tjänligt medel för att säga det vi vill säga. Men detta påverkar inte betydelsen hos det sagda. »Filologi är roligt» betyder att filologi eller språkvetenskap eller källkritisk forskning – men inte t ex filosofi – är roligt.[1]

Vi menar ibland saker som vi inte säger. På frågan »Har ni en tändsticka?» svarar vi kanske »Ja». Av sammanhanget framgår att vi menar »Ja, jag har en tändsticka», inte t ex »Ja, det är en fin årgång». En elliptisk sats, som är obegriplig eller i vart fall omöjlig att ge en adekvat tolkning utan att beakta kontexten, betyder inte detsamma som en fullständig sats, även om den kan användas för att uttrycka samma påstående, etc som med en fullständig sats.[2]

Det händer även att vi avsiktligt säger vad vi inte menar för att säga något annat på ett indirekt sätt. Avsikten är då att förmedla något annat än det vi säger, taget efter bokstaven (ironi, citering, användande av metaforer, vissa skämt). Vi är då inte uppriktiga, allvarliga, men adressaten avses vara medveten därom. I andra fall av bristande uppriktighet är avsikten tvärtom att adressaten inte skall vara medveten därom och avsikten är då inte heller att förmedla något annat än det som säges (ljuga, bluffa, skryta). Ett mer grundläggande fall av icke allvarligt tal är att vi säger något utan att utföra någon språkhandling, t ex testar en mikrofon eller testar stämbanden. Som icke allvarligt tal kan även betecknas språkhandlingar inom en ram av fiktivitet, t ex på en scen eller i en roman. En mellanställning kan tilldelas satir och allvarliga skämt: de är avsedda att tagas bokstavligt men ges en form som tyder på motsatsen.[3]

Genom att lita till pragmatiska implikationer (antydningar, insinuationer, givande av ledtrådar, etc) kan vi avse att säga mer än det vi bokstavligen säger.[4]

Vad en person menar när han säger »p» skall vidare skiljas från vad han menar att tala om för någon[5] och vad för sorts språkhandling han avser att utföra.[6]

Vad en person menar med »p» sammanfaller alltså inte alltid med vad »p» betyder. Men vad han menar med »p» – t ex »q» – kan återverka på språkbruket: betydelsen hos »p» kan komma att bli densamma som hos »q» därför att det blir vanligt att mena »q» med »p». Det är därför riktigt att säga att »'p' betyder 'q'» betyder detsamma som »med 'p' menar man normalt 'q'» eller »med 'p' avser man normalt att säga detsamma som kan sägas med 'q'».[7]

Att det någon säger eventuellt inte betyder detsamma som det han avser att säga innebär ingalunda att hans avsikter är utan vikt. Tvärtom är vi ofta mer intresserade av att han förklarar vad han menade än att försöka utröna betydelsen hos det han sade, helt enkelt därför att vid språklig kommunikation (utanför mer eller mindre rituella sammanhang) det är talarens avsikter som vi är betjänta av att uppfatta

rätt. Om hans ord inte omedelbart lyckas förmedla hans avsikter ger vi oss inte in på att undersöka tänkbara tolkningar av dem, försåvitt han är tillgänglig för frågor om vad han menat. Inte sällan är det vi säger så mångtydigt eller eljest obestämt att ingen analys av satsernas betydelser kan ge något säkert resultat. Det rationellaste måste vara att ge talaren tillfälle att utföra nya språkhandlingar, genom vilka hans avsikter med de föregående förtydligas. Vad han avsåg att säga sammanfaller med den faktiska betydelsen hos de T-satser som klarlägger hans avsikter.[8]

T-satser användes i eller för vissa syften. T-ord bidrar till att syftena förverkligas (genom användande av satserna, inte av orden). Med ett enstaka ord, som inte utgör en sats, kan inget göras. Det finns därför ingen anledning att tala om avsikter i samband med ordbetydelse[9], även om det inte skall uteslutas att det kan finnas skäl att se just ett ords bidrag till en sats som föremål för en avsikt.

1 Exemplet från *Furberg*, Handling 606-607, se även *Cohen* 145, *Carroll* 42, *Leavitt* 70.

2 *Cartwright* 97.

3 Se t ex *Furberg* 91-92, 96-98, *Stigen*, *Wheatley*, Language 137-138, *Jareborg*, Antydningar 429-430.

4 *Cartwright* 95, *Haack & Haack* 51, *Leavitt* 70 samt närmare *Jareborg*, Antydningar och där angiven litteratur.

5 Om detta och idén om kontrastivt fokus, se *Dretske*. Jämför t ex skillnaden mellan »*Clyde* rånade banken» och »Clyde rånade *banken*».

6 Se 2.10.

7 *Stampe* 166-172. – *Searle* 19-21, *Searle*, Acts 415, uppställer en »principle of expressibility», enligt vilken det alltid är möjligt att säga just det man avser att säga; om man ännu inte behärskar språket tillräckligt väl eller om språket saknar ord för det man vill säga, är det i vart fall principiellt möjligt att bli förmögen att säga det, i sista hand genom att man själv berikar språket. Se även *Ullman*, Language 232-234.

8 *Cohen* 158, *Leavitt* 70. – Paul Grice har utvecklat en meningsteori, som går ut på att en talares avsikter är på visst sätt fundamentala för vad satser betyder (för ursprungsversionen, se *Grice* 43-48). Den relevanta avsikten är mycket komplicerad: (1) att producera en effekt hos adressaten, (2) att göra det genom att denne inser att talaren har avsikt(1), och (3) att förverkligandet av avsikt(2) skall vara skäl i motsats till orsak, för producerandet av effekten. Som relevant effekt räknas uppkomsten av tro eller något annat som är inom adressatens kontroll. Enligt *Strawson*, Intention 446-447, erfordras ytterligare: (4) att göra det genom att adressaten inser att talaren avser att göra det genom att adressaten inser att talaren har avsikt(1). (Jämför *Searle* 47.) *Grice*, Utterer 152-159, vitsordar behovet av denna och ytterligare kompletteringar. Enligt Grice är vidare »A menar något med »x»» ekvivalent med »A avser att yttrandet av 'x' skall åstadkomma en effekt hos B genom att B inser att A har detta syfte»; »»x» betydde något» är ekvivalent med »Någon menade något med »x»» och »'x' betyder y» är ekvivalent med »Man avser att åstadkomma en viss effekt med 'x' när man använder satsen». Idén är således, att enstaka talares avsikter att producera vissa effekter kan förklara vad betydelse är, utan att man antar, att använda ord redan har en betydelse i språket. För att göra sin teori immun mot en serie invändningar har i Grice i *Grice*, Utterer förändrat och fördjupat analysen av »A menar något med »x»», varvid resultatet blivit en så komplicerad relevant talaravsikt, att det förefaller uteslutet att andra än vissa fackfilosofer skulle kunna mena något. – Grices uppkast, som är ganska svårt att begripa och antagligen är helt obegripligt i den knappa presentation det fått här, är kanske den mest plausibla av »intentionella» betydelseteorier. Men kritiken mot den

torde vara förintande. *Ziff,* Meaning visar, att de effekter (t ex en tro) man avser att åstadkomma hos en åhörare har mycket litet att göra med betydelsen hos det man säger. Grice blandar bl a ihop »A avsåg något med att yttra »p»» och »A avsåg något med »p»» (2-3). Även om A menar något med »p», så är det inte säkert att »p» betyder något (4-5, se även *Stampe* 173-174). Med Grices lära lämnas oförklarat hur satser som ingen har uttalat, men som tillhör språket, kan ha viss betydelse (6-7). »On Grice's account, good intentions suffice to convert nonsense to sense: the road to Babble is paved with such intentions.» (5) – *Welker* invänder mot Grice att det måste kunna förklaras hur man i ett konkret fall kan självständigt förstå vilken avsikt talaren har; »for most utterances the non-linguistic context simply does *not* make obvious some purpose the speaker has in uttering it» (571). Om åhöraren inte förstår vad A säger, så kan han i regel inte förstå vad A avser att åstadkomma och »when we talk of recognizing a speaker's intentions on a particular occasion as involving a recognition that his utterance is in accord with linguistic rules we certainly seem to be saying that the fact that his words mean something in a timeless sense [dvs S-betydelse] gives them meaning on a particular occasion.» (574) De av Grice åsyftade talaravsikterna blir helt irrelevanta (se närmare *Welker* 569-574). – *Searle* 43-45 (se därtill *Grice,* Utterer 160-165) kritiserar Grice för att inte ha beaktat att det man kan avse att säga är beroende av betydelsen hos det sagda, dvs av konventioner (liknande kritik hos *Barry* 18-21 och *Hamlyn* 62). *Wittgenstein* § 510: »Mach diesen Versuch: *sag* »Hier ist es kalt» und *meine* »Hier ist es warm». Kannst du es?» (se även 18). Vad saken gäller är ett specialfall av den begreppsliga egenheten hos avsiktsbegreppet att ett syfte är förbundet med en förväntan eller åtminstone ett hopp (se *Donnellan,* Humpty Dumpty 212, *Jareborg* 270 och där angiven litteratur). A kan inte mena »Det är varmt» när han säger »Det är kallt», eftersom han inte rimligen kan förvänta att någon skall uppfatta dessa satser som liktydiga, såvida han inte i förväg talat om att han med »kallt» menar »varmt» (eller är ironisk: i vilket fall han måste kunna förvänta att yttrandet uppfattas som ironi); *Wittgenstein* § 510: »Und was tust du dabei? Und gibt es nur eine Art, das zu tun?»; § 504: »Wenn man aber sagt: »Wie soll ich wissen, was er meint, ich sehe ja nur seine Zeichen», so sage ich: »Wie soll *er* wissen, was er meint, er hat ja auch nur seine Zeichen.»»; se även §§ 509, 511, 665. För Grices lära innebär detta, att talaren i många fall inte ens kan ha den förutsatta avsikten, eftersom han inte har någon grund för att det han säger (ens i förening med icke-språklig kontext) skall kunna leda till den som mål uppställda effekten. *Grice,* Utterer 158, 160-161 har tagit visst intryck av denna kritik, men jag kan inte se att hans försök att undkomma den gör annat än att talaravsikter inte längre är så fundamentala som han säger att de är. Överhuvudtaget är, såsom *MacKay,* Meaning med all önskvärd tydlighet visar, Grices kompletteringar närmast att uppfatta som ett erkännande av att hans lära är ett misslyckande. – Åtskilliga av de invändningar som kan riktas mot Grice är tillämpliga på den meningsteori som framföres av *Armstrong,* vilken delvis bygger på Grice. – Se även *Furberg* 256-269: plausibiliteten i Grices lära torde bero på att man inte märker hur han skiftar mellan situationer i ett etablerat språk, i ett framväxande, icke etablerat språk och ett förspråkligt tillstånd.

9 *Ryle,* Ordinary 115.

2.9 Referens

Demonstrativa pronomen ('denna', 'den där'), personliga pronomen ('jag', 'han'), egennamn ('Napoleon', 'Saigon'), obestämda beskrivningar ('en man', 'några gröna fåglar') och bestämda beskrivningar ('mannen', 'de gröna fåglarna'; inklusive titlar: 'påven', 'konduktören') har i T-satser ofta funktionen att referera till, utpeka, identifiera något som det som i övrigt säges i satsen hänför sig till eller »handlar om». När jag säger »Den där karlen verkar opålitlig» utpekar jag, åsyftar jag en viss person som jag sedan säger något om, nämligen att han är opålitlig. »Referring is that part of the act of saying something about a referent by which the referent is made available for discussion.»[1]

De nämnda typerna av uttryck behöver inte användas för att utpeka en referent, utan kan ha andra funktioner. Sålunda kan en bestämd beskrivning, t ex »Kennedys mördare» användas rent predikativt (»Den där mannen är Kennedys mördare»). Inte ens i subjektposition är en bestämd beskrivning alltid refererande: man kan säga något om Kennedys mördare, t ex att han är sinnessjuk, utan att utpeka någon; man säger i stället något om den person som beskrivningen råkar passa på, kanske utan att man vet vem det är. Att nämna någon vid namn behöver inte innefatta att man refererar till honom. Ett refererande uttryck behöver inte heller formellt befinna sig i subjektposition.[2]

Problem som har att göra med referens hör till dem som ständigt diskuteras i filosofisk litteratur. Ett av dem som varit särskilt aktuellt under senare år har varit frågan om konsekvenserna av att en T-sats innehåller ett refererande uttryck som saknar referens (referentiellt nonsens). Denna diskussion går jag förbi.[3] Här skall blott beröras ett par punkter som har att göra med avsiktsbegreppet.

Det är alltid en person, talaren, som refererar, utpekar. Ett ord eller uttryck kan sägas referera endast därför att talaren använder ordet eller uttrycket i syfte att referera till någon eller något. »Jag menade den där, inte den här»: jag hade en mening, en avsikt, jag åsyftade eller menade något, försökte utpeka något – detta har ingenting att göra med ordens mening (betydelse) och inte heller med vad jag menade med orden (i vilken betydelse jag avsåg att använda dem). 'Att mena' i betydelsen 'utpeka (eller försöka utpeka)' är inte detsamma som 'att mena' i betydelsen 'använda i viss betydelse'. Man kan säga »Jag avser honom» (referens), men inte »Jag avser »p»» (betydelse).[4]

»Man vergleicht »ihn meinen» mit auf »ihn ziehlen».»[5] Eftersom syftet är att identifiera någon eller något för adressaten är det naturligtvis en fördel att använda rätt namn eller en korrekt beskrivning eller ett pronomen i rätt genus, osv. Men detta är inte en förutsättning för att man skall lyckas att referera. En oppositionell son kan lyckas att referera till sin far med uttrycket »Den gamle galningen», även om fadern är varken gammal eller galen. Man kan säga något sant om någon eller något, ehuru man använder ett refererande uttryck som innefattar en felaktig beskrivning av referenten.[6] Omvänt är det inte säkert att man lyckas att referera fastän namnet är riktigt eller beskrivningen korrekt, osv. En förutsättning, inte för att man skall lyckas, men väl för att man skall kunna avse att utpeka någon eller något, är att talaren har någon grund för att se det använda uttrycket som ett tjänligt medel för avsiktens förverkligande. Mycket ofta har kontexten en avgörande roll i det-

ta hänseende.[7] I rättsliga och andra sammanhang med starka formella krav kan ett namns riktighet, använda ords betydelse, osv tillmätas en avgörande vikt, så att avsikten blir irrelevant som referenskriterium.[8]

Referens är enligt det här förekommande språkbruket att skilja från denotation (se 3.1). Referens hör hemma i parole, denotation både i parole och i langue. En bestämd beskrivning denoterar t ex samma klass både när den användes referentiellt som när så ej är fallet.[9]

1 *Shwayder,* Uses 131.

2 *Donnellan, Donnellan,* Humpty Dumpty (jämför *Page* 46-47), *Ziff* 83-84, 111-113, *Linsky* 121. – I t ex »Kungen kan inte rösta» kan »kungen» ibland vara referentiellt, ibland inte.

3 Här må hänvisas till *Strawson* 174-176, 184-190, 213-217, *Strawson,* Referring, *Strawson,* Introduction 5-7, *Geach* 61-74, *Shwayder, Shwayder,* Uses, *Linsky, Donnellan, Donnellan,* Humpty Dumpty, *Searle* 26-29, 72-96, 157-174, *Leavitt, Alston* 14-16, *Black,* Models 48-57, *Jareborg,* Antydningar 433-435. – Om »fitting» och »matching», se *Austin,* Papers 187-200, *Furberg* 81-88.

4 *Searle* 28, *Linsky* 119-120, *Strawson,* Referring 32, *Stampe* 149, *Alston* 13, *Ziff* 115, *Black,* Models 21.

5 *Wittgenstein* § 689, se vidare §§ 666-691, s 176 och *Ziff* 84-85

6 *Linsky* 117-119, *Donnellan* 298-302, *Page* 47. Se även *Garner,* som dock anser att man inte kan referera (utan bara avse att referera) med en oriktig bestämd beskrivning; enligt *MacKay* skulle ordens betydelse vara avgörande för om man kan avse att referera; men jämför *Maclachlan* (till Garner) och *Donnellan,* Humpty Dumpty (till MacKay). Ytterligare må hänvisas till *Austin,* Papers 185-186, *Furberg* 76-77.

7 *Searle* 85-86, 95, *Page* 49-51, *Strawson,* Referring 42, *Boer.* – Ett specialfall av »the principle of expressibility» är att talaren vid behov har eller kan skaffa sig förmåga att unikt identifiera objektet genom ett refererande uttryck eller på annat sätt; se *Searle* 87, *Page* 49.

8 *Maclachlan.* – Om en person döms i fel namn torde icke behöva anföras besvär över domvilla, utan rättelse av dom enligt RB 17:15 och 30:13 bör kunna ske.

9 *Linsky* 116-118, *Donnellan* 293. För vissa modifikationer, se *Alston* 15-16 och *Stampe* 144.

2.10 Illokut innebörd

Antag att A säger »Jag skall komma» och att han menar detta (är uppriktig), att han menar detta bokstavligen och att adressaten förstår vad han säger. Likväl kanske inte framgår, huruvida A lovar eller hotar med eller förutsäger att han skall komma. Eller antag, att B säger »Du öppnar fönstret». Är det ett påstående, en gissning, en fråga, en begäran eller en befallning? Ofta, men ingalunda alltid, framgår svaret av kontexten, inräknat tonfall, gester, och, för skrift, ortografiska hjälpmedel, såsom '?', '!' och '.'.

Dessa exempel utvisar, att förståelsen av en språkhandling kanske är ofullständig, fastän både betydelsen och referensen hos det sagda är klar. Den antydda tredje meningsaspekten kommer jag att kalla

»illokut innebörd» eller bara »innebörd», efter det engelska »illocutionary force» (andra använder termerna »illokutiv» och »illokutionär»). Tanken är att förståelsen av en yttrad sats är beroende av vilken sorts språkhandling personen som yttrar den utför. Den som säger något gör i allmänhet något mer än att yttra en sats med viss betydelse och eventuellt viss referens. Som exempel på språkhandlingar eller »illokutiva handlingar» har jag redan nämnt: att påstå, att gissa, att fråga, att begära, att befalla, att hota, att lova och att förutsäga. Andra är: att rapportera, medgiva, tillåta, klandra, föreslå, uttrycka en värdering, uttrycka en bedömning, gratulera, varna, be om ursäkt, tacka, välkomna, beskriva, invända, rekommendera och anbefalla.[1]

Illokut innebörd skall skiljas från *perlokut effekt,* vilket är något man åstadkommer, avsiktligt eller oavsiktligt, med en illokutiv handling. Exempel härpå i handlingstermer (perlokutiva handlingar) är: att övertala, bedraga, lära, uppmuntra, irritera, skrämma, roa, förmå att göra, distrahera, förödmjuka, tråka ut, imponera på, uppröra, få att inse och smickra. Varje perlokutiv handling kan utföras genom att man utför en illokutiv, medan en illokutiv handling aldrig kan utföras genom att man utför en perlokutiv. Det är inte alldeles lätt att skilja mellan illokutiva och perlokutiva handlingar. J L Austin ägnade stor möda åt gränsdragningen utan att nå fram till definitiva kriterier. Det lämpligaste synes vara att, såsom Furberg föreslår, fråga sig: »Kan jag utföra denna handling utan konventionella (språkliga eller icke-språkliga) medel?» Om svaret är jakande är handlingen inte illokutiv.[2] En svårighet är nämligen att även illokutiva handlingar har en sorts effekter eller resultat, som t o m är begreppsligt nödvändiga. Den som lovar att göra x har därigenom åstadkommit att ett löfte har kommit till stånd och den som i enlighet med gällande regler promulgerar en lag åstadkommer att lagen blir gällande.[3]

Man kan inte nöja sig med att konstatera, att det finns ett obestämt antal typer av illokuta innebörder. (Observera att typer av yttranden – utifrån syntaktiska synpunkter – inte är detsamma som typer av språkhandlingar.[4]) De måste klassificeras, ordnas i grupper och undergrupper. Sålunda kan t ex att gissa, att hävda, att rapportera, att uttrycka en bedömning, att förutsäga och att förklara räknas som arter av att påstå. För närvarande finns knappast någonting uträttat i den vägen. De distinktioner som förekommer göres utifrån en rad olika synpunkter. Man får därför räkna med att man kan utföra ett flertal illokutiva handlingar samtidigt, men också med att en T-sats' illokuta innebörd inte alltid är distinkt eller entydig.[5]

På vilken grund skall man välja illokut innebörd hos t ex »Jag skall komma», när kontexten inte ger någon ledning? Löfte eller avsiktsuttryck eller förutsägelse? Annat torde inte vara görligt än att fråga talaren vad han menade[6], hur han avsåg att yttrandet skulle uppfattas, vad han tänkte att det skulle räknas som. Kanske han inte hade någon särskild avsikt i detta hänseende. I så fall är innebörden ohjälpligt flertydig. Men han kanske avsåg att det han sade skulle räknas som ett löfte. Hans avsikt att avge ett löfte blir då avgörande för vilken innebörd T-satsen faktiskt har. Satsens betydelse (och referens) blir för den skull inte utan vikt, ty han kan ju inte ha denna avsikt, om han inte ser yttrandet av satsen som ett tjänligt medel för att hos adressaten framkalla uppfattningen att han avger ett löfte.[7]

Om A emellertid säger »Jag lovar att komma», så råder ingen tvekan om den illokuta innebörden: han har avgivit ett löfte. Det är utan betydelse vilken avsikt han har. Även om han hade tänkt säga »Jag lovar inte att komma», så har han faktiskt avgivit ett löfte. Den illokuta innebörden bestämmes av satsens betydelse. Lika litet som den senare kan dess innebörd ändras eller påverkas av A:s avsikter.

Vi finner alltså, att i vissa fall har talarens avsikt en avgörande betydelse för hur yttrandet skall uppfattas, medan den i andra fall ej alls inverkar på innebörden. Detta kan förklaras endast på det sättet att även om betydelse, referens och innebörd är olika begrepp, så kan det vara så att betydelse (och referens) helt bestämmer innebörden.[8] »Jag hälsar dig!» måste ha innebörd som hälsning; säger någon detta mitt i ett samtal (utan att citera någon) måste vi ställa oss mycket undrande till vad han menar.[9] (Eftersom det rör sig om betydelse hos T-satser har kontexten en väsentlig roll. »How do you do?», sagt när två människor träffar varandra, betyder »God dag!» och har innebörd som hälsning. Samma sats, yttrad sedan de två samtalat en stund, betyder »Hur gör du?» och har oftast innebörd som fråga.)

Den illokuta innebörden kan bestämmas av andra konventioner än språkliga, t ex juridiska regler eller regler i en idrottsgren eller i ett spel. Det finns handlingar som inte skulle kunna existera utan sådana regler: döma för ett brott, redubbla i bridge, etc. Också i dessa fall har den talande (i allmänhet) en avsikt att med språkets hjälp åstadkomma ett resultat, att vad han säger räknas som något visst, fastän konventionerna han sätter sin lit till inte bara är språkliga utan också sociala.[10] Men var går gränsen mellan språkliga och sociala regler? Språket innehåller mycket som reflekterar allmänt accepterade sociala konventioner.[11]

Ur juridisk synpunkt är särskilt av intresse att många språkhandlingar inte kan utföras av den som inte äger viss formell kompetens. Sålunda kan t ex bara den som har juridisk kompetens att viga ett par förklara två personer för man och hustru. Endast en domare kan under vissa förutsättningar döma någon till böter för ett brott.[12]

Genom att S-betydelse är en abstraktion från summan av språkhandlingar är givet att också illokut innebörd sätter sina spår i språket. Uppenbart är detta i de fall där betydelsen uttömmer innebörden. 'Jag lovar . . .' har i språket en typisk innebörd, därför att 'lova' är en beteckning på en språkhandling.[13] Men även satser som inte innehåller något ord som betecknar en språkhandling kan tilldelas en eller flera typiska eller normala innebörder – de förknippas med en standardinnebörd såsom T-satser. Detta kan avspeglas i satsens grammatiska modus, men också däri att det är vanligt att karakterisera S-ord som ofta förekommer i T-satser med viss innebörd på ett sätt som påminner om denna innebörd: 'bra', 'god', 'vacker', etc brukar kallas värdetermer, vilket inte alltid är rättvisande och knappast är väsentligt när det gäller att förklara ordens betydelser.[14]

1 Enligt *Austin*, Words 149 finns i engelskan mer än tusen illokuta verb. Se även *Wittgenstein* § 23.

2 *Furberg* 111.

3 S k performativa satser beröres som hastigast nedan i 6.1.

4 Se *Ziff* 79.

5 Till det sagda, se särskilt *Austin*, Words 94-163, *Furberg* 108-115, 206-218, 269-279, *Nordenstam* 142-143 (Furberg har missförstått Austin på ett par punkter), *Searle* 22-25, 54-71, *Searle*, Acts 416-419, *Alston* 34-36, *Alston*, Meaning 150-153, *Black*, Margins 218-221, *Wheatley*, Language 139-143, *Strawson*, Introduction 9-10.

6 Med *Ziff*, Meaning 3 kan man skilja mellan vad A menar med det han säger och vad A menar med att säga det han säger. Se även *Skinner* 120.

7 *Searle* 46-50 uttrycker detsamma i griceansk terminologi. En invändning mot Grice – se ovan 2.8 not 8 – är att han försöker analysera mening med hjälp av perlokuta effekter i stället för illokuta. Detsamma kan sägas mot *Strawson*, Intention 449-456, som gör sig alltför beroende av Grices modell i sin analys av betydelsen av avsikter för den illokuta innebörden. Se även *Furberg* 275. – Enligt *Searle* 18, *Searle*, Acts 415-416, 417-418 gäller »the principle of expressibility» – se ovan 2.8 not 7 och 2.9 not 7 – även för illokut innebörd.

8 Se *Searle*, Acts 406-410, *Strawson*, Intention 439-441, *Urmson*, Ethics 137-141, 144-146, *Barry* 26, *Cohen*, Acts 556-557, *Cohen*, Illocutionary, vilken drar slutsatsen, att man inte behöver tala om illokut innebörd, utan bara om olika aspekter av »meaning», en åsikt som delvis föranledes av att Austin klumpar ihop »sense» och reference» till »meaning»; riktigare synes vara att som här gjorts skilja mellan betydelse, referens och innebörd – se *Hudson*, Moral 61-63, *Thau* 275 och *Furberg* 267-271. – Ett alternativ till att ha innebörd som komplement till betydelse och referens är att ha begreppet som komplement till det abstraherade »propositionella innehållet» (eller en deskriptiv fras som inte har formen av en sats), vilket kan vara gemensamt för en rad olika satser med olika innebörd. »Kommer du?» skulle kunna skrivas som »? (Ditt kommande)», »Jag befaller dig att komma» som »! (Ditt kommande)», »Jag lovar att komma» som »L(Mitt kommande)» och »Jag avser att komma» som »A(Mitt kommande)». Jag går här förbi vilka konsekvenser dylika modeller

kan föra med sig. Se t ex *Searle* 29-33, *Searle*, Acts 419-424 (jämför *Cohen*, Acts 554-556), *Stenius*, *Hare* 17-21 (därtill *Kerner* 138-150), *Hare*, Meaning 19-24, *Furberg* 113-115, 205-206, *Nordenstam* 141-142, *Ross*, Norms 71, *Hedenius*, Villkor 34-67 (diskutabel på åtskilliga punkter).

9 Detta medför att de konstitutiva regler för språkhandlingar som *Searle* 63, 66-67 redovisar anger typiska kontextuella begränsningar för användningen av S-ord (som betecknar språkhandlingar och vars betydelse i en T-sats bestämmer innebörden) och alltså delvis förklarar dessa S-ords betydelser. På denna grund är det riktigt att som Searle gör (17), säga att hans studier avser langue och inte parole. Såsom *Schwyzer* visat, är det dock knappast riktigt att likställa dessa regler med t ex spelregler (såsom för schack), då det närmast rör sig om regler som »define the nature of an activity».

10 *Strawson*, Intention 456-458.

11 Se *Searle* 50-53.

12 Om »infelicities», se särskilt *Austin*, Words 14-45, *Furberg* 197-200, *Thau*.

13 *Wertheimer* 75-76.

14 Se *Urmson*, Ethics 130-145, *Searle* 136-141, *Hare*, Meaning, *Warnock*, Acts, *Warnock*, Contemporary 63 (»Thus, if 'evaluative expression' means 'expression used in evaluating something', and 'descriptive expression' means 'used in describing something', the position will be that most, perhaps all, evaluative expressions are *also* descriptive expressions, and vice versa. . .»), *Ziff* 101 (jämför 33), *Cohen* 63-64, *Barry* 25-26 och även *Furberg* 273-279. – *Alston* 36-44, *Alston*, Meaning 147-165 har presenterat en meningsteori, som bygger på begreppet illokutiv handling. I korthet innehåller den att två S-satser har samma betydelse, om och i den mån (dvs i olika typer av kontext) de har samma »illocutionary-act potential», samma förmåga att konstituera en viss illokutiv handling. Två S-ord har samma betydelse, om och i den mån de kan bytas ut mot varandra utan att satsbetydelsen förändras. För S-ords del har teorien ingen ambition att klargöra annat än när två ord är synonymer (deras betydelser kan således inte specificeras). För S-satsers del är tänkt att betydelsen också skall kunna specificeras, nämligen genom hänvisning till en illokutiv handling, som således måste kunna identifieras utan beaktande av betydelsen hos det som yttras. – Det finns dock inga goda skäl för antagandet att Alstons uppslag skulle fungera. *Holdcroft* har framfört allvarliga betänkligheter mot tanken att man – bortsett från vissa enkla fall där en illokutiv handling kan utföras utan språkliga medel – kan identifiera den aktuella illokutiva handlingspotentialen oberoende av språklig information som innefattar att man redan vet vad S-satsen betyder. Företaget synes alltså inte kunna komma i gång. De tänkbara illokutiva handlingarna måste ju karakteriseras mycket detaljerat; Alston har själv som exempel bl a: råda A att läsa kemi, lova att läsa B:s uppsats i morgon. *Alstons* 39-44 början till analys av illokutiva handlingar genom angivande av regler om förutsättningar som man tar ansvar för, ger inte annat vid handen än att även om en illokutiv handling beskrives så, så kan det överhuvudtaget inte prövas, om en sats har ifrågavarande illokutiva handlingspotential, såvida man inte utgår från att satsens betydelse är bekant. *Faber* har framfört kompletterande kritik: Alston kan vid närmare påseende inte definiera satsbetydelse utan att dra in ordbetydelse i definiens. Hans teori går därför i cirkel. – *Welker* 575–580 har försökt försvara Alston, bl a genom att hävda att det analytiska företaget inte skulle bli lidande av att det genetiskt sett är så, att det endast är den som förstår satsens betydelse som kan säga vartill den kan användas. Att språkhandlingen måste identifieras med hjälp av andra språkhandlingar i oändlig regress anser han inte heller vara skäl för att lämna teorien därhän. Även om man accepterar detta (vilket jag inte gör) så synes en granskning av Alstons lära leda till insikten att den är antingen helt obrukbar eller trivial; det fundamentala felet är att Alston blir tvungen, för att få varje illokutiv handling tillräckligt specificerad, att dra in hela betydelsen i den illokuta innebörden, och då är det som skulle visas en av utgångspunkterna.

3. Definitioner och begrepp

> Words are always simpler than the brute reality from which they make patterns: if they weren't discussion and collective action would both be impossible.
>
> C P SNOW

3.1 Definitionsmetoder

Att definiera ett ord är att sätta gränser för dess tillämpning, att bestämma eller förklara dess betydelse.[1] Beroende på syftet med definitionen är den antingen stipulativ eller lexikal.

En *stipulativ definition* (ibland kallad »syntetisk») har till syfte att för framtiden eller mer eller mindre tillfälligt i ett visst sammanhang etablera ett språkbruk. Ordens tillämpning regleras medvetet, eventuellt utifrån lämplighetsöverväganden. En stipulativ definition kan knyta an till ett förekommande språkbruk och avsikten är då vanligen att avgränsa eller begränsa ordets användning för att nå större precision i talet än eljest är möjligt. Men ingenting hindrar att helt nya ord införes i samma syfte. Detta är särskilt vanligt i vetenskapliga framställningar, varvid ofta långa fraser eller hela satskomplex ersättes med ett enda ord.[2] Samma språkligt ekonomiska skäl ligger delvis bakom den i BrB förekommande ordningen med brottsbenämningar, t ex den »som vid avtal eller annan rättshandling begagnar sig av någons trångmål, oförstånd, lättsinne eller beroende ställning i förhållande till honom till att bereda sig förmån, som står i uppenbart missförhållande till vederlaget eller för vilken vederlag icke skall utgå» har enligt BrB 9:4 gjort sig skyldig till »ocker». En variant av den stipulativa definitionen är den *operationella,* genom vilken sådana faktorer anges som gör det möjligt att empiriskt fastställa eller mäta det som det definierade ordet hänför sig till.

En stipulativ definition är lämplig eller olämplig och hör hemma i talet, i la parole. En *lexikal definition* (ibland kallad »analytisk») är sann eller falsk och hör hemma i språket, i la langue. Den utgör en rapport om ett faktiskt språkbruk. Den kan aldrig bli perfekt, eftersom språkbruket ständigt ändrar sig och varierar mellan olika grupper av människor. Språket och därmed språkets vokabulär är ju en abstraktion från summan av språkhandlingar och det tar tid att göra en be-

skrivning av det abstraherade systemet. Även om syftet är att åstadkomma en beskrivning undkommer man inte lämplighetsproblematiken. Varje urval förutsätter beslut. (Det är notoriskt att det är de respekterade klassernas språkbruk som ges plats i ordböckerna.) Med lexikografens position följer dessutom en viss auktoritet. Hans urval kommer att betraktas som måttstock för vad som är riktigt språkbruk.[3]

Definitionsinstrumentet kan självfallet missbrukas.[4] Av särskilt intresse är de s k *övertalningsdefinitionerna,* som i realiteten är stipulativa definitioner, framställda som lexikala. Till bilden hör att de, även om de verkligen vore lexikala, vore falska eller åtminstone missvisande. Syftet med en övertalningsdefinition är i korthet att under utnyttjande av åhörarnas attityder påverka dem propagandistiskt, varför det givetvis är viktigt att definitionen inte uppfattas som stipulativ.[5] Vid övertalningsdefinitioner användes ofta s k *anpassarord,* med vars hjälp man kvasiutsträcker – 'liknar', '-lik', 'lik', '-aktig', 'sådan som', 'en sorts' – eller kvasikrymper – 'riktig', 'verklig', 'sann', 'äkta', 'genuin' – ett ords tillämpningsområde. Men anpassarorden har sina viktigaste funktioner i andra sammanhang. Med deras hjälp (särskilt med kvasiutsträckarna) blir det möjligt att säga något i situationer där man eljest inte kan finna ord, men också ange hur man rimligen eller lämpligen kan förändra ett ords tillämpningsområde.[6]

Här nedan skall ges vad som är föga mer än en lista på olika sätt att definiera ord. Metoderna är lika användbara för lexikala som för stipulativa definitioner. Vid tillämpningen av metoderna måste man uppmärksamma den väsentliga roll kontexten har. En lexikal definition kanske är sann bara för vissa typer av kontext.[7] Ytterligare en sak som inte beaktas här är den »suggestiva dimensionen» hos ord, deras förmåga att framkalla behagliga eller obehagliga associationer, m m, som har en plats i en fullständig ordförklaring.[8]

Enligt de traditionella definitionslärorna kan en definition ta sikte antingen på ordets denotation eller dess konnotation. Som vi skall se är denna distinktion bara begränsat tillämplig i fråga om definitioner, men den har ändå en stor betydelse, varför några ord till förklaring är befogade. Begreppet *denotation* kommer från Mill, men har brukats under andra namn så länge filosofien existerat. Sokrates' filosofiska metod utmärkes av hans benägenhet att anse en denotativ ordförklaring som otillfredsställande. Utan anspråk på precision kan sägas att 'ett ords denotation' betyder detsamma som 'klassen av företeelser på vilka ordet är tillämpligt' (eller 'klassen av företeelser som det är

korrekt att beteckna med ordet'). En sådan definition tar främst sikte på konkreta föremål eller sådant som eljest kan tillskrivas någon form av existens. Ord såsom 'och', 'skall' och 'på' saknar tydligtvis denotation. I fråga om abstrakta termer ('sju') förutsätter man i allmänhet att denotata finns (i exemplet: talet sju). Bestämningsord ('röd', 'gladlynt') kan tyckas sakna denotation annat än tillsammans med ett huvudord ('röd flagga', 'gladlynt gosse'), men det kan hävdas att de har samma denotation som motsvarande nominalisering ('rödhet', 'gladlynthet'), vilken kan bestämmas till antingen ifrågavarande egenskap eller klassen av företeelser som har egenskapen. Ord med helt obestämd denotation ('någon') har s k universell denotation. Beträffande *konnotation* kan vi fatta oss kortare. Ett ords konnotation är de egenskaper som kännetecknar de företeelser som ordet denoterar.[9] (Enligt ett annat språkbruk är ett ords denotation dess standardbetydelse, och dess konnotation de associationer det betecknade för med sig; 'räv' konnoterar sålunda 'list'.[10])

Egennamn anses av många (sedan Mill) kännetecknas av att de har denotation, men saknar konnotation. Även om detta är riktigt för de flesta typer av egennamn i språket, är det för talets del så att ett korrekt använt namn på något sätt är förbundet med de karakteristika som det denoterade objektet äger. Därmed är inte sagt att det är riktigt att säga att egennamn har en viss »betydelse».[11]

(1) *Synonymmetoden* är den enklaste definitionsmetoden och den vanligaste i skrift: man talar om vad ett ord betyder genom att ange ett annat ord eller en fras, vars betydelse redan är bekant, som likbetydande. Detta är detsamma som att göra en översättning inom ett språk (en parafras) eller mellan två språk: 'knycka' betyder (detsamma som) 'stjäla', 'steal' betyder (detsamma som) 'stjäla'. Om man så vill kan man sätta likhetstecken mellan det som definieras (definiendum) och det som definierar (definiens) – varvid som nämnts kontextuella begränsningar måste förutskickas.[12]

(2) Den *analytiska metoden* kan sägas vara en variant av (1) i så måtto att definiendum har samma betydelse som definiens. Men här tillkommer en analys (egentligen: sönderdelning) av det som definieras; t ex 'stjäla' = 'olovligen taga annans egendom med uppsåt att tillägna sig den, om tillgreppet innebär skada', 'vattenmolekyl' = 'kemisk förening av två väteatomer och en syreatom'. Den klassiska typen av definition enligt denna metod är den s k definitionen per genus proximum et differentiam specificam: man anger dels en klass och dels de karakteristika som skiljer objektet eller typen av objekt, som ordet hänför

sig till, från övriga medlemmar av klassen. Exempel: 'straffrätt' = 'offentligrättslig desciplin, som behandlar brott och påföljder för brott'. Ofta nöjer man sig med enbart ena ledet av en sådan definition (den konnotativa – distinktionen – eller den denotativa delen). Vanliga fel med definitioner som bygger på den analytiska metoden är att de är för trånga eller för vida eller att de går i cirkel, dvs att definiens innehåller ord som förklarats med hjälp av definiendum.[13] Det finns särskild anledning att framhålla att definiensdelen av en definition enligt den analytiska metoden kan innehålla flera alternativ (disjunktiv analytisk definition).

(3) Den *syntetiska metoden* (karakteristiken) är i motsats till de båda föregående användbar i fråga om alla ord som hänför sig till någon företeelse i tid och rum, emedan den går ut på att klargöra relationer till andra (typer av) företeelser (inklusive kausala relationer och faktisk funktion – avsedd funktion hos artefakter kommer in under (2)). Exempel: 'Gud är det högsta väsendet', 'En cirkel är en figur som täckes av en linje som med ena änden fixerad rör sig i ett plan', »Stöld är det vanligast förekommande grova brottet i Sverige för närvarande». Denna metod är ofta mycket svår att skilja från (2) och även från (1). Men det är viktigt att hålla den åtskild, eftersom det inte går att sätta likhetstecken mellan »stöld» och »det vanligast förekommande grova brottet i Sverige för närvarande» eller mellan 'röd' och 'ljus av en våglängd mellan 6500 och 7000 Å'.[14] Det är nu fråga om andra relationer än betydelserelationer som utnyttjas för att förklara betydelsen.

Både den analytiska metoden och den syntetiska metoden går ut på att förklara ett ords betydelse genom att åtminstone delvis utveckla ordets konnotation. Genom att även den syntetiska metoden har denna funktion kan lättare ses hur ord eller uttryck med samma konnotation har olika betydelse, t ex. 'liksidig triangel' och 'likvinklig triangel'. Att ange nödvändiga och tillräckliga förutsättningar för att en viss sats skall vara sann är därför inte heller nödvändigtvis att säga något som har samma betydelse som satsen.[15]

(4) Den *denotativa metoden* innefattar att man förklarar vad ord betyder genom att ge exempel på fall där ordet är användbart, man pekar med språkets hjälp ut (en del av) dess denotation. I det dagliga livet är denna metod mycket vanlig: »Med däggdjur menas sådana djur som kattor, hundar, kor, valar och kameler, men inte ormar, fåglar, flugor och fiskar». Robinson säger: »The vast majority of the words used by any person must always remain in a hypothetical condition.

Only within a narrow specified language like a mathematical system, if anywhere at all the words be certainly the same to all who would ordinarily be said to understand the language.»[16] En denotativ definition är nästan alltid öppen, helt enkelt därför att man inte har något system att åberopa som gör att en uppräkning är fullständig. Men i vissa fall finns sådana system, t ex biologiska klassificeringar. »'primater' = 'människor och människoapor'» utgör en fullständig denotativ definition; den är sluten och de båda leden kan bytas ut mot varandra, eftersom de har samma betydelse. En fullständig denotativ definition har därför påtagliga likheter med en analytisk definition och kan sägas vara en underart av synonymmetoden.

Det är notoriskt att ord med samma denotation inte behöver ha samma konnotation; jämför Freges klassiska exempel med 'Aftonstjärnan' och 'Morgonstjärnan'.[17]

(5) Den *ostensiva metoden* förutsätter sinnlig kontakt med den företeelse det definierade ordet betecknar eller ett eller flera exemplar av de föremål som hör till den relevanta klassen. Ett föremål, en händelse eller en egenskap utpekas (bokstavligen) såsom tillhörig ordets denotation: »Det där är en häst». Den ostensiva metoden skiljer sig från den denotativa därigenom att verklighetskonfrontation är nödvändig och att användande av ord, förutom det som definieras, är obehövligt. Ofta använder man visserligen ord, främst demonstrativa termer, med vilka man till förstärkande av den ostensiva definitionen också kan hänvisa till företeelser som åhöraren redan konfronterats med eller kommer att konfronteras med. Men man kan lika väl nöja sig med gester (att peka) eller demonstration genom teckning eller imitation.[18] Se vidare i nästa avsnitt om ostensiva definitioner.

(6) Den *regulativa metoden* kan sägas innesluta (1), (2) och (4). Den kan helt enkelt sägas innebära att man ger tillräckliga förutsättningar för ett ords användning. Ett skäl för att betona just denna definitionsmetod är att som Black säger, definition genom angivande av »the connotation of a term in the form of a necessary and sufficient condition determining a class, far from being normal or customary, is something exceptional and remarkable»[19], vilket kommer att bli ett genomgående tema i detta och nästa kapitel. Härtill kommer att samtliga hittills nämnda definitionsmetoder har åtskilligt mer begränsad användbarhet än (6). Också denna metod är svår att i det konkreta fallet skilja från (3).[20] Den kompletteras av

(7) Den *kontextuella metoden,* som i bästa fall åstadkommer detsamma som (6), men gör det på ett indirekt sätt. Betydelsen framgår

genom att man använder satser som innehåller det obekanta ordet. Det är givet att lyssnaren inte med en gång av kontexten kan få en så klar uppfattning av ordets betydelse, att han i fortsättningen alltid kan använda det på ett korrekt sätt. I allmänhet krävs en mängd användningar av ordet i olika sorters kontext för att han skall få en någorlunda klar idé om betydelsen.[21] Ett specialfall är att den konkreta ordanvändningen består i att förklara vad en sats eller ett uttryck betyder: i så fall talar man om *bruksdefinitioner* (»definitions in use», »implicit definitions»); vanligen avser man då en ordförklaring av typen (1) eller (2).[22]

(8) Som sista definitionsmetod kan nämnas den som på olika sätt bygger på *analogier,* dvs ett ord förklaras genom att dess användning på något sätt jämföres med användningen av ett annat ord.[23]

Om Brottsbalkens definitionsmetoder, se nedan 9.5.

Ordet 'betydelse' kan uppenbarligen inte definieras med hjälp av någon av de fem första metoderna och knappast med (8). Jag har också svårt att se hur (6) skulle kunna användas. I den mån jag lyckats med att definiera 'betydelse' (eller »betydelse») har det skett med hjälp av den kontextuella metoden, genom att definiera »att förklara ett ords betydelse», vilket i sin tur primärt har skett genom den denotativa metoden, men indirekt också genom andra metoder. Till slut får vi alltid åberopa den kontextuella metoden. På något mystiskt sätt får den kontextuella metoden användas för att förklara sig själv. Detta mysterium är identiskt med mysteriet att vi kan använda ett språk.

1 *Næss,* Semantik 30, *Strawson* 9 (»To introduce or to accept a definition is to announce or to agree that conjoining the defined (or defining) expression with the defining (or defined) expression by the words 'and' and 'not' in their standard use (or in any equivalent way), and referring this conjunction to one and the same situation, is to count as an inconsistency.») – Standardverket rörande definitioner är *Robinson;* i den juridiska litteraturen se t ex *Williams,* Language 388-391, *Stone* 169-172, *Weinberger* 249-272. – Jämför *Ogden & Richards* 109-146: problemet består bara i »to find the referent» (förutsätter en denotativ meningsteori).

2 *Robinson* 19, 59-73, *Næss* 144-168, *Næss,* Semantik 30-33, *Andersson & Furberg* 117-119, *Black* 189-190. Se även *Wheatley* 124.

3 *Robinson* 19, 35-58, *Næss* 169-172, *Næss,* Semantik 30, *Carroll* 27, *Regnéll* 79, *Andersson & Furberg* 116, *Black* 190-191.

4 *Robinson* 73-92.

5 Begreppet skapades av C L Stevenson, se därom *Stevenson,* Facts 32-54, *Stevenson* 206-242, 277-297. Här må vidare hänvisas till *Robinson* 165-170, *Andersson & Furberg* 120-124, *Fredriksson* 49-63, *Ryding* 75-81.

6 Se *Austin,* Sense 73-75, *Furberg* 60-62, 66-70, *Andersson & Furberg* 124-130 och *Coval & Forrest.*

7 Om kontext, se ovan 1.3.

8 Se därom i kapitel 6.

9 *Regnéll* 55-68, *Alston* 16-19, *Robinson* 108-109, *Næss* 71-74, *Black* 175-177, *Black*, Problems 24-25, *Ryle*, Meaning 135-136, *Lyons* 424-426, *Campbell*, Names 329-334. Jämför *Ogden & Richards* 187-191.

10 Se *Alston* 17, 45, *Ryle*, Meaning 138-139, *Carroll* 40-41, *Campbell*, Names 331-333, *Regnéll* 48-50 (bl a om intersubjektiv och subjektiv associationssfär; den förra sammanfaller till del med den kontextuella dimensionen), 77-78.

11 Se *Robinson* 23-24, 42-43, 97-98, *Ryle*, Meaning 136-137, *Ziff* 85-106, 173-176, *Ullman* 71-79, *Searle* 162-174 (172: »they enable us to refer publicly to objects without being forced to raise issues and come to an agreement as to which descriptive characteristics exactly constitute the identity of the object. They function not as descriptions, but as pegs on which to hang descriptions.»), *Regnéll* 58-60 (s k sekundär konnotation, vilken bestämmes av de egenskaper denotatum faktiskt har och således kan variera, kan bli primär: 'en quisling', 'en caesar'), *Waismann* 194-216, 225-227, *Campbell, Kirwan, Boer, Gasking* 26-28, *Strawson*, Referring 40, *Geach* 66-73, *Christensen* 159-163, *Shwayder* 56-62, 109-110, *Cohen*, Acts 547-550.

12 *Robinson* 94-96, *Marc-Wogau* 87, *Carroll* 27, *Regnéll* 65, *Black* 188; se även *Christensen* 68-77, *Wheatley* 120-122, *Black*, Models 19-20.

13 *Robinson* 96-98, *Marc-Wogau* 87-89, *Waismann* 163, *Black* 195-200, *Næss*, Semantik 42-48 (i a a 31 och *Næss* 147 stipuleras att synonymitet skall råda mellan definiendum och definiens).

14 *Robinson* 98-106 (132-133: definiendum och definiens är ändå ekvivalenta! ?).

15 Se t ex *Wertheimer* 179.

16 *Robinson* 113, se närmare om den denotativa metoden a a 108-117, *Waismann* 164-168, *Wittgenstein* §§ 43, 208, *Strawson*, Referring 30 och om fullständiga uppräkningar (division), *Marc-Wogau* 92-94.

17 Om Freges semantik, se t ex *Wedberg* 125-135.

18 *Robinson* 117-126, *Marc-Wogau* 87, *Waismann* 94-96, 104-107, *Black*, Problems 25-26, 29-30, *Black*, Models 17-18, *Andersson & Furberg* 116, *Alston* 65, 104, *Lyons* 409-410, *Christensen* 77-80, *Wheatley* 129-133.

19 *Black*, Problems 25. Se även *Robinson* 126-131. – *Hart*, Definition (se även *Hart*, Theory och *Hart* 13-16) har gjort gällande att denna metod skulle vara exklusivt tillämplig i kombination med metod (7) beträffande grundläggande juridiska begrepp, såsom rättighet och juridisk person, så snart vi »are puzzled about the general category to which something belongs and how some general type of expression relates to fact and not merely about the place within that category»; se även *Cohen*, Theory och *Stone* 206-208. *Hacker* torde ha visat, att Hart överdriver svårigheterna att definiera juridiska begrepp. – Se även *Cooper* om möjligheterna att definiera ett ord genom att säga att ordet är tillämpligt om något har »tillräckligt» av egenskaperna a, b . . . n.

20 Se vidare nedan i 3.4.

21 *Robinson* 106-108, *Waismann* 171-175. En variant av denna metod är att ange en terms plats i ett begreppsligt system (eller »semantiskt fält»), se t ex *Næss* 343-345, *Williams*, Language 301-302, *Ross* 140-141.

22 *Marc-Wogau* 89-90, *Waismann* 168-169, *Wedberg* 154-155, *Johansson* 12-13, *Wheatley* 120-121. – Som en sofistikerad variant kan den s k *rekursiva definitionen* klassificeras, se t ex *Marc-Wogau* 90-92, *Waismann* 168-169. – Om Carnaps bilaterala reduktionssatser, se *Wedberg* 238-240 och *Johansson* 13-14.

23 En variant presenteras av *Wheatley*, Definition (se särskilt 62: »the logic of the term to be defined is given by specifying that it shall be identical to the logic of some other term (perhaps only as that term appears in certain contexts); the range of things to which the new term may be applied is specified independently.»).

3.2 Språk och verklighet

Den bild av språket och dess användning som vuxit fram i kapitel 2 ger ett klart intryck av växelverkan eller cirkularitet. Språkets vokabulär och syntax och därmed också tänkbara satser utgör bakgrunden för de faktiskt yttrade satserna och klassen av yttrade satser utgör underlaget för fastställandet av en vokabulär och en syntax.[1] Vidare kan erinras om växelverkan mellan t ex satsbetydelse och ordbetydelse, hur T-satsbetydelsen begränsar den avsedda betydelsen och hur S-satsbetydelsen, som är bestämmande för T-satsbetydelsen, är en funktion av normalt, typiskt avsedda T-satsbetydelser och därmed de avsedda betydelserna i varje särskilt fall. Exemplen på dylik cirkularitet (eller kanske mer träffande: spiralitet) kunde göras flera. Härav följer inte att vi hamnat i en ond cirkel. »For we never reach a point where an exit *must* be made from the maze of words.»[2]

Till denna bild hör också omöjligheten att gå utanför språket för att förklara ords betydelse. Många har visserligen tänkt sig att direkt kontakt med verkligheten kan upprättas genom ostensiv definition: ett ord eller namn appliceras direkt på ett objekt. Men som Wittgenstein visat är denna tanke ohållbar. En pekgest är en konventionell åtbörd. Också den tillhör ett språk och måste läras. Utan hjälp av språket kan en ostensiv definition ofta inte begripas, eftersom det är lämnat öppet vilken aspekt av det utpekade som ordet i fråga hänför sig till eller vad personen som pekar sysslar med.[3] Å andra sidan ligger det något i att den ostensiva definitionen behövs för en del ord. För att komma in i språket behöver varje barn tränas och utan den utpekande definitionen torde det inte vara möjligt att få ett barn att lära sig något. Men att märka är att det då gäller träning och inte förklaring. En förklaring förutsätter att barnet redan behärskar en del av ett språk.[4] På träningsstadiet kan en rent kausal inlärningsteori vara adekvat.[5]

Det språk vi behärskar bildar ett mönster, genom vilket vi ser verkligheten. »Our world – remembered, imagined, or perceived – is organized by the language we speak.»[6] »Reality is undivided. . . . In describing reality, by using sentences, we draw, as it were, lines through it, limit a part and call what corresponds with such a sentence a fact. In other words, language is the knife with which we cut out facts. . . . Language, then, *contributes to the formation and participates in the constitution* of a fact; which of course, does not mean that it *produces* the fact.»[7]

Olika språk lägger ut olika mönster, har olika kategorier för verklighetens organiserande. Detta gäller också och framförallt på det be-

greppsliga planet: jämför t ex de olika mönster den klassiska fysiken och kvantteorien erbjuder. Detta har vittgående kunskapsteoretiska konsekvenser. Världen har ingen »verklig» struktur som avslöjas genom språket: »No roads lead from grammar to metaphysics.»[8] Som Sparshott säger: »any report on experience must surely involve some degree of interpretation, and even the wildest phantasy must at some point latch on to the known world.»[9] All observation är, som N R Hanson i synnerhet framhållit, »theory-laden»: våra begreppssystem och våra kunskaper påverkar (kausalt) hur vi uppfattar verkligheten.[10]

Denna semantiska och begreppsliga relativitet för naturligtvis med sig, att en del saker som kan sägas i ett språk inte kan sägas i ett annat. Man tänker på skilda sätt i skilda språk. Härav har ibland den slutsatsen dragits, att man är instängd i sitt eget språk och att det vore omöjligt att objektivt fastställa synonymitet mellan två satser som hör hemma i olika språk.[11] De flesta håller dock denna pessimism för ogrundad. I princip kan varje naturligt språk utvidgas. Medel kan skapas för att säga sådant som förut var omöjligt att säga i det språket. Praktiska omöjligheter vid ett givet tillfälle får inte tas som teoretiska omöjligheter. Det må vara att det är mycket svårare att lära sig främmande språk, när »the cultural overlap» är liten. Dock torde det vara så, att det finns, som Quine säger, »many basic features of men's ways of conceptualizing their environment, of breaking the world down into things, which are common to all creatures».[12] Å andra sidan torde det vara svårt att finna belägg för att Chomsky har rätt, när han hävdar att det finns en universell grammatik och en universell semantik (för människor), en tes som ju hänger samman med tesen om medfödda strukturer.[13]

1 *Hubbeling* 65: »The grammatical rule as a norm . . . prevails in the learning of a certain language. The concrete use of a language prevails as a norm . . . when a linguist tries to lay down a grammar of this language. . . . the [hierarchy of] norms depend[s] on the standpoint of the investigator and his approach.»

2 *Pears* 63. Se även *Black*, Language 42-43, *Hamlyn* 74-75.

3 *Wittgenstein*, särskilt §§ 26-33, *Lyons* 409-410, *Haas* 93-103, *Waismann* 107-108, 216-220, 277-279, *Hamlyn* 41-42.

4 *Alston* 65-66, *Robinson* 126, *Wittgenstein* § 6; *Haas* 100: »A language, one might say, requires at least two words. Language and meaning take their origin from difference of meaning.»; *Cohen* 70: »Children's speech does not begin with utterances that have the fully fledged meanings of adult word-use any more than their mental life begins with the same experiences and attitudes as adults have. Instead speech and mind develop gradually and interdependently, aided by whatever primitive forms of non-linguistic conception may exist.»

5 Se ovan 2.4. Även Grices teori (se 2.8 not 8) kan bidra till förståelsen av hur ett barn kommer in i ett språk genom att uppleva framgång med att förverkliga avsikter (förmå andra att göra något med hjälp av ljud) och genom att lära sig att förstå andras avsikter.

Det är inte heller uteslutet att Grice har givit ett fruktbart uppslag för förståelsen av hur ett språk överhuvudtaget kan ha uppkommit. Se *Strawson,* Meaning 7-9 (9: »Primitive communication-intentions and successes give rise to the emergence of a limited conventional meaning-system, which makes possible its own enrichment and development which in turn makes possible the enlargement of thought and of communication-needs to a point at which there is once more pressure on the existing resources of language which is in turn responsive to such pressure . . . And of course there is an element of mystery in this; but so there is in human intellectual and social creativity anyway.»

6 *Haas* 94.

7 *Waismann,* Verifiability 141, se närmare 137-141 och även *Wittgenstein* §§ 17, 47 och s 230, *Hassemer* 74-77, 80-84, *Hartnack, Winch* 15 (»in discussing language philosophically we are in fact discussing *what counts as belonging to the world.* Our idea of what belongs to the realm of reality is given for us in the language that we use.»), *Trigg* 164-168.

8 *Black,* Models 16, se närmare 1-16.

9 *Sparshott* 121 (en tolkning behöver inte vara en tolkning av något som är satt i ord), se vidare 319, 364.

10 *Hanson* 4-49; och se även t ex *Kuhn* 111-135, 192-207, *Feyerabend, Nidditch* 8-10, *Myrdal* 133, 228, *Hospers* 147-148, *Wertheimer* 173, *Gyllensten* 39, 62 och 29: »Inte ens en vetenskaplig författare – ens i sin mest objektiva attityd – kan ge uttryck åt annat än åt projektionen av vissa fakta och vissa vetenskapliga konventioner på det subjektiva planet, åt speglingen av erfarenheter och skolning inom honom och endast honom.» Se också *Brown* om den betydelse det har för estetiken, att vad en person ser (i en tavla), hör (i ett musikstycke), etc är beroende av vad han redan vet.

11 Se särskilt *Quine,* Word 27, 46-79 och även *Quine* 56-64. Jämför *Cohen* 88-94, *Quinton* 125-128 och *Kirk. Ziff* 75: »That we can translate or learn foreign languages is simply a fact. It could be otherwise.»

12 *Quine* 62. Se vidare *Carroll* 106-110, *Cohen* 83-88, 94, *Lyons* 429-434, *Waismann* 248-257, *Manser* 223-224, *Black,* Models 244-257, *Ullman,* Language 212-228, *Trigg* 157-166. – Det är annorlunda på det rent begreppsliga planet. Två olika vetenskapliga begreppssystem kan vara sådana att det är omöjligt att göra en översättning mellan dem.

13 Se *Chomsky* 24, 52, 62-70 och 2.4 noterna 15 och 16. *Lyons* 473: »Little need be said about the alleged universality of semantic components, except that it is an assumption which is commonly made by philosophers and linguists on the basis of their anecdotal discussion of a few well-chosen examples from a handful of the world's languages. . . . Such empirical evidence as there is available at the present time would tend to refute, rather than confirm, this hypothesis.»

3.3 Ord och begrepp

I filosofiens historia möter vi en rad teorier om hur det är möjligt att använda samma ordtyp för olika företeelser, t ex 'blå' för alla saker som är blå. Teorierna har bl a utpekat abstrakta eller själsliga entiteter, begrepp, som denotata för orden, eller inneburit att t.ex alla blå saker eljest har något gemensamt, någon inbördes likhet, eller att det gemensamma blott består att ha samma beteckning (realism, konceptualism och nominalism i olika tappningar). Dylika teorier betraktas numera av många med skepsis. De anses vara svar på skenfrågor. »Hur kan vi ha ord som hänför sig till flera konkreta företeelser?» kan inte besvaras på annat sätt än frågan »Hur kan vi ha ett språk?», vilken knappast är begriplig för andra än neurologer och psykologer. De problem rörande

begrepp som intresserar t ex filosofer och jurister har mer att göra med frågan »Hur skall vi tala, vilka begrepp skall eller bör vi ha?»[1]

Det är vanligt att man likställer begrepp och ordbetydelse, ofta kvalificerad till »teoretisk eller deskriptiv mening» i motsats till »emotiv mening».[2] Rättighetsbegreppet är detsamma som betydelsen hos 'rättighet'. Ett begrepps *omfång* är lika med ordets denotation (extension) och dess *innehåll* är lika med ordets konnotation (intension). Definitionen av ett begrepp anger den del av konnotationen som är tillräcklig för att skilja denna konnotation från andra ords.[3] Att på detta sätt förklara begreppet begrepp är emellertid av flera skäl missvisande. Bl a kan ju ett ords betydelse inte alltid förklaras genom angivande av dess denotation och/eller konnotation; detta gäller ju t ex 'betydelse' och ändå talar vi om begreppet betydelse. Ord som har konnotation användes vidare ofta på sådant sätt att det inte går att säga att vissa särskilda egenskaper utmärker individerna i den klass som utgör begreppets extension.

Det är vanligt att göra en skillnad mellan *allmänbegrepp* och *individualbegrepp*. Minst lämpligt är att säga att allmänbegreppet hänför sig till en klass (begreppet måne) och individualbegreppet till en individ (begreppet Månen), då det inte finns anledning att räkna sådana »individualbegrepp» till begreppen. Men även om distinktionen göres mellan klasser som utgör ett begrepps extension finns åtminstone två sätt att utföra den: ett individualbegrepp kan vara antingen ett begrepp vars extension innehåller en enda individ[4] (t ex »jordens satellit») eller ett begrepp vars extension är en individuell klass på det sättet att den inte kan bestämmas utan att man använder egennamn eller jämförliga uttryck (t ex »Napoleons generaler»).[5]

'Begrepp' och 'betydelse' är inte synonymer, men betydelsen av 'begrepp' kan förklaras med hjälp av 'betydelse'. Att förstå (begripa!) vad ett ord betyder är ju att »ha ett begrepp» om dess betydelse.[6] Att förstå vad 'rättighet' betyder är detsamma som att kunna använda rättighetsbegreppet, vilket inte förutsätter att man kan analysera det. Vi har tidigare (i 1.3) sett skillnaden mellan verbal och begreppslig nivå: på den förra identifieras ett ord på morfologisk grund, på den andra utifrån betydelsen. Det kan framhållas, att det så gott som aldrig gör något i sakligt hänseende, om man talar om ords betydelser eller om begrepp och idéer. Cohen säger: »in most cases one can interchange conceptual statements about word-meanings with the corresponding statements about concepts, since it is by means of language that people give the most articulate and intelligible expression to the

concepts with which they think.» (Undantagsvis tänker vi i bilder.) Detta hindrar inte att vi gör klassifikationer för vilka inga enkla verbala medel finns tillgängliga. Att bilda nya begrepp medför att man har möjlighet att konstruera nya ord, men man kan lika väl använda ett gammalt ord i en ny betydelse (vi har mycket fler begrepp än ord) eller t o m avstå från att ha ett särskilt ord för begreppet, ehuru detta är mycket opraktiskt.[7]

Begreppen är beroende av språket. I den mån olika språk erbjuder olika mönster blir begreppssystemen olika. På ett sätt sker därför begreppsanalys inom ett språk eller under jämförelser av begrepp i olika språk. Emellertid kan man ofta bortse från bundenheten till ett språk, därför att man kan utgå från att korrekta översättningar är praktiskt möjliga. Ibland är det dock nödvändigt att hålla sig till ord som hör hemma i ett främmande språk, t ex »Sturm und Drang», »mauvaise foi» hos Sartre och »logos» i Johannesevangeliet.[8]

1 Se t ex *Pears, Thompson, Cohen* 128-142, *Waismann* 227-228, *Searle* 97-106, *Hamlyn* 76-77, *Austin,* Papers 1-9, 37-43, *Furberg* 9-19, 23-27 och även *Carroll* 81, *Williams,* Language 81-83.

2 Se nedan kapitel 6.

3 *Marc-Wogau* 12-14, *Regnéll* 183.

4 *Marc-Wogau* 86-87. *Regnéll* 59 tar i stället sikte på konnotationen: »Med 'individualbegrepp' menas då det system av bestämningar som tillkommer ett individuellt föremål.»

5 *Popper* 64-68.

6 *Hamlyn* 69: för att ha ett begrepp räcker inte att känna till det rent formellt, man måste förstå vad som faller under dess definition.

7 *Cohen* 16-17, *Regnéll* 167, *Geach* 11-17, 38-44, *Alston* 7, *Ryle,* Meaning 144, *Ryle,* Ordinary 113, *Austin,* Papers 8-17, *Furberg* 19-23, *Næss* 72-73, *Næss,* Semantik 51-54, *Hamlyn* 68-69, *Black,* Models 249, *Emmet* 71-80, *Sparshott* 60, *Searle* 119-121 (121: »The axiom of identification for universals requires only that the speaker know the meaning of the general term which underlies the abstract singular term used to refer to the universal.»), *Robinson* 187 (»Every improvement of a concept carries along with it a stipulative redefinition of the word expressing the concept.»), *Larenz* 180 (en norm kan uttryckas bara med en sats), 218, *Hassemer* 11, 65, 75 (»Begriffene Wirklichkeit ist immer sprachlich begriffene Wirklichkeit.»), *Brusiin* 66-68 (som skiljer mellan rättsnorm och dess språkliga bild, men samtidigt framhåller att det är den senare – rättssatsen – som är föremål för tolkning). – Om det umbärliga begreppet *realdefinition* (som ställes i motsats till nominaldefinitioner – de i 3.1) i olika varianter, se *Robinson* 149-192, *Næss* 172-177, *Weinberger* 259-260.

8 *Vendler* 10-12, 25-26, *Ullman,* Language 241-242, *Wittgenstein,* Gewissheit § 65, *Flew* 4-7: olika språk »offer different temptations», beaktande av flera språk »gives the opportunity for logical explorations of ways of thinking far more diverse than those embraced in most of them singly».

3.4 Kriterier

I Wittgensteins filosofi spelar kriteriebegreppet en stor roll, av skäl som det inte är möjligt att gå in på här (i synnerhet rör det sig om frågor som hör hemma i psykologisk filosofi).[1] Inte sällan är dock oklart hur han har tänkt sig att begreppet skall fattas. Delvis beror detta på att han, när han skiljer mellan kriterium och symptom, använder dessa begrepp på ett tekniskt sätt.

Den utförligaste förklaring Wittgenstein själv ger är följande: »To the question »How do you know that so-and-so is the case?», we sometimes answer by giving *'criteria'* and sometimes by giving *'symptoms'*. If medical science calls angina an inflammation caused by a particular bacillus, and we ask in a particular case »Why do you say this man has got angina?» then the answer »I have found the bacillus so-and-so» gives us the criterion, or what we may call the defining criterion of angina. If on the other hand the answer was, »His throat is inflamed», this might give us a symptom of angina. I call »symptom» a phenomenon of which experience has taught us that it coincided, in some way or other, with the phenomenon which is our defining criterion. Then to say »A man has got angina if this bacillus is found in him» is a tautology or it is a loose way of stating the definition of »angina». But to say, »A man has angina whenever he has an inflamed throat» is to make a hypothesis.» Denna till synes klara distinktion blir emellertid omedelbart väsentligt deprecierad. »In practice, if you were asked which phenomenon is the defining criterion and which is a symptom; you would in most cases be unable to answer this question except by making an arbitrary decision ad hoc. It may be practical to define a word by taking one phenomenon as the defining criterion, but we shall easily be persuaded to define the word by means of what, according to our first use, was a symptom. Doctors will use names of diseases without ever deciding which phenomena are to be taken as criteria and which as symptoms; and this need not be a deplorable lack of clarity. For remember that in general we don't use language according to strict rules – it hasn't been taught us by means of strict rules, either.»[2]

Att ange kriterier för ett ords användning är tydligtvis detsamma som att dra fram eller ange regler för användningen. Ett kriterium är en företeelse genom vars existens man är (åtminstone prima facie) berättigad att använda ordet ifråga, varvid förutsättes att detta berättigande är grundat på (bl a operationella) definitioner eller konventioner, och inte på empiriska korrelationer (varmed inte avses empiriska kor-

relationer mellan kriterium och användningen av ordet). Denna karakteristik är antagligen vidare än vad Wittgenstein avsåg, då den medger att t ex egenskapen att vara apa är kriterium för att något är ett däggdjur. Min användning av »kriterium» anknyter till den regulativa metoden att definiera ord (se 3.1), vilken innesluter synonymmetoden, den analytiska metoden och den denotativa metoden.

När man talar om *ett* kriterium kan avses antingen det som är tillräckligt för att man skall vara berättigad att använda ordet (oberoende av hur många faktorer som ingår i kriteriet) eller också varje enskild faktor i ett tillräckligt kriterium (enligt den förra betydelsen). In dubio kommer jag att tala på det senare sättet: ett kriterium är något som ingår (eller i gränsfallet: utgör) i en uppsättning av tillräckliga kriterier. Med den förra läsningen blir kriteri*et* detsamma som en uppsättning av tillräckliga och nödvändiga kriterier.[3]

Som vi skall se är nästan alla empiriska begrepp öppna på det sättet att man inte kan ange ett bestämt antal uppsättningar av tillräckliga kriterier. Även när man kan göra detta (genom den analytiska definitionsmetoden och den denotativa genom fullständig uppräkning – synonymmetoden bortser jag från då den på ett trivialt sätt ger ett tillräckligt och nödvändigt kriterium) är det inte givet att man ges någon uppsättning av tillräckliga och nödvändiga kriterier: så sker inte om en definition enligt den analytiska metoden ger alternativa uppsättningar av tillräckliga kriterier och det sker aldrig genom den denotativa metoden.

Också i detta sammanhang har vi att räkna med kontexten: det kan vara så att en uppsättning kriterier är tillräcklig bara i vissa typer av sammanhang; man får räkna med en obestämd lista av undantag till ett påstående om de faktorer som gör en berättigad att använda ett ord.[4]

Varje angivande av tillräckliga kriterier ger en analytisk sats: »om k_1 och k_2 och k_3, så X»; om uppsättningen också är nödvändig så gäller också den omvända implikationen. Av att ett begrepp är öppet följer att man inte kan göra en lista av sådana implikationer mellan kriterier och begrepp och samtidigt vara säker på att den är fullständig.[5]

För att förklara ett begrepp måste vi inte sällan utpeka fler än en uppsättning av tillräckliga kriterier. Bara om begreppet är slutet kan vi genom en sådan förklaring uppställa en analytisk sats. Om begreppet är öppet, slipper vi inte ett »etc»; men samtidigt kan de uppkomna satserna (t ex »Om k_1 och k_2 *eller* k_2 och k_3 *eller* k_3 och

k_4 *etc*, så X») svårligen karakteriseras som syntetiska, eftersom de »jointly encapsulate the meaning of the term to which they refer».[6]

En definition i enlighet med den syntetiska metoden ger inga kriterier och därför är inte heller varje utpekande av ett ords konnotation (ett begrepps intension) ett angivande av kriterier. Även om det kan vara svårt att göra den distinktion, som Wittgenstein är ute efter med sitt begreppspar kriterium – symptom, är den väsentlig. Det som gör att man kan känna igen något som fallande under ett begrepp behöver inte vara ett kriterium.[7] Utvecklar vi detta för satser, kan vi få en uppfattning om relationen mellan betydelse och sanning. Huruvida en sats faktiskt är sann har att göra med om den är verifierad. Att förstå vad en påståendesats betyder kan vara att känna till under vilken sorts omständigheter satsen är sann (vad som är fallet om den är sann), men detta är inte detsamma som att känna till vad som krävs för att i det enskilda fallet verifiera satsen.[8] En verifikation behöver inte ske s a s via kriterier utan kan lika väl ske genom argument som bygger på induktion. Även om den sker via kriterier så är det sällan så att det helt enkelt går att konstatera att ett kriterium är uppfyllt, utan den verifierande omständigheten måste subsumeras under kriteriet.

Att förväxla de omständigheter som gör att man kan känna igen ett X som ett X med kriterierna för X, att förväxla de omständigheter som (tillsammans med generella satser av olika slag) gör att en sats är sann med kriterierna för ett i satsen använt begrepp eller att förväxla de egenskaper, som finns hos ett objekt som är rätteligen betecknat med »X», med kriterierna för X kommer i det följande att kallas för *»kriteriemisstaget»*.

1 Om Wittgensteins användning av »criteria» m m i ämnet, se *Albritton, Scriven, Garver, Siegler, Ziff,* Criteria, *Malcolm* 86-90, *Shwayder* 9-18, *Buck* 196-204, *Harré, Wellman,* Criteria, *Wolgast, Wennerberg* 120-121, *Furberg* 71-73, *Hamlyn* 69-74 och även *Putnam* 214-228 samt senast *Canfield.*

2 *Wittgenstein,* Preliminary 24-25. Se även *Wittgenstein* §§ 79, 354 (»Das Schwanken in der Grammatik zwischen Kriterien und Symptomen lässt den Schein entstehen, als gäbe es überhaupt nur Symptome. Wir sagen etwa: »Die Erfahrung lehrt, dass es regnet, wenn das Barometer fällt, aber sie lehrt auch, dass es regnet, wenn wir bestimmte Gefühle der Nässe und Kälte haben, oder den und den Gesichtseindruck.» Als Argument dafür gibt man dann an, dass diese Sinneseindrücke uns täuschen können. Aber man bedenkt dabei nicht, dass die Tatsache, dass sie uns gerade den Regnen vortäuschen, auf einer Definition beruht.»), 355.

3 Jämför hur man talar om brottsrekvisit: rekvisitet för stöld eller rekvisiten för stöld.

4 *Ginet* 76, se även *Malcolm* 87-88, *Shwayder* 27-29.

5 *Scriven* 863.

6 *Scriven* 864, se närmare 862-865.

7 Se t ex *Kovesi* 40-41. *Scriven* 863 säger: »almost *any* property could, under some circumstances, count towards [t ex] something being a lemon, e g being red, if we knew that lemons had been sprayed red; this would give us a wholly unsatisfactory sufficient-condition statement.» Som remedium föreslår han att bara karakteristiska eller typiska egenskaper skall kunna räknas som kriterier. Se även *Hamlyn* 69-74. Jag tror inte det är nödvändigt att göra något sådant tillägg med den bestämning jag givit begreppet kriterium. – En anledning till att man bör skilja mellan kriterier och förutsättningar (villkor) är just att den syntetiska definitionsmetoden inte ger kriterier, men förutsättningar för ords användning. Förutsättningar kan vidare vara faktorer som inte alls har med definitioner att göra eller som avser kontextuella begränsningar. – En svårighet att skilja mellan kriterier och icke-kriterier har att göra med skillnaden mellan tal och språk, och mellan faktisk T-betydelse och avsedd T-betydelse. Eftersom betydelserna för ett ord kan växla kan självfallet kriterierna också göra det.

8 *Hamlyn* 64. Se även *Wittgenstein* § 353 (»Die Frage nach der Art und Möglichkeit der Verifikation eines Satzes ist nur eine besondere Form der Frage »Wie meinst du das?» Die Antwort ist ein Beitrag zur Grammatik des Satzes.»), *Ryle,* Meaning 137 (»Considering the meaning (or Mill's 'connotation') of an expression is considering what can be said with it, i e said truly or said falsely, as well as asked, commanded, advised or any other sort of saying.»), *Waismann* 324, 325, 331, 332, *Strawson,* Meaning 24, *Dummett* 57 och 2.4 not 20. – Det bristande sambandet mellan verifikation och kriterier visar sig också däri att man kan vara omedveten om kriterierna och samtidigt veta hur verifikation skall ske, eller tvärtom klar över kriterierna men oförmögen att verifiera, åtminstone i det konkreta fallet. Inte heller är säkert att några kriterier är uppfyllda i det konkreta fallet, när en sats är sann: så är det t ex alltid beträffande »Jag har ont i en tand» och ibland när »Johansson har ont i en tand» är sann, men aldrig när »Hunden har ont i en tand» är sann.

3.5 Familjebegrepp

I praktiken spelar de ostensiva och denotativa definitionsmetoderna en mycket stor roll. Ett barn lär sig sitt primära ordförråd genom att det visas på exempel – *typfall* – där ordet är tillämpligt. Genom uppmuntran och korrigering lär det sig så småningom att använda orden även för företeelser som måhända på ett markant sätt avviker från typfallen, men som ändå enligt allmänt språkbruk betecknas med samma ord. De regler som på detta sätt implicit plockas upp kan ofta göras explicita genom att man utpekar kriterier. För relativt enkla ord, t ex färgorden, är det dock knappast möjligt att tala om kriterier.[1] »Wie erkenne ich, dass diese Farbe Rot ist? – Eine Antwort wäre: »Ich habe Deutsch gelernt.»»[2]

Det faktum att de flesta ord, även de specifikt juridiska, inte kan definieras med angivande av tillräckliga och nödvändiga kriterier är naturligtvis av genomgripande betydelse för förståelsen av hur begreppsbildning äger rum. Om inget kriterium för ett visst ord är (vanligtvis) i och för sig tillräckligt eller i och för sig nödvändigt och detsamma gäller för varje enkel kombination, konjunktiv eller disjunktiv, av kriterier, uppställer sig förstås frågan hur det kommer sig att vi använder samma ord för så varierande företeelser. Måste det inte finnas åtminstone någonting gemensamt för t ex de saker som betecknas med ordet 'spel'? Därmed är vi på ett sätt inne på frågan om allmän-

begreppens natur, som egentligen redan avvisats som ofruktbar (se 3.3). Men detta avvisande ställer inte hinder i vägen för frågan om det inte måste finnas åtminstone ett nödvändigt kriterium för användningen av t ex 'spel'. Wittgenstein var övertygad om att så inte är fallet.

Wittgenstein präglade termen *»familjelikhet»* som rubrik för relationerna mellan ett ords denotata i de aktuella fallen: »Betrachte z B einmal die Vorgänge, die wir »Spiele» nennen. Ich meine Brettspiele, Kartenspiele, Ballspiele, Kampfspiele, u s w. Was ist allen diesen gemeinsam? – Sag nicht: »Es *muss* ihnen etwas gemeinsam sein, sonst hiessen sie nicht 'Spiele'» – sondern *schau,* ob ihnen allen etwas gemeinsam ist. – Denn, wenn du sie anschaust, wirst du zwar nicht etwas sehen, was *allen* gemeinsam wäre, aber du wirst Ähnlichkeiten, Verwandtschaften, sehen, und zwar eine ganze Reihe. Wie gesagt: denk nicht, sondern schau! – Schau z B die Brettspiele an, mit ihren mannigfachen Verwandtschaften. Nun geh zu den Kartenspielen über: hier findest du viele Entsprechungen mit jener ersten Klasse, aber viele gemeinsame Züge verschwinden, andere treten auf. Wenn wir nun zu den Ballspielen übergehen, so bleibt manches Gemeinsame erhalten, aber vieles geht verloren. – Sind sie alle *'unterhaltend'*? Vergleiche Schach mit dem Mühlfahren. Oder gibt es überall ein Gewinnen und Verlieren, oder eine Konkurrenz der Spielenden? Denk an die Patiencen. In den Ballspielen gibt es Gewinnen und Verlieren; aber wenn ein Kind den Ball an die Wand wirft und wieder auffängt, so ist dieser Zug verschwunden. Schau, welche Rolle Geschick und Glück spielen. Und wie verschieden ist Geschick im Schachspiel und Geschick im Tennisspiel. Denk nun an die Reigenspiele: Hier ist das Element der Unterhaltung, aber wie viele der anderen Charakterzüge sind verschwunden! Und so können wir durch die vielen, vielen anderen Gruppen von Spielen gehen. Ähnlichkeiten auftauchen und verschwinden sehen. – Und das Ergebnis lautet nun: Wir sehen ein kompliziertes Netz von Ähnlichkeiten, die einander übergreifen und kreuzen. Ähnlichkeiten im Grossen und Kleinen.»[3] – »Ich kann diese Ähnlichkeiten nicht besser charakterisieren, als durch das Wort »Familienähnlichkeiten»; denn so übergreifen und kreuzen sich die verschiedene Ähnlichkeiten, die zwischen den Gliedern einer Familie bestehen: Wuchs, Gesichtszüge, Augenfarbe, Gang, Temperament, etc, etc. – Und ich werde sagen: die 'Spiele' bilden eine Familie. . . . Wenn aber Einer sagen wollte: »Also ist allen dieser Gebilden etwas gemeinsam, – nämlich die Disjunktion aller dieser Gemeinsamkeiten» – so würde ich antworten: hier spielst du nur mit einem Wort. Ebenso könnte man sagen: es

läuft ein Etwas durch den ganzen Faden – nämlich das lückenlose Übergreifen dieser Fasern.»[4] – »Was heisst es: wissen, was ein Spiel ist? Was heisst es, es wissen und es nicht sagen können? Ist dieses Wissen irgendein Äquivalent einer nicht ausgesprochenen Definition? So dass, wenn sie ausgesprochen würde, ich sie als den Ausdruck meines Wissen anerkennen könnte? Ist nicht mein Wissen, mein Begriff vom Spiel, ganz in den Erklärungen ausgedrückt, die ich geben könnte? Nämlich darin, dass ich Beispiele von Spielen verschiedener Art beschreibe; zeige, wie man nach Analogie dieser auf alle möglichen Arten andere Spiele konstruieren kann; sage, dass ich das und das wohl kaum mehr ein Spiel nennen würde; und dergleichen mehr.»[5]

Det måste framhållas, att begreppet familjelikhet inte duger för att förklara varför ett ord användes på ett visst sätt.[6] Det går ju alltid att finna likheter mellan företeelser som betecknas med olika ord, vilka kanske är större än dem som finns mellan företeelser som betecknas med samma ord. Såsom Manser visat, måste vi ha en uppfattning om vad t ex 'spel' (och 'lek', om vi utgår från Wittgensteins exempel; 'Spiel' täcker båda) betyder, innan vi kan leta efter familjelikheter. »Talk of 'family resemblances' was only introduced because it was fairly clear that no *definition* that suited the case could be produced, and yet there was general agreement on which activities were to count as members of the class.»[7] (Med »definition» avses här en definition av klassisk modell, dvs enligt den analytiska metoden.) Termen »familjelikhet» kan vara vilseledande, eftersom »familj» ger vid handen att ett gemensamt ursprung skulle föreligga.[8] Så behöver ju inte vara fallet, men samtidigt torde det ligga den tanken bakom terminologien, att det inte är en ren tillfällighet att de olika företeelser som faller under ett familjebegrepp finns där, eller med andra ord: att det finns något skäl för att använda begreppet så som sker.[9]

Det har företagits en hel del försök att visa att just alla spel har någonting gemensamt[10], men inget är helt övertygande. Det har också hävdats, att »någonting gemensamt» inte behöver fattas så restriktivt som är brukligt; även t ex gemensamt ursprung skulle då duga.[11] Jag vill inte utesluta att detta är en fruktbar tanke[12], men till del förefaller den enbart innefatta att problemen skjutes undan för tillfället: har man t ex någon glädje av att som gemensamt för alla apelsiner använda kriteriet »har växt eller växer på ett apelsinträd»? Problemet kommer tillbaka som frågan vad som är gemensamt för alla apelsinträd. Och kriteriet är föga tjänligt för den som aldrig sett ett apelsinträd eller den som inte vet varifrån tingesten kommer. Simon säger: »the prob-

lem is that the connection between being a member of a family and possessing certain charcteristics is entirely a contingent one, whereas the various activities called games seem to be *necessarily* connected by a network of similarities.»[13] Hans lösning är följande. »Every general term has paradigm cases . . . two or more things may be said to fall within the range of a family-resemblance term if and only if they can be connected by relevant similarities to a single paradigm. . . . The point is not that there is no set of features that properly constitutes anything that possesses them as a game, but rather that this set of »essential» features defines not a game but merely a paradigm case of a game. The simple fact of the matter is not that everything that is properly called a game is a paradigmatic example of a game – that is what distinguishes 'game' from 'triangle' or 'brother' – and hence we cannot expect to find any such set of features that are common to *all* games.»[14] En konsekvens härav är att 'spel' har flera betydelser, om och i den mån flera typfall behövs för att förklara hela vidden av ordets tillämpningsområde. Detta strider inte mot Wittgensteins uppfattning, eftersom han på ett löst sätt talade om att 'spel' har en familj av betydelser (även om detta också är förenligt med att ett ord har flera betydelser också när det kan fullständigt förklaras utifrån ett typfall).[15]

Wittgensteins påvisande av familjelikheter mellan en terms denotata har haft avsevärd filosofisk betydelse. Jag tror emellertid att kategorien familjebegrepp saknar självständig betydelse vid sidan av de olika sätt att ange begreppslig obestämdhet som redovisas i följande kapitel (främst vaghet och öppenhet).

1 *Black*, Problems 25-30. Se även *Manser* 221-225, *Ginet* 74-75, – Filosofiskt intressant är det s k »paradigm case argument»; se *Passmore* 115-118.

2 *Wittgenstein* § 381, se även §§ 377-380 och *Wittgenstein*, Preliminary 131 samt *Wellman*, Criteria 438-440, 444-447, jämfört med *Gasking* 36.

3 *Wittgenstein* § 66.

4 | *Wittgenstein* § 67.

5 *Wittgenstein* § 75. Se även *Wittgenstein*, Preliminary 17-20, *Bambrough* 207-211, *Waismann* 179-187, *Wennerberg*, *Lyon* 66-68, *Casey* 13-16, *Wedberg* 339-340.

6 *Bambrough* 211-222 menar, att man med begreppet familjelikhet kan lösa »the problem of universals»: »Wittgenstein says that games have nothing in common except that they are games.» (218) Bambrough kan emellertid i detta hänseende anses vara vederlagd: se *Manser* 210-220, *Aaron*, *Thorp*, *Wennerberg* 127-132 och även *O'Shaughnessy*, *Lyon* 75.

7 *Manser* 213, 219: »The point of the notion is to justify his refusal to give a *definition* of language, to say what its 'essence' is.» Se *Wittgenstein* § 65 och även *Simon* 415-416, *Wennerberg* 114-119, *Lyon* 68-70.

8 *Wennerberg* 126.

9 Se t ex *Thorp* 568.

[10] Se t ex *Manser* 216-218, *O'Shaughnessy*, *Simon* 408-409.

[11] *O'Shaughnessy* 440.

[12] Se även *Wennerberg* 109-111.

[13] *Simon* 409.

[14] *Simon* 412-413.

[15] Om flertydighet, se 4.6

3.6 Tekniska begrepp

Allmänt språkbruk kontrasteras med bl a tekniskt språkbruk. Distinktionen är vag: »the difference is that only some people in a given linguistic community know the technical language of, say physics or farming, while by definition everyone in the linguistic community apart from young children knows what I am calling the ordinary language of that community.»[1]

Ett tekniskt språk är en del av ett naturligt språk, t ex svenska, även om vokabulären till del består av ord hämtade från andra språk. Det hör samman med en vetenskaplig disciplin, ett yrke eller någon annan sorts aktivitet, såsom sport och andra fritidssysselsättningar. Avvikelserna från allmänt språkbruk har så gott som helt att göra med *vokabulären.* Syntaxen, typerna av språkhandlingar, medlen för antydningar och implikationer är i stort sett av samma art som i ordinärt språkbruk. Visserligen kan exempelvis andra ordföljdsregler vara accepterade i t ex juridiskt språkbruk och ytterligare typer av språkhandlingar (t ex döma till påföljd för brott) är där möjliga på grund av det juridiska regelsystemet. Men som helhet är ett tekniskt språk ett tillskott till det vanliga, vardagliga språket och alltså inte ett självständigt språk. Det finns inget tekniskt språk med särskilda konjunktioner, prepositioner och artiklar; det finns inget tekniskt språk som inte i stor utsträckning utnyttjar vanliga ord, såsom 'alla', 'några', 'ingen', 'kanske', 'inte', 'åtminstone', 'är', 'blir', 'finns', 'osv', osv. Vidare använder man samma metoder för att förklara vad ett tekniskt ord betyder som användes för att förklara vad ett vardagligt ord betyder (ehuru det i en del discipliner finns ytterligare metoder). »One might sum these relations up by saying that technical language is always an *adjunct* of ordinary language.»[2]

En följd av att tekniskt språk inte är självständigt, utan en utvidgning av det allmänna språket, är att man inte lär sig ett tekniskt språk på samma sätt – de kan ju inte jämföras till sin uppbyggnad. Man lär sig det tekniska språket – eller rättare: tekniska termer – mot bak-

grunden av det allmänna språk man redan behärskar. Nästan varje vuxen person har i sin vokabulär en mängd tekniska termer som han lärt sig använda på samma sätt som vilken annan term som helst, men tack vare att han redan talar ett naturligt språk; »ordinary language is the basis on which technical language is erected to begin with».[3]

Det nu sagda gäller också juristernas tekniska språk. Vi behöver ett sådant, främst därför att vardagsspråket inte alltid ger den erforderliga graden av precision. En lagstiftare kan inte alltid nöja sig med att lämna marginalerna för en lagregels tillämpningsområde så vida som skulle bli följden, om inte något gjordes för att ge de brukade orden en mer bestämd betydelse än de har i allmänt språkbruk. Allt tekniskt språk är skapat för vissa syften; inte ens dess upphovsmän har något påtagligt behov av det till vardags, eftersom det utgör ett hinder för kommunikation när man kommer utanför de aktiviteter under vilka det vuxit fram. Kraven på precision är mycket mindre i vardagslivet än i en rättssal eller under en juridisk debatt och den som ständigt använder juridisk-teknisk terminologi blir inte förstådd.[4]

I all vetenskaplig verksamhet är en teknisk terminologi oundgänglig. Det raffinerande av det allmänna språkbruket som blir ett resultat av vetenskapsmännens bemödanden att uttrycka sig klart är dock inte enbart av godo. Man kan inte hitta på nya ord i oändlighet utan att ställa för stora krav på dem som skall läsa eller lyssna på vad man har att säga. Med ambitionen att precisera och definiera följer en risk för flertydighet: det står varje forskare fritt att använda sina egna begrepp och eftersom de ofta använder samma ord men avser olika begrepp blir resultatet att tekniska termer ofta är – ehuru mer bestämda i andra hänseenden – mer flertydiga än icke tekniska termer.[5]

Ett speciellt juridiskt språkbruk föreligger i första hand när en term användes som inte alls eller inte längre förekommer i allmänt språk eller när en term visserligen förekommer där, men då i en klart skild betydelse. Specifikt juridiska ord är emellertid förhållandevis fåtaliga, jämfört med de specifikt juridiska begreppen. Många av dem har latinskt ursprung: t ex 'servitut', 'cession', 'delikt', 'dolus', 'culpa', etc. Eftersom det intressanta ur juridisk synpunkt är hur begreppen ser ut, kan de specifikt juridiska orden ses som enbart tekniska hjälpmedel, även om en lingvist skulle anlägga helt andra synpunkter.

Ett speciellt juridiskt språkbruk kan också föreligga fastän man använder sig av samma termer som i allmänt språk, utan att därvid kan påstås att det är uppenbart att man står inför en term med flera olika betydelser. Det juridiska språket kan då ha berikat det allmänna, men

det kan också vara tvärtom, dvs i juridisk text användes termer som hämtas ur allmänt språkbruk. I det förra fallet talar man ibland om *primära rättsbegrepp* – under denna rubrik föres också de s k rena rättsbegreppen, dvs de som omtalas i föregående stycke – och i det senare om *sekundära rättsbegrepp.* Denna distinktion har huvudsakligen pedagogisk funktion. I praktiken måste det vara ointressant och ibland kanske omöjligt att avgöra om en precisering av en allmän term eller en deprecisering av en juridisk term är för handen. För att man skall kunna tala om ett speciellt juridiskt språkbruk måste emellertid någon avvikelse från det allmänna vara påvisbar, åtminstone på det sättet att det juridiska begreppet är mer bestämt till sitt innehåll. De juridiska begreppen kan ofta inte förstås utan beaktande av rättsregler (så t ex besittning, äganderätt, äktenskap, vilka brukar klassificeras som primära rättsbegrepp). I någon mån sker preciseringen redan genom legaldefinitioner, vilka också har en språkligt ekonomisk funktion. Större roll har uttalanden i lagförarbeten och störst betydelse har rättstillämpningen. Domstolarna ställs ofta inför situationer att de måste ta ställning till t ex var gränsen går för ett brottsrekvisits tillämpningsområde, utan att de kan finna direkt ledning i lagtext eller förarbeten. Genom deras beslut preciseras reglerna för ordens juridiska bruk. En följd av dessa ställningstaganden är nämligen ökad klarhet om vilka kriterier som är tillräckliga för ordens användning och deras relationer till andra termer, och därmed också ökad stadga åt rättstillämpningen för framtiden.[6]

Det finns jurister som anser att »alla uttryckssätt i lagen ha en specifik juridisk innebörd».[7] Redan genom att ingå i beskrivningen av ett rekvisit (eller av ett rättsfaktum; om man vill uttrycka det med sådana termer) skulle lagens ord få en särskild juridisk betydelse på grund av den rättsliga funktion de har. Men eftersom lagens ord till övervägande delen är det allmänna språkbrukets ord, måste presumtionen vara – på grund av relationen mellan tekniskt och vanligt språk – att de *inte* har någon särskild, avvikande juridisk betydelse. Först när det i det särskilda fallet påvisats att de har en avvikande betydelse finns anledning att tro att de har det. Det skall sålunda av lagtexten, förarbetena, sammanhanget med övriga delar av rättsordningen eller av prejudikat framgå, att fall som klart eller med tveksamhet faller under ett visst uttryck i allmänt spårkbruk inte gör det i juridiska sammanhang eller att något som i allmänt språkbruk inte faller under termen gör det i juridiskt språkbruk. I annat fall saknas anledning att tala om olika betydelser (se 4.6). Det räcker således inte med att man använt ordet

utifrån vissa specificerade kriterier, om ordet för ifrågavarande fall också är användbart enligt det allmänna språkbruket – vilket naturligtvis inte är detsamma som att den precisering som sker genom en sådan specifikation av tillräckliga kriterier inte skulle vara av värde.[8]

1 *Caton* vi-vii.

2 *Caton* viii, se närmare vii-ix.

3 *Caton* xi, se närmare ix-xi, och även *Ryle* 82-92, *Kneale* 238.

4 *Næss,* Semantik 23-24, 37-39, *Ekelöf,* Semantik 500-501.

5 *Ullman* 171-173.

6 Till det nu sagda, se t ex *Brusiin* 62-69, *Henkel* 53-55, *Larenz* 217, *Esser* 54, *Agge* 240.

7 *Agge* 241.

8 Se *Ekelöf,* Semantik 503-504. – Några ord må här tillfogas om det ursprungligen av von Hippel införda uttrycket *»komplexbegrepp»* (se *von Hippel* 332 och även *Eichmann* 8, *Mezger,* Strafrecht 327, *Hurwitz* 370, *Engisch,* Tatbestandselemente 157, *Kunert* 15-22, *Hobe* 85-88, 94-96). Ett komplexbegrepp är ett rättsbegrepp som kännetecknas av att det har till funktion att sammanfatta en rad faktiska eller rättsliga faktorer och därför icke (såsom t ex »annans egendom») har en betydelse som är lika begriplig för lekmän som för jurister. Som exempel nämner von Hippel »urkund» och »otukt». Distinktionen mellan komplexbegrepp och andra rättsbegrepp skulle ha betydelse i uppsåtsläran, ty vid de förra skulle inte behöva krävas mer än uppsåt i förhållande till de konstituerande faktorerna. von Hippel ger dock ingen anvisning om hur man närmare skall skilja mellan de två typerna av begrepp och som *Thornstedt* 56-57 (se även *Agge* 240) anmärker, torde någon sådan ej stå att finna, om man ej först beslutar sig i fråga om hur rättsbegreppet skall täckas av uppsåt och först därefter gör distinktionen (se *Kunert* 21, *Hobe* 139-140; se även kritik av *Eichmann* 43-45, jämför *Hobe* 87). I tysk doktrin synes man numera lägga mycket liten vikt vid läran om komplexbegrepp. Termen förekommer ej i flera moderna läroböcker (t ex *Welzel* och *Mezger & Blei;* hos *Jescheck* blott i två fotnoter (203, 234)). Men jämför *Schönke & Schröder* 463: »Komplexbegriffe sind solche, die sich als juristische Zusammenfassung bestimmter (tatsächlicher oder rechtlicher) Tatumstände darstellen, bei denen sich das Vorliegen im Einzelfalle aus der Feststellung dieser Sachverhalte und nicht durch eine umfassende Bewertung ergibt . . .». *Kunert* vidhåller termen »komplexbegrepp», ehuru i ny betydelse, nämligen som åsyftande rättsbegrepp som inte är komplexbegrepp i vanlig bemärkelse (dessa kallas »Aufzählungsbegriffe»). Skillnaden skulle bero på huruvida en ny dimension (se 7.7 nedan) tillkommer utöver de uppräknade faktorerna. Kritik från *Hobe* 96-97.

3.7 Begreppsstrukturer

Vi har redan åtskilliga gånger konfronterats med det förhållandet att empiriska begrepp är *öppna.* Detta gäller också de juridiska begreppen, de må vara specifikt juridiska eller ej.[1] I lagtext och i rättsvetenskapliga framställningar förekommer emellertid också begrepp som är *formellt slutna,* genom att det är stipulerat antingen att vissa kriterier är både nödvändiga och tillräckliga eller att ett bestämt antal uppsättningar av kriterier är tillräckliga var för sig. Exempel härpå är flertalet av de definitioner i BrB som ger karakteristika för en brottstyp (varje brottsbeskrivning ger ju en definition av ett rättsligt begrepp – stöld, bedrägeri, förskingring, osv). Sålunda definieras »stöld» i BrB 8:1 med

angivande av fyra tillsammans tillräckliga och nödvändiga kriterier: (1) olovligt tagande av något (2) det tagna tillhör en annan person (3) samtidigt uppsåt att tillägna sig det tagna (4) tagandet innebär skada. Förtjänsten för att man i lagtext kan presentera en sådan definition enligt den analytiska metoden tillkommer i icke ringa mån den juridiska doktrinen som genom sina analyser och begreppsutredningar banat vägen för den angivna preciseringen av 'stöld'. Före 1942 års lagändring stod i SL 20:1: »var som stjäl gods eller penningar över trettio riksdaler». Lagen hade inget att säga om kriterierna för »stöld». Ett annat exempel ger uppsåtsdefinitionerna (direkt, indirekt och eventuellt uppsåt) som efter mångårig debatt i doktrinen nått rangen av sedvanerätt och därigenom kommit att ge uppsåtsbegreppet en sluten struktur, även om det rör sig om tre alternativ (och även om det finns mycket allvarliga invändningar mot antagandet av definitionen av dolus eventualis).

Dessa tendenser att sluta rättsliga begrepp är emellertid så ytliga, att det finns anledning att hävda, att distinktionen mellan formellt slutna och formellt öppna begrepp kan negligeras.[2] Utan att behöva befara att säga något oriktigt kan man påstå, att det allmänna språkbrukets begrepp mycket sällan – om någonsin – är slutna. Det är således tekniska begrepp som så gott som helt har denna egenskap. Men som vi har sett bygger de tekniska begreppen i sista hand på vardagslivets begrepp. Applicerat på stöldbegreppet: låt vara att detta är slutet, men de utpekade kriterierna utnyttjar öppna begrepp. Skulle någon rättsvetenskapsman komma dithän, att kan ge en definition av t ex »olovligt tagande» som uppvisar en sluten struktur, så kommer han likväl att använda öppna begrepp för att redovisa kriterierna, osv. Det är med andra ord omöjligt att bygga upp ett komplett deduktivt begreppssystem, om man vill att det skall ha anknytning till verkligheten. Inte heller bör man sträva i denna riktning. »Begreppsjurisprudens» är numera ett skällsord. Visserligen befrämjades rättssäkerhet och förutsebarhet genom de bemödanden som gjordes av 1800-talets rättsvetenskapsmän att konstruera precisa och slutna begreppssystem. Otvivelaktigt gav de ett positivt bidrag till rättsutvecklingen och underlättade kodifikationen av gällande rätt. Men den resulterande statiska strukturen hos juridikens begreppsvärld verkade så konservativt och orealistiskt, utan hänsyn till samhälleliga behov och rättvisesynpunkter, att den inte kunde tolereras. Följden blev en omsvängning i doktrinen till en konträr ståndpunkt: frirättsskolan och senare den sociologiska juridiken. Utan ett visst mått av begreppsjuridik blir dock rättsosäker-

heten för stor och en kompromiss mellan säkerhet och effektivitet måste åstadkommas, på sätt som först antyddes av den rättsfilosofiska skola som går under beteckningen »intressejurisprudensen».[3] H L A Hart säger: »In fact all systems, in different ways, compromise between two social needs: the need for certain rules which can, over great areas of conduct, safely be applied by private individuals to themselves without fresh official guidance or weighing up of social issues, and the need to leave open, for later settlement by an informed, official choice, issues which can only be properly appreciated and settled when they arise in a concrete case. . . . To escape . . . oscillation between extremes we need to remind ourselves that human inability to anticipate the future, which is at the root of this indeterminacy, varies in degree in different fields of conduct, and that legal systems cater for this inability by a corresponding variety of techniques.»[4] En annan faktor är möjligheten till ett snabbt ingripande genom lagstiftning. Sålunda skulle det i princip vara mer befogat med mer preciserade, kasuistiska regler, när lagstiftningen har låg statsrättslig dignitet.

Ett *positivt* begrepp har en struktur som schematiskt kan representeras på följande sätt:

Om (k_1 och k_2 och k_3): *så* föreligger X
eller
(k_2 och k_3 och k_4)
eller
(k_3 och k_4 och k_5)
etc.

Det i modellen redovisade positiva begreppet är öppet. Tag bort »etc» och det blir slutet. Låt vidare alternativen till »(k_1 och k_2 och k_3)» försvinna och begreppet är förklarat genom angivande av tillräckliga och nödvändiga kriterier.[5] Öppna begrepp utmärkes således av att det finns en disjunktion av uppsättningar av tillräckliga kriterier och vidare av att denna lista är öppen. (Den redovisade strukturen ger anledning att ställa frågan: ett ord med flera betydelser eller ett ord med en jämförelsevis mycket generell betydelse? – se nedan 4.6.)

Modellen utgår från att k_1, k_2, etc är oproblematiska. I verkligheten får man räkna med möjligheten att kriterier för kriterier är lika problematiska som kriterier. Dessutom har vi att beakta ordens vaghet (se nedan 4.3). Huruvida ett kriterium är uppfyllt behöver inte vara en fråga om något föreligger, utan i stället en fråga om något föreligger i en viss grad, varvid det är osäkert vilken grad som är erforderlig. Härtill kommer att det ju ofta är osäkert vilka kriterier som tillsammans-

tagna är tillräckliga. Vi tänker i typfall: X_1 som uppfyller kriterierna k_1 - k_5. Vi kanske är säkra på att också det som uppfyller k_1 - k_4 är ett X och att det som blott uppfyller k_1 inte är ett X, samt är något osäkra på om det som uppfyller k_1 - k_3 är ett X och mycket osäkra på om det som uppfyller blott k_1 och k_2 är ett X. Även med dessa reservationer är den bild modellen ger mycket förenklad.

Avsikten med att presentera modellen är i första hand att underlätta en jämförelse med två andra begreppsstrukturer. Först *negativa begrepp.* Vid varje begreppsbildning kan man använda sig av negativa kriterier, men en del begrepp är strukturerade helt negativt:

Om icke (k_1 och k_2 och k_3): *så* föreligger X
. . . . . (i övrigt identiskt med ett positivt begrepp)

Detta är ointressant, om det bara är så att vi har att göra med negationer av positiva begrepp (t ex olovligen – lovligen). Men nu förhåller det sig så, att det finns *skenbart positiva begrepp,* som »serve to rule out something without themselves adding anything».[6] Roland Hall kallar dem för »excluders». Exempel härpå skulle ges av termer såsom 'verklig', 'normal', 'tom', 'ren', 'intuition', 'instinkt', 'barbar' och 'frivillig'.[7]

En tredje begreppsstruktur får man genom en kombination av de två föregående:

Om (k_1 och k_2 och k_3): *så* föreligger X: *dock icke om*	u_1 (k_6 och k_7)
eller	*eller*
(k_2 och k_3 och k_4)	u_2
eller	*eller*
(k_3 och k_4 och k_5)	u_3
etc.	*etc.*

(Undantagen u kan i stället anges i utförligare uppsättningar av kriterier). Hart kallar begrepp av denna typ för »defeasible».[8] I annat sammanhang har jag använt termen »vederläggbarhetsbegrepp»; en bättre men fortfarande klumpig term är måhända *»omkullkastbara begrepp»*: vad som är väsentligt är att den prima facieslutsats om ordets tillämplighet som grundas på den positiva sidan av begreppsstrukturen kan kastas omkull av något negerande kriterium, som är relevant för hela den positiva sidan. Exempel på juridiska begrepp som enklast redovisas i denna struktur är avtal och brott.[9]

1 För de juridiska begreppens del har särskilt H L A Hart betonat detta; se 4.10.

2 Agge synes lägga stor vikt vid distinktionen, se nedan 8.4.

3 Se t ex *Ahlander* 69-73, 82-91, *Engisch* 180-193, *Larenz* 17-36, 50-66, *Heck* och *Stone* 224-229.

4 *Hart* 127.

5 Slutenhet utesluter inte porositet. Något oförutsett kan därför föranleda ett tillägg av ett negativt kriterium. Se nedan 4.4.

6 *Hall* 67.

7 Se förutom *Hall: Austin,* Sense 64-68, 70-73, *Furberg* 62-65, *Coval & Forrest* 73-74, 81-82, *Jareborg* 169-172 och där angiven litteratur (särskilt om det i BrB förekommande ordet »frivillig»). – Enligt Hall skulle en »excluder» bl a kännetecknas av en en-mångarelation till andra *ord* (t ex »civil» = icke(»criminal» eller »ecclesiastical» eller »military» eller »political», etc)). Men detta kan väl sägas vara ett specialfall av att olika typer av företeelser (olika kriterieuppsättningar) uteslutes i olika sammanhang.

8 *Hart,* Ascription 147-152.

9 Se *Jareborg* 334-338, 352-353 (och där angiven litteratur).

3.8 Typbegrepp

Tyska rättsteoretikers uppfattning om allmänbegreppens natur är fortfarande influerad av begreppsjuridikens strävan efter systematisk klarhet och helst deduktiv uppbyggnad av den juridiska begreppsvärlden. Ett allmänbegrepp är ett klassbegrepp, som är nogsamt definierat, men inte på vilket sätt som helst, utan genom den analytiska metoden: kvalificerat till att nödvändiga och tillräckliga förutsättningar för begreppets användning skall vara fastlagda. »Beim Begriff als dem starren, fest begrenzten Gedankengebilde sind fliessende Übergänge und stetige Entwicklungen nicht möglich. Jede noch so kleine Veränderung des Begriffsinhalts lässt einen neuen Begriff entstehen.»[1]

Tyska metodteoretiker har emellertid länge förstått, att det är såväl praktiskt som teoretiskt omöjligt att bara resonera i »allmänbegrepp» (enligt den angivna terminologien). I allt tilltagande utsträckning kontrasteras numera allmänbegrepp med typbegrepp, »Typus». Den rika litteraturen i ämnet innehåller en mängd idéer och uppslag av värde, men även på detta område frapperas man av den tyska benägenheten att föra diskussionen på mycket hög abstraktionsnivå.[2]

Mellan olika författare föreligger stora variationer i uppfattningarna om typbegreppens natur. Vissa centrala drag kan dock utläsas. Särskilt framhäves den dynamiska aspekten (jämfört med allmänbegreppens statiska): typbegrepp är inte i sträng mening definierade, de kan nur »durch Aufzeigen seiner Einzelzüge gerade in ihrem sinnvollen Zusammenhang *beschrieben* werden»[3], de är oskarpa med flytande gränser, öppna att appliceras genom analogi, begreppselementen hos

dem kan i det konkreta fallet vara för handen i varierande intensitetsgrad (en företeelse kan alltså vara mer eller mindre typisk). När man resonerar med typbegrepp finns ingen plats för deduktiv subsumtion, slutledningsförfarandet bör i stället rubriceras som »Zuordnung». Ett typbegrepp är ofta ett »Ordnungsbegriff», vars egenskaper betingas av att verkligheten är ett kontinuum, den är inte entydigt avgränsad eller avgränsbar på olika ställen. T ex en biltyp har en annan karaktär: den exemplifierar en »Gattungstypus», en klasstyp som genom »definition» (enligt de tyska rättsteoretikernas krav) kan omformas till ett riktigt klassbegrepp. Typbegreppen karakteriseras som mer konkreta än allmänbegreppen; de har s a s större verklighetsanknytning. Liksom alla begrepp utgör de dock del av en »Denkform des Allgemeinen». Ett typbegrepp får givetvis inte förväxlas med ett typfall. Ett typfall är något verkligt, en konkretion av ett typbegrepp, och dess funktion är att kunna användas för att förklara ett typbegrepp.

Av olika indelningar av typbegreppen må särskilt nämnas distinktionen mellan *idealtyper* (förebilder, som är antingen axiologiska, dvs måttstockar för kvalitativa värderingar, eller logiska, dvs mönster eller modeller som karakteriseras av optimal intensitet av relevanta begreppselement) och *realtyper* (empiriska typbegrepp). En annan grov distinktion, som företrädesvis avser realtyper, är den mellan *genomsnittstyper* och *gestalttyper* (helhetstyper).[4]

Läran om typbegrepp utgör otvivelaktigt ett väsentligt hjälpmedel vid de kontinentala rättsteoretikernas analyser av juridisk metodik. På det hela taget har den varit välgörande, genom att bidra till en mer realistisk inställning till metodproblemen. Min invändning mot den påminner om en av de invändningar jag kommer att göra gentemot läran om normativa rekvisit, vilken typologerna för övrigt förhåller sig negativa till. Det är lätt att hamna i en dikotomi: allmänbegrepp eller typbegrepp. Visserligen synes de flesta betrakta begreppet typbegrepp som ett typbegrepp, men det framstår för mig som onödigt litet upplysande att karakterisera ett begrepp som ett typbegrepp (jämfört med ett allmänbegrepp) och nöja sig därmed, även om man utförligt har beskrivit typbegreppens karaktär. Åtskilligt mer upplysande synes det vara att utnyttja de distinktioner som behandlas i nästa kapitel. Ett begrepp kan vara obestämt på olika sätt och på flera olika sätt samtidigt; obestämdheten har flera dimensioner. Begreppsanalytiskt måste det vara en fördel att ha denna rikare apparat till sitt förfogande än att operera med en dikotomi. Eljest skall gärna medges att de insikter som i tysk rättsfilosofi lett fram till läran om typbegrepp väsentligen

sammanfaller med dem som redovisas som bakgrund till de distinktioner som jag kommer att framhäva, även om de underliggande filosofiska skolorna är andra och annorlunda. För att nämna ett exempel: Larenz betonar att definitioner (varigenom allmänbegrepp bildas) »ist Sache der Wissenschaft oder doch eines zur Wissenschaft hinführenden Denkens». I annat, vardagligt och även juridiskt, tänkande rör man sig med odefinierade »Allgemeinvorstellungen», som är mer eller mindre obestämda och för vars uppkomst tydligtvis verklighetens kontinuitet och den ostensiva definitionens centrala roll är avgörande.[5]

Ett annat skäl för att lägga mindre vikt vid en dikotomi mellan allmänbegrepp och typbegrepp är – tillspetsat uttryckt – att också begreppet allmänbegrepp är ett typbegrepp. Till detta resultat måste man komma dels därför att de nödvändiga och tillräckliga förutsättningarna i sista hand måste föras tillbaka på obestämda begrepp eller typbegrepp, och dels därför att allmänbegreppen utvecklas ur typbegreppen. (Man kan säga att ett allmänbegrepp i den åsyftade bemärkelsen alltid är ett tekniskt begrepp, se 3.6.) Det är inte givet hur väl avgränsat ett begrepp måste vara för att ha nått rangen allmänbegrepp. Att det råder en glidande övergång och ingen klar gräns mellan typbegrepp och allmänbegrepp torde de flesta vara eniga om. Ett gott uttryck härför är Larenz' distinktion mellan öppna och slutna typer. Genom definitioner och preciseringar »stängs» typbegreppen efter hand och förvandlas »letzlich in einen (abstrakten) Begriff».[6] Som Larenz påpekar, måste det vara en överdrift att som Hassemer hävda, att allmänbegreppen har så ringa verklighetsanknytning att lagstiftaren måste använda sig av typbegrepp i brottsbeskrivningarna.[7]

1 *Strache* 50-51, se vidare 21, 33, 35-36, *Larenz* 215, 412-416, *Jørgensen* 144-145, 147-148. – *Larenz* 473-490 skiljer med Hegel mellan abstrakt-allmänna och konkret-allmänna begrepp; de senare bildas inte, »sondern wir werden uns seiner im Nach-Denken bewusst. Er ist objektiver, dem Sein immanenter Gedanke, d h Prinzip, und als solches ist er »das wahrhaft Ernste, und die Dinge sind das, was sie durch die Tätigkeit des ihnen innewohnenden und in ihnen sich offenbarenden Begriffs».» (477). Rättens »apriorischen Sinnbegriffe» är enligt Larenz konkret-allmänna. Till denna högst problematiska lära, se *Engisch*, Konkretisierung 30-36, 172-177, *Esser* 99-103.

2 En översikt finns i *Jørgensen*. Se även t ex *Engisch*, Konkretisierung 237-294, *Strache* 19-55, *Larenz* 423-450, *Hassemer* 109-117, *Henkel* 354-356, *Kaufmann*, Analogie 37-40.

3 *Larenz* 440.

4 Se även nedan i 8.1. – Om typologiska metoder i andra vetenskaper, se översikten hos *Hempel* 155-171. Idealtyper har för teoribildning främst betydelse som teoretiska modeller. (Hempel skiljer idealtyper från klassifikatoriska typer och extremtyper.)

5 *Larenz* 215-216.

6 *Larenz* 441, se även *Hassemer* 117, *Lemmel* 173-174.

7 *Larenz* 441, *Hassemer* 96-98, 124-126.

4. Språklig obestämdhet

> Il n'est aucune langue complète, aucune qui puisse exprimer toutes nos idées et toutes nos sensations; leurs nuances sont trop imperceptibles et trop nombreuses . . . On est obligé, par example, de désigner sous le nom général d'*amour* et de *haine*, mille amours et mille haines toutes différentes; il en est de même de nos douleurs et de nos plaisirs.
> FRANÇOIS DE VOLTAIRE

Kritik av auktoritativa juridiska texter – lagar, lagförarbeten, domar, osv – går ofta ut på att de är vaga, abstrakta eller mångtydiga. Sådan kritik har särskilt drabbat BrB:s brottsbeskrivningar. Tanken är då närmast att de är obestämda i sådan grad att ett rimligt rättssäkerhetskrav fått vika för effektivitetskravet. Vad som menas med att termer är abstrakta, vaga, osv är emellertid lämnat öppet. I detta kapitel skall jag kortfattat försöka förklara vari en tillvitad obestämdhet kan bestå.

4.1 Allmänna termer

Distinktionen mellan abstrakta och konkreta termer (eller begrepp) göres på många olika sätt. Engisch har funnit inte mindre än tio distinkt skilda begreppspar som alla brukar uttryckas med orden 'abstrakt' och 'konkret'.[1] 'Abstrakt' är självt ett flertydigt och på flera sätt »abstrakt» ord. Det är givet att all diskussion om abstrakta begrepp blir föga upplysande och lätt leder till missförstånd, om man inte gör klart vilken eller vilka distinktioner som åsyftas. Det första steg som här skall tas är att skilja mellan allmänna och abstrakta termer.

I en mening är alla ord och uttryck i språket allmänna: de är ordtyper, inte ordindivider.[2]

I en annan mening ställs allmänna ord och uttryck i språket mot individuella ord och uttryck. På flera sätt kan skiljas mellan allmänbegrepp och individualbegrepp.[3] Språket innehåller, bortsett från i vid bemärkelse geografiska namn, mycket få ord som betecknar individer.

Av intresse i detta sammanhang är blott den omständigheten att klasstermer är mer eller mindre allmänna: jämför 'himlakropp' – 'satellit' – 'måne' eller 'brott' – 'stöld' – 'inbrottsstöld'. Klassen brott är större än och innesluter klassen stöld. Det kan därför sägas att

'brott' är en *mer generell term* eller *mindre specifik term* än 'stöld'; dess denotation är större och innesluter den senare termens. Det är vanligt att man i talet använder mer generella ord än man är berättigad till. Att göra otillbörliga generaliseringar och därmed underlåta att beakta viktiga fakta eller distinktioner hör till våra vanligaste synder. Men i och för sig är det naturligtvis inget fel att använda mycket generella termer och det kan vara missvisande att använda termer med för låg generalitetsgrad, t ex om man säger »Shakespeares senare skådespel är översatta till svenska», när faktiskt alla hans kända skådespel är översatta. Som alltid är kontexten en viktig faktor. Av denna framgår ofta att en mer begränsad klass åsyftas än man skulle förmoda, om man blott toge hänsyn till de använda orden.[4]

Med en viss utvidgning av den nu berörda betydelsen av 'allmän' kan man jämföra ord i fråga om generalitet, även om den ena av de betecknade klasserna inte innesluter den andra. I så fall kan t ex 'god' sägas vara en mer generell term än 'chauvinistisk', eftersom den kan meningsfullt appliceras på ett större antal typer av objekt.[5] Uppenbarligen kan det inte bli tal om annat än en mycket begränsad användning av ett sådant generalitetsbegrepp och i så fall baserad på mycket grova bedömningar.

I 2.9 sades något om att vissa delar av en T-sats kan ha en utpekande funktion (referens). Sålunda användes »Olof Palme» i »Olof Palme är Sveriges statsminister» för att utpeka, individualisera en person, om vilken det sedan säges något. (Annorlunda om satsen läses som liktydig med »Sveriges statsminister heter Olof Palme».) För denna individualiserande roll kan inte bara egennamn användas, utan även personliga pronomen, demonstrativa pronomen, ofta kombinerade med klasstermer, possessiva pronomen tillsammans med klasstermer, och bestämda beskrivningar, varvid ett adjektiv eller substantiv i attributiv position (»det röda vinet», »järnstången») eller en restriktiv relativbisats (»katten, som sitter under soffan») kan vara avgörande för om ett objekt faktiskt blir utpekat. Den del av en T-sats som användes i sådant identifierande syfte brukar kallas för *»bestämt singulär term»*, i kontrast till den *allmänna term*, som eventuellt tillsammans med en kopula bildar satsens predikat (»är Sveriges statsminister»). Om en allmän term är ett relationsuttryck (t ex »större än») måste den kombineras med någon singulär term för att en sammansatt absolut allmän term skall bildas (t ex »större än Stockholm»). I stället för bestämt singulära termer kan man använda *obestämt singulära termer.* Dessa identifierar inte ett visst objekt (t ex en person), men intar samma grammatiska

positioner som bestämt singulära termer (»en brottsling», »någon människa», »några kaniner», »varje person», »vem som helst» och även s k generiska beskrivningar, såsom »den svenska kvinnan», när ingen speciell kvinna avses). Det objekt som individualiseras genom en bestämt singulär term kan vara hur komplext eller diffust som helst. Också grammatiskt plurala termer är i denna mening singulära. S k materialtermer eller *massatermer* (»vatten», »järn», »socker», osv) har kumulativ referens: i subjektposition är det t ex inte en viss individualiserad mängd vatten som utpekas, utan summan av alla individuella vattenmängder (»Vatten är flytande»). Det individualiserade objektet är utspritt. I predikatposition fungerar massatermer som vanliga allmänna termer (»Den där pölen består av vatten»). En tänkbar alternativ förklaring är att massatermer är plurala termer utan naturliga individuella enheter.[6]

Vad jag nu sagt är på åtskilliga punkter alltför kategoriskt uttryckt. För mina syften tror jag emellertid att det kan räcka med det anförda. Det framgår att större bestämdhet kan uppnås genom att man ersätter mer generella (mindre specifika) termer med mindre generella (mer specifika). Detta gäller också de ord, varmed allmänna, bestämt och obestämt singulära termer, inklusive massatermer, är uppbyggda.[7] Principiellt annorlunda, men också en bestämning, är ett ersättande av ett icke refererande uttryck med ett refererande, dvs att en obestämt singulär term ersättes med en bestämt singulär, en individualisering åstadkommes när en sådan saknas: »En person kom in i rummet» – »President Nixon kom in i rummet».

En bestämt singulär term kan som nämnts utpeka komplexa individer, dvs mängder, grupper och klasser. En klass kan avgränsas genom en konnotativ definition, men även genom en fullständig denotativ definition (se ovan 3.1). I det senare fallet uppräknas alla individer (som kan vara underklasser) som tillsammans konstituerar klassen.[8] Genom ett sådant förfarande – som inte bara avser bestämt singulära termer – uppnås givetvis en högre grad av bestämdhet (t ex »vi» = »han» + »jag»). Låt oss kalla detta att *plurala termer* ersättes av *partikulära termer*. En grammatiskt plural term är alltid plural i denna mening, medan det omvända inte gäller.[9]

1 *Engisch*, Konkretisierung 1-49.

2 Se 1.3.

3 Se 3.2.

4 *Ullman* 118-123, *Ullman*, Language 71-74, *Regnéll* 68, 92-93, *Næss*, Semantik 26-27, *Hare*, Freedom 39-40, *Alston* 85, *Wellman* 175, *Furberg* 167, *Larenz* 218-222, 419-422

(om »abstrahering» och grader därav). – En del klasstermer är obestämda på det sättet att de är *bestämbara* (till skillnad från »bestämda») – jämför t ex 'färg' och 'röd'; det som är färgat måste ha en viss färg (se t ex *Austin*, Papers 40-41).

5 *Wellman* 175-176.

6 Till det sagda, se *Quine*, Word 90-114, *Strawson*, Singular, *Strawson*, Introduction 4-7, *Vendler* 33-69, särskilt 60-61, *Laycock*, *Bacon*, *Ziff* 98, 109, *Black* 169, *Wellman* 174, *Hare*, Freedom 39-40. – Se även *Williams*, Language 298-299, om att vad som räknas som en individ alltid är en individ för ett visst syfte och i ett visst sammanhang. Sålunda finns det t ex ingen »naturlig» brottsenhet.

7 En bestämd beskrivning, som inte användes som refererande uttryck, kan sättas i stället för en vanlig obestämt singulär term; vi får härigenom ett mindre generellt uttryck, men ingen bestämt singulär term (eftersom den inte användes för att referera).

8 *Regnéll* 96-97.

9 Mer och mindre generella termer finns både i språk och tal, singulära och allmänna likaså (men skillnaden mellan bestämt och obestämt singulära termer finns bara i talet); plurala och partikulära termer kan också förekomma i språket, men ett ersättande av de förra med de senare kräver ofta en kontext, dvs det är genomförbart endast i talet.

4.2 Abstrakta termer

I ju högre grad man använder mer generella termer, obestämt singulära termer eller plurala termer, desto mer obestämd, allmänt hållen eller abstrakt anses en sats eller framställning vara. Höjden av abstraktion – bortseende från individuella bestämningar – når man genom att använda ett formaliserat språk med tomma variabler. Som redan sagts, finns det emellertid skäl att i klarhetens namn avstå från att tala om »abstrakta termer» i de hittills berörda fallen.[1] Det finns likväl betydande användningsområden för detta uttryck.

Utgångspunkten för vårt tal är existensen av identifierbara föremål i tid och rum. Vendler säger: »at the beginning of most discourses containing definite mouns, there must occur a »basic» definite noun: a personal pronoun, a proper name, or a noun phrase beginning with a demonstrative or possessive pronoun. By these terms, as it were, the whole discourse is anchored in the world of individuals.»[2] Vi förutsätter en typindelning som börjar med i tid och rum identifierbara individer och fortsätter med bestämningar till individer (=typer av individer), bestämningar till typer av individer, osv; jämför t ex serien »Det där är misshandel» – »Misshandel är ett brott» – »Brott måste bekämpas» – »Brottsbekämpningen är inte effektiv», etc. Som vi redan sett i fråga om klasser behöver singulära termer inte hänföra sig till föremål som finns i tid och rum (*konkreta objekt*, inklusive sådana spridda föremål som betecknas med massatermer), utan »referential position may be occupied by a term signifying a property-like or kind-like principle of grouping particulars provided that this term is itself coup-

led to another term which signifies a higher principle of grouping such principles of grouping».[3] Man kan därför säga att varje allmän term levererar en *abstrakt singulär term,* som kan användas för att referera till ett *abstrakt objekt* (»är röd» – »rödhet», »är brottslig» – »brottslighet», etc).[4]

I vår ontologi räknar vi således med både konkreta och abstrakta objekt och beroende på vilken typ av objekt vi åsyftar med en term är denna konkret eller abstrakt. Exempel på abstrakta objekt är egenskaper, relationer, begrepp, arter, klasser, tal. Abstrakta objekt är avskiljbara endast i tanken och inte i tid och rum.[5] – Även annat än objekt brukar betecknas som »abstrakt» och »konkret»; ett konkret fall är t ex ett i verkligheten (i tid och rum inträffat) fall; motsvarande gäller för konkreta handlingar.

Men om vi inte utgår från objekt, så kan även allmänna termer vara konkreta eller abstrakta. Utgångspunkten kan då vara en distinktion mellan det som är verkligt och det som är blott föreställt eller ideellt. Med »verkligt» avses då ungefär »interpersonellt sensibelt». 'Röd' är i så fall ett konkret bestämningsord och 'riktigt' är ett abstrakt. Distinktionen kan också göras så att det konkreta är det som är åskådligt (inklusive fantasibilder).[6]

Har nu distinktionerna mellan abstrakt och konkret något att göra med språklig eller begreppslig obestämdhet? Termer för abstrakta objekt kan inte reduceras till termer för konkreta objekt och är följaktligen inte direkt jämförbara i fråga om obestämdhet. Men en del termer för abstrakta objekt har uppstått ur konkreta allmänna termer, medan andra har uppstått ur abstrakta allmänna termer. Även om en sådan indelning måste bli oklar på åtskilliga punkter, är det således möjligt att skilja mellan *konkreta och abstrakta begrepp:* å ena sidan t ex rödhet, katt, människa, buller och å andra sidan t ex rättighet, godtycke, överkänslighet och effektivitet. Ökad åskådlighet är visserligen inte i och för sig detsamma som ökad begreppslig bestämdhet, men om man – i den mån det är möjligt – förklarar abstrakta begrepp med hjälp av konkreta, på det sättet att de senare åberopas bland kriterierna för de förra, synes det vara rimligt att påstå, att man nått en högre grad av bestämdhet, än när kriterierna redovisas i abstrakta begrepp. Denna högre grad av bestämdhet beror i så fall på en fastare anknytning till den genom sinnena upplevda världen. Men det är viktigt att komma ihåg, att de konkreta termerna kan vara höggradigt obestämda ur andra synpunkter. Vidare medför ett utvecklande av

kriterier för användningen av ett ord att man utnyttjar logiska begrepp och dessa kan aldrig reduceras till konkreta begrepp.

1 Se *Engisch*, Konkretisierung 5-7. – Vad som behandlas i föregående avsnitt motsvaras hos Engisch av ungefär 7-36.

2 *Vendler* 63.

3 *Strawson*, Singular 85, se närmare 80-88.

4 *Quine*, Word 243, se närmare 118-124, 238-243 och även *Ullman*, Language 231-232.

5 Se närmare *Regnéll* 93-96.

6 *Engisch*, Konkretisierung 4-5.

4.3 Vaga termer

I 'vag' har vi ännu ett ord som i dagligt tal användes för att framhäva språklig oklarhet. Man gör sällan någon medveten skillnad mellan 'vag', 'allmän', 'abstrakt' och 'obestämd'. Som semantiskt begrepp har emellertid vaghet ett åtskilligt klarare innehåll. En terms vaghet har ingenting att göra med hur generell den är eller om den är abstrakt. Vagheten hänger samman med förekomsten av gränsfall för en terms tillämplighet. Som skolexempel på vaga termer brukar 'skallig' och 'skog' anföras. Mellan uppenbara fall av skallighet och uppenbara fall av icke-skallighet har vi en zon av fall, i vilka personen i fråga inte med säkerhet kan sägas vara vare sig skallig eller icke skallig. Och hur många träd måste en grupp av träd innehålla för att med rätta kallas »skog»? När blir en lund en skog när man utökar den med ett träd i sänder? På sådana frågor finns inga svar att få genom att vända sig till en språkvetenskapsman, just därför att orden faktiskt användes på ett fluktuerande sätt av både en själv och andra. För en större eller mindre gränszon kring ordet tillämpningsområde finns inga regler givna eller utläsbara för avgörande av om det är korrekt eller ej att använda ordet.[1]

Vaghet är en egenskap som tillkommer både S-ord och T-ord – och då i högre eller lägre grad, även om det knappast går att ange graden av vaghet annat än mycket ungefärligt. I allmänhet föranleder vagheten ingen uppmärksamhet, utom vid höggradigt vaga ord, t ex 'demokrati'. (Är DDR en demokrati?) S-ord som inte är excessivt vaga kan som T-ord användas så att de förutsätter en utvidgning eller inskränkning av det normala tillämpningsområdet, vilket då kan sägas innefatta ett utnyttjande (som kan vara vilseledande) av ordets vaghet.

Att en term är vag består således i att det inte finns några precisa regler för när den är tillämplig och detta beror på att samma och olika

människor använder termen på varierande sätt. Vaghet är klart att skilja från praktisk svårighet eller omöjlighet att avgöra huruvida ett påstående är sant. Detta senare är något som teoretiskt sett kan övervinnas. Vagheten kan man däremot inte hoppas på att kunna undanröja slutgiltigt.[2]

En trivial bakgrund till en fluktuerande användning är att S-orden är generiska. De är inte namn på individuella företeelser.[3] För att hålla ett språks ordmängd inom rimliga gränser måste ett ord tillåtas denotera t ex objekt, händelser, relationer, osv som blott i vissa hänseenden har gemensamma kännetecken, som kanske delar egenskaper som förekommer i olika grad eller som inte alls har någonting gemensamt. Världen består ju inte av atomistiska fakta av distinkta typer.

Quine säger: »Vagueness is of the essence of the first phase of word learning.»[4] Orden läres in med hjälp av exempel. Resultatet blir, i en metafor, ett berglandskap. Topparna och dalarna utmärker de klara fallen, standardfallen för ordens användning respektive utesluten användning, medan övergångarna utmärker de oklara fallen, där det inte är avgjort vilket ord som skall användas, men de ord man har att tillgå ändå måste användas, om man vill säga något. Black har träffande kallat sådana ord för »range words».[5] Dessa kontrasteras mot egentliga klassord (eller slutna begrepp). I tysk juridisk litteratur uttrycks en liknande distinktion med termerna »Ordningsbegriff» och »Gattungsbegriff».[6] – Observera dock att genom analytiska och fullständiga denotativa definitioner vagheten inte undanröjes: den skjuts bara undan och kommer tillbaka när man står inför de anförda kriterierna.[7]

Osäkerheten huruvida ett visst ord är tillämpligt kan markeras med uttryck såsom 'ungefär', 'cirka', 'omkring', 'nästan', 'ganska'[8] och med anpassarord[9] såsom 'liknar', '-lik', '-aktig', 'en sorts', 'inte riktig', osv.

Enighet råder om att någon grad av vaghet är att tillskriva alla termer som är empiriska, dvs har anknytning till den genom sinnena givna verkligheten. Frånvaro av vaghet skulle man därför kunna förvänta bara hos logiska, matematiska och metafysiska termer. Även abstrakta tekniska termer, då må naturvetenskapliga eller juridiska, med hög precisionsgrad måste – via kriterier för kriterier för kriterier, etc – föras tillbaka på ord som definieras ostensivt eller kontextuellt.[10]

Det förhållandet att världen är kontinuerlig gör att vi aldrig kan utesluta möjligheten att träffa på nya gränsfall, hur fint begreppsmönster vi än lägger ut. Vagheten kan inte utrotas genom gränsdragningar eller ny klassificering. Framför allt är det fåfängt att tro, att man skulle kun-

na undanröja vagheten genom att införa ett nytt begrepp som täcker de tidigare gränsfallen, ty det finns naturligtvis inte heller några skarpa gränser mellan de klara fallen och gränsfallen.[11]

Fastän vi sålunda vid så gott som varje ord kan komma att sväva i ovisshet om ordet är tillämpligt, reserverar vi i allmänhet termen 'vag' för S-ord, som har en särskilt påtaglig osäkerhetsmarginal, och för T-ord då kontexten inte ger besked om hur gränserna dras. I vardagslag inte bara nöjer vi oss med att tala i vaga termer, utan skulle inte klara oss utan dem, då det skulle bli alltför påfrestande att ständigt uttrycka sig precist. Men inom t ex juridiken behövs en högre precisionsgrad än i vardagslivet och att man teoretiskt aldrig kan undanröja vagheten helt hindrar förstås inte att man kan lösa praktiska problem genom att dra gränser, där förut inga fanns; gränsdragningarna må sedan ske utifrån lämplighetsöverväganden eller ej, för framtiden eller ad hoc. Genom att dra nya gränser kan vi visserligen få andra problem på halsen, men de fanns där dolda hela tiden.[12]

Empiriska termers vaghet har i ett par tusen år varit bekant i form av en paradox, som kan framställas på bl a följande sätt: varje man som är 150 cm lång är kort; varje man som är 1 mm längre än en kort man är också kort; alltså är varje man kort. Detta är förstås absurt. Men samtidigt finns inga regler för på vilket stadium i proceduren att lägga 1 mm till längden hos en kort man resultatet blir en man som inte är kort. I logiken har paradoxen satt spår i form av påståenden om att lagen om det uteslutna tredje inte gäller för vaga termer eller med andra ord för de flesta av våra slutledningar. Detta vore naturligtvis förödande. Paradoxen torde bara kunna lösas genom att följa Black: »I stop whenever I judge that my words are ceasing to work properly, without supposing that this implies any discontinuity in what I am talking about.»[13] Vidare: »In using a loose concept, I must know that there are instances that are indisputably »clear» and must be able to recognize such cases; and I must also be able to recognize »borderline cases». I must understand that the use of the customary logical principles presupposes an ad hoc demarcation, somewhere in the region of cases that are not indisputably clear; and finally, I must understand that there are no rules for drawing such lines. Provided I understand all this, I may properly use a loose concept and reason with it, even at times about cases which are not indisputably clear.»[14]

Existensen av vaga termer är som sagts främst att förklara utifrån nödvändigheten att lära sig ords betydelser med hjälp av exempel, typfall. Världen är inte som en verktygslåda med distinkta typer av enti-

teter. Våra begrepp kan aldrig definieras så att de blir slutna och entydigt bundna till verkligheten. Förr eller senare stöter vi på en nivå där en gränsdragningsfråga inte är löst. Om ett vagt begrepp inte är av mycket enkel beskaffenhet, kan dess tillämplighet uttryckas genom angivande av kriterier. Olika kombinationer av kriterier bildar var för sig tillräckliga uppsättningar av kriterier. Men eftersom man bygger på standardfall kan man inte vara säker på hur många eller vilka kriterier som behövs för att bilda en uppsättning av tillräckliga kriterier. Olika kriterier kan dessutom ha olika grad av relevans. Att skilda företeelser, som faller under ett begrepp, uppvisar s k familjelikhet[15], är bara ett uttryck för att varje företeelse inte behöver uppvisa alla egenskaper som de mest typiska fallen äger. Kärnan i vagheten är att man inte har några regler att gå efter i fråga om hur stora avvikelserna från typfallen får vara utan att medlemskap i »familjen» förvägras. Olika personer eller samma person vid olika tillfällen skulle – om de behövde dra en gräns – dra denna på olika sätt.[16]

Världen är emellertid inte bara kontinuerlig på det abstrakta planet (medlemmarna i klasser är inte helt lika eller t o m mycket olika), utan också på det konkreta planet. Detta medför att även om varje ord vi använder vore ett namn skulle vi ändå inte alltid kunna vara säkra på att ordet är rätt använt. Varje enskild fysisk företeelse är i tid och/eller rum inte klart avgränsad från andra företeelser. Ett berg, en stad, en arm, en skog, etc. har ingen klar gräns i tid och rum. Även bestämt singulära termer kan vara utpräglat vaga på denna grund.[17]

Uppenbarligen föreligger en väsentlig skillnad mellan att en term är vag därför att den konkreta världen är kontinuerlig (det finns ingen gräns där berget slutar och dalen tar vid) och att den är vag därför att de olika saker som kan betecknas med termen bildar mer eller mindre kontinuerliga serier i fråga om likheter och olikheter. (Inget hindrar att ett ord uppvisar båda typerna av vaghet.) Om vi ändå sätter dem under samma rubrik beror det på att de kännetecknas av samma sak: att det finns gränsfall där vi är osäkra på om ordet är tillämpligt, samtidigt som det inte finns några regler för frågans avgörande.

Det har vad gäller vaghet ingen avgörande betydelse om ett begrepp är konkret eller abstrakt. Möjligen kan påstås, att abstrakta termer i princip är vagare än konkreta, eftersom en direkt anknytning till den upplevda världen saknas.[18]

1 *Wittgenstein*, t ex §§ 69, 71, 79, 142, *Waismann*, Verifiability 120, *Waismann* 69-71, 181-182, *Austin*, Sense 126-127, *Russell* 98-101, *Urmson*, Ethics 75, *Black* 169, *Black*,

Problems 27, *Black*, Language 30-31, *Quine*, Word 125, *Regnéll* 69, *Wellman* 302, *Alston* 84-85, *Cohen* 286, 291, *Verma* 67-68, *Winch* 73, *Emmet* 41-47, *Ryding* 69-72, *Fredriksson* 65, *Ahlander* 121, *Ekelöf*, Semantik 498, *Ekelöf*, Teleological 81-82, *Ross* 135-136, *Eckhoff* 51-52, *Williams*, Language 181, *Hassemer* 114-115.

2 *Alston* 85, *Swinburne* 283-284, 286, 287, 289, 292.

3 *Ullman* 118-123 (se även 127-128 ang mänsklig okunnighet som källa till vaghet), *Ullman*, Language 229-230.

4 *Quine*, Word 85.

5 *Black*, Problems 24-30.

6 Se t ex *Strache* 22-25 och 3.8 ovan.

7 *Alston* 91.

8 *Regnéll* 71, *Black*, Language 42.

9 Se ovan 3.1 vid not 6.

10 *Black*, Problems 28, *Black*, Language 33-34, *Black*, Margins 5-6, *Quine*, Word 125-126, *Waismann* 71, *Alston* 90-91, *Cohen* 288, *Regnéll* 69, *Swinburne* 281-282. – *Passmore* 108-112 uppehåller sig vid vad filosofer kan mena i..ed att påstå att alla ord är vaga (112: »emphatic ways of pointing out that particular philosophical criteria of . . . clarity are never in fact satisfied»).

11 *Black*, Problems 27, *Black*, Language 34-39, *Ahlander* 122, *Alston* 90-95, *Swinburne* 289-290, 296-297. – Se även *Black*, Language 42: »any attempt to remove vagueness by a translation is defeated by the overspecification of meaning thus produced»; så också *Alston* 95 och *Verma* 70.

12 *Wittgenstein* §§ 69-71, 77, *Austin*, Sense 127, *Alston* 91, *Quine*, Word 128-129, *Regnéll* 69-70, *Verma* 68-69, *Williams*, Language 301-302.

13 *Black*, Margins 11.

14 *Black*, Margins 12, se närmare 1-13 och *Black*, Language 25-28, 35-39, 54-58, *Cohen* 291-297, *Alston* 96, *Verma* 70-77, *Quine*, Word 128 (»when sentences whose truth values hinge on the penumbra of a vague word do gain importance, they cause pressure for a new verbal convention or changed trend of usage that resolves the vagueness in its relevant portion. We may prudently let vagueness persist until such pressure arises, since meanwhile we are in an inferior position for judging which reforms might make for the most useful conceptual scheme. – Sentences whose truth values hinge on vagueness usually commend interest only in specialized studies, if at all, and the rulings adopted to resolve the obstructive vagueness are adopted only locally for the purposes in hand. One fertile field of illustration is the law . . .»); jämför *Odegard*.

15 Se ovan 3.5.

16 Se närmare *Alston* 84-88 (en god illustration av olika aspekter på vaghet ger hans diskussion av 'religion' på 88-90), *Swinburne* 284-286, *Regnéll* 69, *Quine*, Word 126, *Williams*, Language 189-195, 293-298. *Wittgenstein* § 71: »Man kann sagen, der Begriff 'Spiel' ist ein Begriff mit verschwommenen Rändern.» – Se *Black*, Language 42-54, om en modell för att empiriskt undersöka en grupp personers språkbruk och grafiskt uppvisa ords vaghet genom s k konsistenskurvor.

17 *Quine*, Word 126, *Regnéll* 69, *Ullman* 125-126; se även *Williams*, Language 181-189.

18 *Ullman* 126-127.

4.4 Porösa termer

Antag att något som vi identifierat som en katt plötsligt börjar växa och fortsätter att växa till 20 meters höjd.[1] Eller att en fink börjar citera Virginia Woolf.[2] Skall vi ändå kalla djuren för »katt» och »fink»? Eller skall vi säga att vi har att göra med nya djurarter? Svaret är att vi inte vet vad vi skall säga. Vi är inte beredda för att något sådant skall hända. Vårt språk saknar medel för ett bemästrande av situationen. Våra begrepp är inte ens vagt avgränsade i en viss riktning, de är helt oavgränsade. Det bästa vi kan göra med föreliggande begreppsapparat är att säga »Det liknar en katt, men . . .».

Händelser av angiven art »snatches away something we have all along taken for granted, something which because of its very obviousness is not consciously noted . . .».[3] Man kan säga att våra begrepp bygger på *presumtioner.* Vi tar vissa saker för givna. Om vi blir tillfrågade om saken, skulle vi kanske säga att vi utgår från att en katt inte på fem minuter kan växa från 20 centimeters till 20 meters höjd. Eftersom kanske ingen någonsin har tänkt på saken vore det inte riktigt att säga, att vi i allmänhet tror detta. Vi är inte medvetna om vilka presumtionerna är, men de kan bringas till ytan om saken ställs på sin spets. Själva idén om en redovisning av alla presumtioner är självemotsägande. Om någon presumtion visar sig ouppfylld är vår begreppsbildning otjänlig vid det ifrågavarande tillfället. Det ingår inte i någon definition av 'katt' att en katt inte kan bete sig på det nyss angivna sättet. Fallet faller utanför »the jurisdiction of the definition».[4] Men om något extraordinärt händer får vi naturligtvis gardera oss för framtiden genom att nu bestämma oss för hur vi skall tala om ifrågavarande typ av fall.[5] Att gardera sig på förhand för alla sorters märkliga situationer som man kan föreställa sig med fantasiens hjälp vore poänglöst.

Det kan invändas, att sådana här mirakel inte förekommer. Waismanns svar är, att det är logiskt möjligt att något nytt och oförutsebart inträffar. Dels så »that I should get acquainted with some totally new experience such as at present I cannot even imagine» – jämförbart med att en person som är född blind senare får förmåga att se – dels så »that some new discovery was made which would affect our whole interpretation of certain facts» – t ex upptäckten av en ny naturföreteelse, såsom elektricitet.[6]

Att ett begrepp inte är begränsat i alla logiskt möjliga hänseenden kallar Waismann för dess »open texture» eller »Porosität». Denna egenskap anses tillkomma så gott som alla empiriska begrepp. Som exempel på icke porösa begrepp nämns de matematiska.[7] Vad det hela går

ut på är detta: »definitions of open terms are *always* corrigible or emendable».[8] Men detta förefaller bekant. Var det inte just den situationen som beskrevs i förra avsnittet? Jag kom då fram till att hur mycket vi än preciserar våra begrepp och försöker undanröja redan uppmärksammad vaghet, så kan inte uteslutas att nya gränsfall dyker upp, vid vilka vi står i ovisshet om ordens tillämplighet. Intressant är att Waismann säger att begreppsporositet »is something like possibility of vagueness». Med »vaghet» menar han då att en term faktiskt användes på ett fluktuerande sätt. Denna oklarhet kan avhjälpas genom att ge »more accurate rules».[9] Vad jag kallade vaghet kan då delas upp på (1) *faktisk vaghet*: gränsfall har aktualiserats, och (2) *potentiell vaghet*: gränsfall är möjliga, men har inte aktualiserats.[10] Men Waismann sade inte »is», utan »is like». En skillnad synes vara att i förra avsnittet åsyftades bl a fall där osäkerheten gäller huruvida tillräckliga kriterier för ordets användning föreligger, medan det i mirakelfallen faktiskt föreligger tillräckliga kriterier men en presumtion är ouppfylld.[11]

Uppkomsten av ett gränsfall kan vara förutsebar eller oförutsebar. Ett fall som visar att en term är porös skulle däremot alltid vara oförutsebart. Men ehuru oförutsebart, kan det väl vara mer eller mindre naturligt, praktiskt tänkbart. Waismann ger själv ett exempel på ett fall som förefaller åtskilligt mer tänkbart än de angivna mirakelfallen: ett stycke metall, som uppfyller relevanta kemiska och fysiska test för guld (låt oss säga att den specifika vikten är bestämd och att metallen är kemiskt homogen), utsänder strålning av annan natur än guld gör.. En viss specifik vikt och en viss strålning, som framkommer vid spektrografisk undersökning, kan vi ta som var för sig tillräckligt kriterium för tillämpligheten av 'guld'. I exemplet fallerar det ena. Skillnaden från mirakelfallen är att vi har att göra med något som till sin art är beaktat bland kriterierna för 'guld'. Likheten är att vi inte vet vad vi skall säga.[12] En lösning är att det var förhastat att betrakta de två kriterierna som var för sig tillräckliga. Fallet hör då närmast hemma under rubriken »vaghet». En annan lösning är att det är presumerat att de två – visserligen var för sig tillräckliga – kriterierna skall vara uppfyllda samtidigt.[13] Men den senare lösningen slipper vi påstå att vi har missförstått vår egen begreppsbildning. Det som är jämförbart med kattens monstruösa växande och bofinkens konversation är att kriterierna ger motstridiga resultat (alltså inte att ett av kriterierna är uppfyllt eller inte uppfyllt).

Källan till vaghet och porositet torde vara gemensam: världen är kontinuerlig och deskriptivt outtömbar. Ett fysiskt objekt kan be-

skrivas i oändlighet, medan en geometrisk figur kan ges en fullständig beskrivning med ett fåtal satser.[14] Både vid vaghet och porositet träffar vi på något som vårt språk inte är förberett för, men en olikhet ligger i att vi kan fortsätta att använda en term som är vag och nöja oss med att konstatera vagheten, medan detta knappast går när en presumtion visar sig vara ouppfylld.

Att en term är porös betyder således att det är logiskt möjligt att en sådan situation kan inträffa att termen inte är tillämplig, trots att det föreligger uppenbart tillräckliga kriterier. Om något sådant skulle inträffa får begreppet i fortsättningen representeras som ett omkullkastbart begrepp.[15]

1 *Waismann*, Verifiability 119.

2 *Austin*, Papers 56.

3 *Furberg* 74.

4 *Black*, Problems 32. Se även *Wittgenstein* § 80.

5 *Austin*, Papers 35-37, 56-57, *Black*, Problems 30-37, *Furberg* 73-74, 173-175, *Furberg*, Tankar 71-88.

6 *Waismann*, Verifiability 124.

7 *Waismann*, Verifiability 119-121, 123.

8 *Waismann*, Verifiability 120; se vidare *Waismann* 222-225, *Cohen* 287-288, *Regnéll* 70, *Ekelöf*, Semantik 504, *Furberg* 33-34, *Alston* 93-95, *Wittgenstein* § 142.

9 *Waismann*, Verifiability 120.

10 *Swinburne* 297-298 synes förstå Waismann så att porositet är detsamma som potentiell vaghet.

11 *Furberg* 73-74.

12 Det är kanske inte uppenbart att exemplet hos *Waismann*, Verifiability 120, skall förstås på detta sätt. Sakligt synes det befogat att göra distinktionen i fråga. Se *Alston* 94.

13 *Black*, Problems 33-34, *Alston* 94.

14 *Waismann*, Verifiability 121-123.

15 Se ovan 3.7.

4.5 Öppna termer

Jag har förut upprepade gånger betonat hur betydelsen hos ett ord som definieras ostensivt ofta kan förklaras genom att man ger kriterier för ordets användning. Ibland kanske det räcker med ett kriterium. Vanligare är att man måste hänvisa till flera som tillsammanstagna är tillräckliga. Det visar sig kanske också att ingen särskild grupp av kriterier eller ens något enstaka är nödvändigt. Man får således räkna med att ett visst ords betydelse kan förklaras med hjälp av helt eller delvis olika uppsättningar av tillräckliga kriterier. Som beteckning på detta förhållande präglade ju Wittgenstein ter-

men »familjelikhet» (mellan olika företeelser varpå ett ord är tillämpligt). Sammanhanget med ostensiv definition framgår genom att typfall som uppfyller ett stort antal kriterier är centrala för begreppsbildningen. Genom avtagande överensstämmelse med typfallen – färre kriterier är uppfyllda eller intensiteten varmed ett kriterium är uppfyllt är lägre – kommer vi in i vaghetszonen: vi blir osäkra på om ett ord är tillämpligt. Blacks term »range word» ger uttryck för dessa förhållanden.[1]

Det sagda tyder på en framträdande obestämdhet i begreppsbildningen. Likväl kvarstår att peka på ytterligare faktorer som pekar i samma riktning. Om vi över huvud taget specificerar kriterier, så blir det de viktigaste som dras fram i ljuset, de som är mest utmärkande. Listan över vad som kan räknas som kriterium är öppen, obestämd, såvida vi inte stipulerar annorlunda.

Vidare är det inte bara obestämt vilka kriterier som tillsammanstagna är tillräckliga, utan också obestämt vilka kriteriekombinationer som var för sig utgör uppsättningar av tillräckliga kriterier. Detta är en följd av att kriterielistan är öppen. Vi kan finna en ny egenskap relevant och därmed nya kombinationer tillräckliga. Detta sker t ex när man börjar betrakta vad som dittills räknats som bevis (»symptom» i Wittgensteins terminologi) såsom ett kriterium. Det bör också framhållas, att kriterier inte alltid kan uttryckas i ord. Vi känner igen maträtter »på smaken» eller »på lukten», djur, människor och bilar »på utseendet» (gestaltseende). Detta hindrar dock inte, att vi kan isolera kriterierna (t ex genom att ändra vissa drag och undersöka hur vi ställer oss till ordets tillämplighet) eller testa tillräckligheten hos de utnyttjade kriterierna genom att undersöka om de duger för att i andra fall på rätt sätt urskilja företeelser som faller under termen i fråga.

Dessa semantiska egenskaper uppmärksammades i modern filosofi först av Broad (troligen) och betonades sedan av Wittgenstein och Wisdom.[2] Det ligger nära till hands att här tala om öppna termer. Furberg menar, att Waismanns »open texture» täcker både »*(a)* the indefiniteness of the set of delimitating criteria, *(b)* the fact that none of these criteria is necessary, although a fair number of them has to be present if the word is correctly used, and *(c)* the fact that certain presumptions also have to be satisfied if our employment of the word is to be flawless – presumptions which we are not normally aware of and which are brought to our notice by considering miracles and other outrages of nature.»[3] Det gemensamma för be-

greppsporositet ((c) i citatet) och öppen begreppsstruktur är att definitioner och användningen av ord kan behöva ändras vid konfrontationen av något nytt. Genom att listan av kriterier och av uppsättningarna av tillräckliga kriterier hålles öppen – man kan tala om en *etc-klausul* i begreppsstrukturen – är begreppet redo att anpassas till nya typer av fall. Vid behov kan man alltså bygga ut begreppet med nya uppsättningar av tillräckliga kriterier.[4]

Både S-ord och T-ord kan således vara öppna i två hänseenden, som här utmärkts genom distinktionen mellan porösa och öppna termer. Det är tydligt att man i praktiken har mycket större anledning att uppmärksamma att en term är öppen på sätt som påpekats i detta avsnitt än att den är porös. Öppna termer är också vaga, men det är också en del slutna termer, nämligen sådana som inte fullständigt kan förklaras med slutna termer (vilket aldrig är möjligt beträffande termer med empirisk anknytning).

Ett S-ord kan göras mer bestämt genom att man specificerar serier av uppsättningar av tillräckliga kriterier. Detsamma gäller T-ord. Ett T-ords betydelse är oföränderlig och kan avvika från betydelsen hos motsvarande S-ord vid tidpunkten i fråga. För bestämmande av ett T-ords betydelse har kontexten en viktig roll. Vidare kan ett T-ords avsedda eller uppfattade betydelse vara väsentligt annorlunda än dess faktiska. Men vare sig det gäller faktisk, avsedd eller uppfattad betydelse hos ett T-ord får man akta sig för att utgå från att denna betydelse är helt klarlagd genom att en viss uppsättning av tillräckliga kriterier är utpekad. Att falla i denna grop är väldigt lätt, då man ofta använder ett T-ord på grund av att något har vissa egenskaper (det är alltså därför som man finner ordet adekvat). En viss uppsättning av kriterier står i fokus, men denna uppsättning uttömmer inte T-ordets betydelse. Än mindre är det som gör att ett ord är tillämpligt identiskt med ordets betydelse.[5] Detta hindrar inte, att specifikation av en kriterieuppsättning som knyter an till ett konkret fall (med bortseende från andra kriterieuppsättningar som också är nödvändiga för att förklara ordets betydelse) kan vara av största praktiska betydelse; så t ex i rättstillämpningen.[6]

1 *Black*, Problems 24-30.

2 *Wittgenstein* §§ 54, 66-75, *Wisdom* 81-83; se vidare t ex *Austin*, Papers 40, 52-53, *Furberg* 72-73, 175-177, *Waismann* 179-187, 221-222, *Albritton* 851, *Scriven* 857-860, 862-863, *Gasking*, särskilt 28-34, *McCloskey* 227-229, *Wennerberg* 114-119, 124, 127, *Ziff* 184-185, 194-195, *Lyon* 68-71, *Jareborg* 200-201.

3 *Furberg* 74.

[4] Se ovan 3.7.

[5] Se ovan 3.4.

[6] Se nedan 5.4.

4.6 Flertydiga termer

Det är sällan man kan hävda att två ord har exakt samma betydelse, är helt synonyma, särskilt om man tar hänsyn till ordens stilvärde och associationssfär. Om två ord har samma betydelse är att avgöra mot bakgrunden av ett visst syfte och en viss (typ av) kontext.[1] Å andra sidan göres ibland gällande, att varje ord har flera mer eller mindre olika betydelser eller betydelsenyanser, beroende på det sammanhang vari det förekommer.[2]

I fråga om S-ord skiljer man i lingvistiken mellan *polysemi* – ett ord har flera betydelser, såsom 'krona', 'vapen', 'bank', 'bok' – och *homonymi* – flera ord med skilda betydelser uttalas på samma sätt, såsom 'hjärna' – 'gärna' och 'kära' – 'tjära'; hit kan också föras att olika ord stavas på samma sätt, såsom den obestämda formen av 'brunsten' och den bestämda formen av 'brunst'. För att kunna genomföra denna distinktion krävs att man kan avgöra vad som är ett respektive flera ord. Polysemi antas förutsätta att de olika betydelserna är besläktade. De kan ha uppkommit genom en gradvis utvidgning eller överflyttning av tillämpningsområdet, genom specialisering i olika – eventuellt tekniska – sammanhang, t ex genom förkortning av sammansatta uttryck, på grund av figurativ användning[3], genom lån från andra språk eller genom att homonyma ord omtolkats som polysema. Den mindre vanliga homonymien orsakas inte av betydelseförändringar utan främst av s k fonetisk konvergens; som källor till homonymi kan dessutom anges utländskt inflytande och omtolkning av polysema ord, vars skilda betydelser avlägsnat sig så långt ifrån varandra att sammanhanget synes vara borta. Men denna principiella skillnad mellan polysemi och homonymi måste i praktiken bli tämligen flytande. Om man begränsar sig till ett synkroniskt betraktande har man en glidande övergång från klart besläktade till klart obesläktade betydelser. För att en distinktion inte skall framstå som tämligen slumpartad, måste man se det hela diakroniskt, i vilket fall man ställs inför problemet att avgöra hur långt tillbaka i tiden man skall gå innan man förklarar sig nöjd med slutsatsen att två ord och inte ett föreligger. Under dessa omständigheter synes det rimligt att avstå från att lägga någon vikt vid distinktionen mellan polysema och

homonyma ord (utanför rent språkvetenskapliga sammanhang). I stället får identiskt uttal respektive identisk stavning bli kriterium på att vi har att göra med ett S-ord (och inte flera). Synkroniskt sett är väl 'byrå' i 'byråchef' ett annat ord än 'byrå' i 'byrålåda'. Diakroniskt sett vore det uppenbart att 'byrå' är ett ord med flera betydelser. Vårt förenklade synsätt leder förstås till sistnämnda slutsats.[4]

Om man antar, att ett S-ord har flera betydelser och att dessa är kända, så uppkommer beträffande motsvarande T-ord problemet att välja mellan olika etablerade betydelser, förutom att man måste beakta möjligheten att talaren använt ordet i en ny eller för honom säregen betydelse. I de flesta fall torde kontexten ge sådan ledning, att man inte tvekar om hur ordet användes. Till kontexten räknas ju också det sakliga sammanhanget. Håller vi oss enbart till den sats vari ordet förekommer är ordföljden av viss vikt, genom att ordklasstillhörighet kan framgå därav. Detsamma gäller grammatiska element, såsom ändelser betingade av genus- eller tempusskillnader. I den mån språkets möjligheter till flertydigheter blir besvärande kan man räkna med en spontan utstötning av vissa betydelser, morfologiska förändringar eller bildande av förklarande sammansättningar.[5] I fråga om T-ord kan därför sägas, att flertydigheten är relativ till kontexten. Det finns anledning att utpeka ett T-ord som flertydigt, bara om det föreligger ett praktiskt behov av en parafras eller definition (och detta kan bero på adressatens bakgrund, kunskap och syften). S-ordsflertydighet räcker alltså inte för att motsvarande T-ord skall betecknas som flertydigt. Ett vagt S-ord är däremot lika vagt i kontext. En annan olikhet är att medan man kan tala om vaga (och även allmänna, abstrakta, porösa och öppna) begrepp, så är det oriktigt att tala om flertydiga begrepp, i motsats till flertydiga ord. Att ett ord i kontext är flertydigt är detsamma som att man inte är i stånd att välja mellan två eller flera begrepp.[6]

En del ord är s k *systematiskt flertydiga.*[7] Vanliga typer av systematisk flertydighet är bl a följande: (a) process – produkt (eller resultat), t ex hos 'avtal', 'bevisning', 'utbildning', 'arbete', 'målning', 'skrivning', 'föreläsning', 'sång', 'urval', 'uppfostran', 'påstående', 'definition'; (b) handling – sysselsättning (eller yrke eller vana), t ex hos 'arbeta', 'sysselsätta', 'spela fotboll'; och (c) förmåga (eller egenskap eller känsla) – objekt härför, t ex hos 'syn', 'kärlek', 'ungdom'.[8] I detta sammanhang kan nämnas kollektiv respektive distributiv betydelse hos mängduttryck: »Alla breven vägde 100 gram (tillsammans)» respektive »Alla breven vägde 100 gram (var för sig)» och »Apostlarna var tolv (tillsammans)» respektive »Apostlarna var galiléer (var och en). Här

kan också erinras om att 'eller' kan ha antingen exklusiv eller inklusiv betydelse: »böter eller fängelse», antingen endera men inte båda eller endera eller båda.[9]

Flertydighet kan lätt förväxlas med generalitet, vaghet eller öppen struktur. De metoder vi använder för att konstatera flertydighet är inte ägnade att utskilja just flertydighet bland olika former av språklig obestämdhet. Man utgår ibland från kontexttyper, syntaktiska eller kategoriala. Härefter kan man nå sådana slutsatser som att 'se' har olika betydelser i 'A ser' och 'A ser något' (därför att verbet är intransitivt i ena och transitivt i andra fallet), likaså i 'A ser något', 'A ser på något' och 'A ser sig omkring' (bl a därför att olika prepositioner ger olika syntaktiska sammanhang) och i 'A ser katten bakom stolen' och 'A ser idén bakom det hela' (därför att här förekommer olika ordtyper eller kategorier i ett visst syntaktiskt sammanhang). Liksom man prövar synonymitet med substitution kan man med denna metod pröva om ett ord är entydigt: om ett ord eller uttryck som förekommer på två ställen inte med bibehållen betydelse hos satsen kan ersättas med ett visst annat på båda ställena, antas det ha flera betydelser ('Jag såg en såg').[10]

('Det där är Fingal Olsson', '2 och 2 är 4', 'Människan är Guds avbild', 'Rosen är röd', 'Gud är': fem betydelser hos 'är'?[11])

Enligt Waismann skulle de flesta människor vara ense om att 'består' har olika betydelse i följande satser: 'Huset består av tegelstenar', 'Kungadömet består fortfarande', 'Vatten består av väte och syre', 'En sats består av subjekt och predikat', 'En rät linje består av punkter', 'Detta ackord består av tre toner'.[12] Han menar också, att 'högfärdig' i följande exempel är flertydigt, eftersom ordet är kombinerat med andra ord av varierande logiska typer: 'högfärdigt leende', 'högfärdigt ansikte', 'högfärdig blick', 'högfärdig hållning', 'högfärdigt tal', 'högfärdig person'. Men samtidigt anges de olika betydelserna vara nära besläktade och de »interpenetrate, and unite into a larger whole, a sort of cloud in which the several precise conceits are lost. We may say that they *dissolve into vagueness*.»[13]

I fråga om termer med öppen struktur har gjorts gällande, att en term har lika många betydelser som det finns olika uppsättningar av tillräckliga kriterier utan något gemensamt kriterium. »Only the presence of a common feature can support the claim that a term has a single meaning in two or more of its applications.» Vid familjelikhet har man alltså ofta en rad av olika betydelser.[14] Detta synsätt förefaller emellertid vara en rest från ett denotativt tänkande: betydelsen

är det betecknade, denoterade. Om A säger »Det där ljuset är gult» och gör det på grund av en precis mätning av ljusets våglängd, menar han inte att ljuset har en viss precist angiven våglängd, utan att ljuset har en våglängd som faller inom en viss del av spektrat. Den som säger att fotboll är ett spel gör det därför att aktiviteten i fråga satisfierar en grupp av tillräckliga kriterier, bland flera, för korrekt användning av 'spel'; men härav följer inte att 'spel' användes i en viss specifik betydelse, som bestämmes enbart av den just aktuella gruppen av kriterier.

Om ett S-ord har en eller flera betydelser beror på den faktiska användningen av motsvarande T-ord. Olika och samma människor använder samma ord på olika sätt. Resultatet blir vaghet och öppenhet. Men det räcker knappast med en fluktuerande användning för att vi vid sidan härav skall tala om flertydighet. Quine varnar för att överdriva relevansen hos begreppet flertydighet: »But now in the case of an admittedly general term how are we to say how much of the term's multiple applicability is ambiguity and how much is generality? Take 'hard' said of chairs and questions. As remarked, ambiguity may be manifested in that the term is at once true and false of the same things. This seemed to work for 'light', but it is useless for 'hard'. For can we claim that 'hard' as applied to chairs ever is denied of hard questions, or vice versa? If not, why not say that chairs and questions, however unlike, are hard in a single inclusive sense of the word? There is an air of zeugma about 'The chair and questions were hard', but is it not due merely to the dissimilarity of chairs and questions? Are we not in effect calling 'hard' ambiguous, if at all, just because it is true of some very unlike things?»[15] De ovan nämnda metoderna för att avgöra om ett ord är flertydigt leder otvivelaktigt för långt. Varför skulle t ex 'göra' ha olika betydelser i 'göra (=bygga) en båt' och i 'göra (=sticka) en kofta'?[16]

Swinburne säger: »When a term is used in two or three distinct ways, we say that it is ambiguous, but if it is used in a whole spectrum of ways we often simply say that it is vague.»[17] Något ligger det i detta, men vad är »distinct ways»? När vaghet och öppenhet står i centrum för uppmärksamheten, kan man väl skilja mellan mer eller mindre trång eller vid betydelse hos ett T-ord: osäkerhetssfären lägges olika och viss kriterieuppsättning betraktas som otillräcklig respektive tillräcklig. För T-ord finns stor frihet att ad hoc reglera (stipulera) att ett ord användes på ett visst sätt. Men därav följer inte att *olika* betydelser bara är att avläsa: »it is a great mistake to suppose that there is any such thing as the number of different senses a word *really* has, inde-

pendent of any considerations as to what is the most perspicuous way of *representing* its use in the language.»[18]

Wittgenstein ger oss lösningen på problemet. »In which cases are we to say that a word is used in two different ways and in which it is used in one way? To say that a word is used in two (or more) different ways does in itself not yet give us any idea about its use. It only specifies a way of looking at this usage by providing a schema for its description with two (or more) subdivisions. . . . The man who says »surely, these are two different usages» has already decided to use a two-way schema, and what he said expressed this decision.»[19] Vårt beslut, att vi har ett ord med flera betydelser eller bara en betydelse, bör vila på skäl för att tala om »olika» eller »samma» betydelse. Dessa kan variera med kontexten och särskilt vilka syften man har med ett yttrande. För t ex vetenskapliga och juridiska ändamål kan det vara av stort värde att spalta upp vaga och öppna termer i flera termer med olika betydelse.[20] Det är bara att göra det: »it is we who determine which rules constitute the meaning».[21] Men generellt kan man kräva, att det skall finnas en poäng i att skilja mellan olika betydelser, eftersom man ceteris paribus bör hålla sig till den enklaste lösningen (liksom man i vetenskapen bör acceptera den enklaste teorien, ceteris paribus).[22] En lexikograf befinner sig inte i en principiellt annorlunda situation. Han gör de distinktioner som han ser vara rimliga med hänsyn till de syften han har, t ex en viss ambition i fråga om utförlighet. Som bekant består lexikografers ordförklaringar ofta av kontextuella definitioner: exempel på användningar i satser anges. Det är då inte nödvändigt att ens antyda hur många olika betydelser ett ord skall tillskrivas.

Den avsevärda frihet som finns att inom ramen för en vag och öppen terms betydelse besluta att flera betydelser föreligger gör det naturligt att i många fall inte kategoriskt tala om flertydighet utan hellre om skillnader i *betydelsenyans,* som man ju gör vid skillnader i associationssfär och stilgrad mellan olika ord.[23]

Vad jag sagt i detta avsnitt om gränsdragningen mellan en eller flera betydelser skall inte uppfattas som ett hävdande av att det aldrig vore uppenbart att ett ord har flera betydelser. Men i dessa fall uppstår sällan någon T-ordsflertydighet.

Flertydighet, såväl semantisk som annan, utgör föremål för diskussionen även i de tre följande avsnitten.

1 *Regnéll* 75-78, *Alston* 45, *Ullman* 142-143, *Ullman,* Language 74-75.

2 Se t ex *Black* 167, *Alston* 44, *Ullman* 124-125, *Ahlander* 118.

3 Se 4.7.

4 *Ullman* 158-167, 176-180, *Ullman*, Language 30-35, 235-237, *Regnéll* 71-73, *Quine*, Word 129-130.

5 *Ullman* 169-170, 180-188, *Ullman*, Language 75-80, *Regnéll* 74, *Quine*, Word 129, *Ahlander* 119-121, *Ross* 136, *Eckhoff* 52-55. Se även *Austin*, Sense 41.

6 *Black* 168-169, *Khatchadourian* 167-171, 179-182, *Ullman* 171-175. – S-flertydighet kan utnyttjas för skämt, men den skämtsamma T-satsen är egentligen inte flertydig, eftersom det skall framgå att den har flera betydelser samtidigt (se *Khatchadourian* 174-179).

7 I filosofien är detta uttryck förknippat med Russells typteori och Waismanns idé om »language strata»; se *Waismann*, Language 16-26, *Waismann*, Verifiability 135-137.

8 *Quine*, Word 130, *Chomsky* 27-28, *Black* 177-178, *Regnéll* 121, *Ekelöf*, Semantik 497, 502, *Austin*, Papers 41. – Om s k *antitetisk* betydelse (t ex lat 'altus' = 'hög' + 'djup'), se t ex *Waismann*, Language 11-12. – Allmänt om mångtydighet: *Fredriksson* 65-69.

9 Se t ex *Regnéll* 98, *Salmond & Fitzgerald* 136. – Observera vidare att 'eller' ibland användes som förkortning för 'eller med andra ord' eller något liknande uttryck, t ex när man säger »A eller B» och A och B då är identiska. – En sats såsom »Jag tror att p eller q» är inte identisk med »Jag tror att p eller jag tror att q» (vare sig i exklusiv eller inklusiv betydelse av 'eller').

10 *Waismann* 187-189, *Waismann*, Language 12. Se även *Sommers* 155-158.

11 Enligt *Santayana* för det sig i dessa fall om respektive identitet, ekvivalens, definition, predikation och existens. Han nämner ytterligare två betydelser: aktualitet och derivation.

12 *Waismann* 189.

13 *Waismann*, Language 14, se vidare 14-16.

14 *Simon* 410-413 (citatet å 412). Om en eller flera termer föreligger skulle bero på antalet paradigmer (typfall); se också 3.5 ovan.

15 *Quine*, Word 130. Se även *Austin*, Papers 39.

16 Så också *Waismann* 190. För ytterligare kritik av de traditionella metoderna att skilja mellan olika betydelser, se *Wertheimer* 58-74.

17 *Swinburne* 282.

18 *Alston* 100.

19 *Wittgenstein*, Preliminary 58.

20 *Williams*, Language 179: »On the whole lawyers have appreciated the danger, and have been at pains to construct and preserve a moderately precise technical language. Oddly enough, it is least precise in its most fundamental parts. We use the word 'right' in some half-dozen different senses and often pass insensibly from one to the other, of course with disastrous results upon our reasoning.» Se vidare 179-181.

21 *Waismann* 191, se närmare 189-192.

22 Se närmare *Wertheimer* 34-45.

23 Se t ex *Regnéll* 72.

4.7 Överförd betydelse

Vårt ständiga behov att säga något om nya företeelser eller att uttrycka nya sätt att se på redan bekanta företeelser tvingar oss att tänja på språket, att spränga ramarna för det etablerade språket. Vi använder *liknelser* – »Okapin liknar både en sebra och en antilop», »Livet är som en påse» – eller språkliga bilder, *metaforer* – »That utensil», sagt

av Churchill om Mussolini. Vid figurativ språkanvändning är den av talaren avsedda betydelsen den centrala och denna betydelse förmedlas med hjälp av T-ord som faktiskt betyder något annat än vad talaren åsyftar. Många metaforer standardiseras, varigenom en ny S-betydelse uppkommer (eller en utvidgning av den förutvarande). Denna kallas *»figurativ»* eller »bildlig», till skillnad från »bokstavlig» betydelse. Man talar för sådana fall också om »bleknade» eller »döda» metaforer (observera, att också detta är bleknade metaforer!). Tegnér sade, att »Språket är ett galleri av bleknade metaforer.» Exemplen är otaliga: balanserad budget, otyglad vrede, fruktlöst försök, släcka törsten, bergsrygg, stolsben, månskära, underkastelse, övervägande, flodbädd, brottas med ett problem, nålsöga, harmonisk person, skjuta över målet, vända kappan efter vinden. I juridiskt språk vimlar det av döda metaforer: upplösa äktenskap, brott, skuldsatt, bunden av plikter, övergång av äganderätt, överskrida befogenheter, osv. Vad som börjar med att vara en metafor (ad hoc) kan således genom flitig användning föranleda uppkomsten av en ny betydelse eller åtminstone ändrad betydelse hos ett S-ord. Det är givet att några klara gränser mellan levande och döda metaforer inte kan dras. Ordens vaghet gör det ibland omöjligt att avgöra om någon går utanför det redan etablerade språkbruket. Det finns inga klara kriterier för när en metafor är så pass standardiserad att den kan sägas vara inkorporerad i språket. Också de semantiska termerna 'metafor', 'figurativ betydelse' och 'bokstavlig betydelse' är vaga. Det är tydligt, att figurativ språkanvändning är en viktig faktor vid semantiska förändringar och språkinlärning och därtill ett betydelsefullt hjälpmedel för de konstarter som utnyttjar ord. Även i vetenskaperna skulle man hämmas svårt i teoribildning och deskription om man inte tillåtes använda metaforer. Ett påtagligt exempel ger psykoanalysen som så gott som uteslutande bygger på figurativ språkanvändning.[1]

En del metaforer kan utan vidare förklaras med hjälp av ord använda i bokstavlig betydelse. Metaforens funktion är då dekorativ och/eller att på ett enkelt sätt säkra emfas, emotiv valör eller andra associationer – »Krig är schack», »Krig är slakt». I en liknelse framhäves en likhet uttryckligen. När man använder metaforer förutsätter man att det finns en likhet eller analogi mellan de företeelser för vilka ordet i fråga normalt är tillämpligt och de i det aktuella sammanhanget utpekade. En metafor fungerar som en tyst liknelse. Två företeelser är samtidigt i fokus: det vi talar om och det vi jämför med – »Dina ögon äro eldar», »Politikerna är vansinniga». Vår varseblivning organiseras:

en likhet i ett visst hänseende bildar s a s ett filter eller raster, genom vilket vi inbjudes att se något, utan att det öppet påstås att det finns en analogi. Att ge en parafras av ett metaforiskt uttryck, dvs att uttryckligen framhäva de likheter, som ligger bakom metaforen, kan emellertid vara så gott som omöjligt. En »rik» metafor kan sätta ett visst förhållande i »blixtbelysning» på ett sätt som inte helt adekvat kan ersättas ens av en mycket utförlig beskrivning av den aktuella likheten. Black menar, att »the set of literal statements so obtained will not have the same power to inform and enlighten as the original. For one thing, the implications, previously left for a suitable reader to educe for himself, with a nice feeling for their relative priorities and degrees of importance, are now presented explicitly as though having equal weight. The literal paraphrase explicitly says too much and with the wrong emphasis.»[2] En god metafor förklarar sig själv.[3] I t ex vetenskapliga och juridiska sammanhang är dock en parafras inte sällan av stort värde. I filosofien är åtskillig förvirring och åtskilliga obegripligheter att skylla på metaforiskt tal som tagits som bokstavligt. Visserligen beror möjligheten till figurativ språkanvändning på att vi kan begripa vad som är den avsedda betydelsen, även om orden inte användes i etablerad eller stipulerad betydelse. Men det finns gränser för denna förmåga. »This different use must proceed upon the basis of some link which is either logical or contingent, and there must be tension between the old and the new use.»[4] Metafysik blir lätt bemängd med obegripliga metaforer, eller sådana som är begripliga bara för en liten krets av troende.[5]

Eftersom en metafor förutsätter att man går utanför språkets regler, kan den inte korrigeras utifrån dessa, utan bara påvisas vara mer eller mindre väl vald, träffande eller lämplig.[6]

Ullman klassificerar metaforerna i fyra huvudgrupper: (1) antropomorfiska, t ex 'stolsben', 'bergsrygg', (2) animala, t ex 'getskägg', 'papegoja', 'åsna', (3) konkreta begrepp användes som abstrakta, t ex 'ljus', och (4) sinnesanalogier (från hörsel till syn, från känsel till hörsel, osv), t ex färger och toner kallas »varma» och »kalla», toner kallas »höga», »låga», »genomträngande», osv.[7]

Av särskilt intresse är att varje beskrivning av mänskligt själsliv involverar figurativ betydelse och/eller levande metaforer. Ett fåtal exempel: att känna sig upprörd, upprymd, rörd, nedslagen, uppåt, att uppfatta, begripa, abstrahera, briljant idé, inpräglad i minnet, lysande intellekt, splittrad personlighet, draga sig till minnes, opolerad individ, ström av tankar, medvetenhetsnivå, stel attityd, känslokall, högdragen,

stickande smärta, molande värk, göra intryck på någon. Vi prövar oss ständigt fram till nya sätt att ge adekvata uttryck för våra emotioner, sinnesstämningar och andra mentala fenomen. Alston säger att vi här rör oss med metaforer som »inte kan dö». De är inte möjliga att ersätta med ungefärliga parafraser i bokstavliga termer. »This means that the indeterminacy characteristic of metaphors is indelibly stamped on these areas of our talk. It is not clear either exactly what we are saying or what would be required to confirm or disconfirm it.»[8] Denna pessimism förefaller mig vara överdriven. Också på detta område har vi att skilja mellan döda och levande metaforer. Verifikationsproblemen är inte större för åtskilliga typer av mentala termer (t ex sådana som avser karaktärsdrag och sinnesstämningar) än för många andra sorters termer, särskilt abstrakta.

Att utnyttja en analogi är inte enda sättet att använda ord i överförd betydelse, även om det är det viktigaste. Sålunda kan man bygga på ett sakligt samband, detta må vara tidsligt, rumsligt, kausalt eller avse relationen innehåll – det som innehåller. Exempel på sådana *metonymier* är »kronan» (=»kungen»), »tronen» (=»kungamakten»), »altaret» (=»kyrkan»), »Vita Huset har ingen kommentar», 'fruntimmer' och ord såsom 'ampère', 'volt', 'ohm', 'gruyère(ost)' och 'champagne': bleknade kausala metonymier härledda från André Ampère, Alessandro Volta, Georg Simon Ohm, Gruyère och Champagne. Om den överförda betydelsen bygger på del-helhetsrelationen eller relationen mellan genus och species har vi att göra med en s k *synekdoke:* »segel» (=»segelfartyg», »segelbåt»), »kjoltyg» (= »kvinna»), »Napoleon vann kriget». Ett exempel på bleknad synekdoke är 'blåstrumpa'.[9]

Alston sammanfattar: »when one is speaking metaphorically, it is generally more difficult to be sure exactly what he is saying than when he is speaking literally. In effect, he has given us something as a model for something else without making explicit exactly what way it is supposed to be a model; we have lost the controls that come from using words in established senses. But this simply means that what he is saying is, to a certain extent, indeterminate, just as it is if the expressions he uses are vague.»[10] Vad vi kan göra för att undanröja denna obestämdhet är tydligen att i den mån det är möjligt presentera parafraser i termer med bokstavlig mening. Står vi inför bleknade metaforer, osv gäller vad som sagts i föregående avsnitt. Att ett ords tillämpningsområde utökats genom figurativ användning behöver sålunda inte innefatta att ordet tillskrives flera betydelser, men det kan göra det.

1 *Waismann* 176-179, *Waismann,* Language 12-13, *Black* 179, *Regnéll* 80-82, 117, 120, *Alston* 96-99, 101-102, *Andersson & Furberg* 87-89, *Hassemer* 77-79, *Williams,* Language 181, *Brusiin* 63, *Ullman* 12-164, 223 (»a language without metaphor and metonymi is inconceivable: these two forces are inherent in the basic structure of human speech.»).

2 *Black,* Models 46.

3 *McCloskey* 223, 232.

4 *McCloskey* 224.

5 Se närmare *Black,* Models 25-47, *Alston* 97-103, *Regnéll* 80-81, 117-118, *Waismann* 179, *Black* 178-180, *Andersson & Furberg* 87-89, *Sparshott* 262-264, *Khatchadourian,* Metaphor och *McCloskey* (221: »A metaphor together with its context works like an assertion followed by a quick denial of something you would expect to follow from it.» – 231: »When language is used literally, the logical and psychological aspects of language usually work together. In a metaphor, they so to speak work in opposite directions. The context makes it impossible to use the logical aspects and leaves us with the psychological. . . . The metaphorical use of words uses shock-tactics to force us to have something before our minds.»).

6 *McCloskey* 216, 219.

7 *Ullman* 212-218, se även *Ullman,* Language 81-88, 237-239.

8 *Alston* 105, se närmare 104-106, *Waismann,* Language 13, *Waismann* 177, *White* 16, *Regnéll* 118. – Om metaforer i teologi och mystik, se *Waismann* 177-178, *Alston* 103-104, och om metaforer som litterära hjälpmedel, *Ullman,* Language 174-201 och *Ruin* 88-109, 275-303.

9 *Ullman* 218-220, se även 91-93, *Regnéll* 80, 119-120, *Alston* 97.

10 *Alston* 102.

4.8 Relativa termer och elliptiska satser

Till en början skall skiljas mellan *relationstermer* och relativa termer. De förra betecknar helt öppet en relation mellan två eller flera entiteter ('större än', 'mellan', 'fader till', osv). För att begripliga satser skall bildas måste de kompletteras med andra termer och därmed omvandlas till allmänna termer ('större än B', 'mellan Karlskrona och Karlshamn', 'fader till B'); det går inte att i en T-sats låta bli att utpeka de entiteter mellan vilka relationen råder (»A är större än B», »Ronneby ligger mellan Karlskrona och Karlshamn», »A är fader till B»).[1]

Relativa termer skiljer sig från relationstermer däri att det är outtalat vilken den ena – vi begränsar oss till tvåställiga relationer – av de två entiteterna är, mellan vilka en relation råder. Vidare är det inte säkert att det framgår vilken sorts relation som är aktuell.[2] Relativa termer är bara skenbart kompletta. Detta gör dem naturligtvis förrädiska ur semantisk synpunkt. Utan specialundersökningar (veterligen finns inga) är det omöjligt att säga hur pass vanliga relativa termer är. Jag är också osäker på hur man lämpligen bör göra klarläggande distinktioner inom gruppen av relativa termer och hur man klart skall skilja på fall då en dold relativitet är att tillskriva termer och då den är att tillskriva satser, ehuru dessa är formulerade i kompletta ter-

mer. Jag medger gärna att jag helst skulle vilja avstå från att säga något i denna fråga. Men detta låter sig knappast göra, eftersom jag samtidigt är övertygad om att dold relativitet är en av de förnämsta orsakerna till semantisk förvirring, vartill kommer att man måste ha någon uppfattning om elliptiska satser för att kunna utveckla en rimlig värdeteori.[3]

En distinktion som synes vara möjlig att genomföra är den mellan elliptiska och icke elliptiska relativa termer. Hos de senare är den aktuella relationen s a s inbyggd i termens betydelse. En sats (»A är stor»), vari termen ('stor') förekommer, är komplett, även om termen i och för sig är ofullständig på ett alldeles speciellt sätt, vartill jag snart återkommer. De *elliptiska relativa termerna* är alltid en förkortning av ett längre uttryck, som betecknar en relation och ett relatum (dvs det som subjektet relateras till). Allra enklast är kanske att säga att en elliptisk relativ term är en förkortning av en relationsterm. Sålunda är »är större» en elliptisk relativ term, »är större än» en relationsterm och »är större än B» en allmän term, bestående av en relationsterm och en term för ett relatum. En subjektterm kopplad till en relationsterm (»A är större än») ger en uppenbart stympad sats; ingen säger något sådant. Gör man satsen ännu mer elliptisk (»A är större») är den än mer stympad, men på grund av att dess syntax överensstämmer med ett vanligt subjekt-predikatuttrycks går det att använda satsen. När det gäller 'större' vet förstås alla att det rör sig om ett komparativt uttryck, att ett tillägg ('än B') är förutsatt. Många termer är emellertid – och det är detta som är min poäng – i precis samma position som »större» i »A är större», utan att man förstår eller bryr sig om att göra klart för sig att så är fallet. Resultatet blir att folk inte vet vad de talar om eller att människor som tror att de samtalar egentligen håller disparata monologer. Inte minst gäller detta politisk debatt. Påståenden såsom »X är viktig», »Y är nödvändig» och »Z är nyttig» framföres för det mesta utan en antydan om att de är stympade. Detta beror kanske på att om att göra x är viktigt, nödvändigt eller nyttigt, så är det, ceteris paribus, ett tillräckligt skäl för att göra x, varför det ur s a s propagandateknisk synpunkt kan vara en fördel att utgå från att satserna är kompletta. I verkligheten kan ingenting vara nyttigt, nödvändigt eller viktigt i och för sig, utan bara i relation till något annat (om vi bortser från logisk nödvändighet); oftast ett mål eller resultat. På motsvarande sätt kan t ex ingenting vara fritt i och för sig. »A är fri» måste vara detsamma som antingen »A är fri från . . .» eller »A är fri att (göra) . . .».

Det kan inte uteslutas, att en del termer inte alltid kräver utfyllnad. Det är därför mer träffande att säga, att de användes som elliptiska termer än att de är elliptiska termer. Problemet kan förbigås om man talar om *elliptiska satser* i stället för elliptiska termer. En komplicerande faktor är emellertid då, att T-satser kan vara blott skenbart fullständiga på fler sätt än termer kan vara det. Även om vi för enkelhets skull bara rör sig med påståenden av typen »S är P» kan sägas, att ett påståendes sanning nästan alltid är beroende av outtalade begränsningar. Vad som begränsas är de skäl som är relevanta för avgörande av påståendets sanning. Begränsningen kan avse antingen subjekttermen eller predikattermen (eller bådadera):[4]

(A) »S är P» kan vara lika med »Såsom tillhörig klassen K är S P». Exempel: »S är duktig» = »För att vara junior är S duktig», »Såsom brottare är S duktig», »För att vara junior är S duktig såsom brottare». K kan således vara bestämd utifrån vad S gör; det är möjligt att omvandla adjektivet till ett adverb som bestämmer det relevanta verbet: om S är duktig såsom brottare, så är S en som brottas duktigt. Med begränsningen av subjekttermen bestämmes alltid en jämförelseklass.

(B) »S är P» kan vara lika med »S är P ur viss sorts synpunkt, aspekt eller perspektiv *eller* ur viss persons eller grupps synpunkt *eller* givet ett visst mål eller syfte *eller* givet vissa omständigheter». Exempel: »S är oangriplig ur rättslig synpunkt», »S är nyttig för mig», »S är bäst om du vill göra x», »S är P om vi bortser från detaljer». Som synes kan satsen fortfarande vara elliptisk, därför att den trots utfyllnaden innehåller en elliptisk term (t ex 'nyttig').

Ett vanligt sätt att utpeka en begränsning av de relevanta skälen är att till P-uttrycket lägga en verbfras: »att göra x (med, i, etc)»; t ex »S är trevlig (att prata med, att åka utomlands tillsammans med)», »S är gott (att äta (för elefanter))» och »S är ett enkelt problem (att lösa (för mig))». Även i S-uttrycket kan liknande tillägg erfordras för att klargöra satsens betydelse. Subjekttermer som skenbart refererar till personer eller saker är nämligen ofta förkortningar av nominaliserade verbfraser. »Pojken är nyttig (för mig)» är sålunda en förkortning av t ex »Att pojken gör x är nyttigt (för mig)» »Havre är nyttigt (för hästar)» betyder »Att äta havre är nyttigt (för hästar)». Särskilt vad gäller personers handlingar är vi benägna att använda personen som referent i stället för handlingen. Vi kallar en person omtänksam, idiotisk, vänlig, snäll, etc., ehuru vi inte avser att säga något om personens karaktärsegenskaper, utan blott karakterisera enstaka handlingar. »S

är P» är då lika med »S gör x och att göra x är P» eller »Det är P av S att göra x».

Icke elliptiska relativa termer är tydligtvis sådana som inte behöver kompletteras med en relation och ett relatum, samtidigt som det ändå inte kan konstateras att S är P utan att S står i viss relation till något. En icke elliptisk relativ term är antingen synonym med ett uttryck av typen 'relationsterm B' eller också ingår en relation i förhållande till något som ett av flera kriterier för ordets tillämpning. Exempel på sådana termer är 'fader' (men 'fader till' är en relationsterm och 'fader till B' en allmän term), 'röra sig', 'reaktionär' och 'liberal'. Beträffande 'fader' är relationen så entydig att man nästan kan bortse från att ordet förutsätter en relation, men vad gäller t ex 'reaktionär' är man helt vilse utan ett klarläggande av vad som eftersträvas som återställt. Ryding framhåller att »praktiskt taget alla politiska riktningar med rätta kan kallas »reaktionära»».[5]

Många av våra vanligaste ord är relativa på detta sätt, t ex 'stor', 'liten', 'hög', 'låg', 'tjock', 'smal', 'tung', 'lätt', 'varm', 'kall', 'ljus', 'mörk', etc, etc. 'Större än' är en i förhållande till 'stor' primär term, ty 'stor' betyder 'större än X', där 'X' står för ett jämförelseobjekt. Detta jämförelseobjekt är i allmänhet ett typfall inom en aktuell jämförelseklass. »A är stor» innehåller alltså inte bara en relativ term utan är också en elliptisk sats av typen »(Såsom tillhörig klassen K) är A stor». Jämförelseklassen framgår ofta direkt av subjekttermen: »Katten är stor» betyder normalt »Katten är, för att vara en katt, stor» eller »Katten är en stor katt». Behovet av en jämförelseklass brukar av en del filosofer uttryckas så att termerna är attributiva – inte predikativa – även i predikatposition.[6]

Det är av intresse att notera att de i detta kapitel utnyttjade semantiska termerna 'generell', 'specifik' (4.1) och 'vag' (4.3) är goda exempel på icke elliptiska relativa termer.

Elliptiska relativa termer och elliptiska satser göres mer bestämda genom komplettering.

Icke elliptiska relativa termer göres mer bestämda på sätt som principiellt inte skiljer sig från de som tidigare berörts i detta kapitel. Exempelvis 'liten' betyder 'mindre än något annat'. En precisering får i första hand gå ut på att ange ett jämförelseobjekt: en obestämt singulär term ersättes av antingen en obestämt singulär term konstruerad av mer specifika termer (t ex »mindre än en katt») eller av en bestämt singulär term (»mindre än den där katten»).

[1] Om relationslogik, se t ex *Marc-Wogau* 120-130, *Strawson* 202-210. – Om »allmän term», se ovan 4.1.

[2] *Stevenson*, Facts 75: »A relative term . . . stands both for a relation and for this or that relatum, and with the latter it is so inexplicit that its meaning must be grasped from the circumstances under which it is uttered.»

[3] Till vissa punkter i det följande, se *Stevenson*, Facts 71-75, *Vendler* 176-189 och *Ryding* 58-62. – *Ofstad* 257 skiljer mellan absoluta och relativa satser utifrån det kriteriet att de senare, men inte de förra, medger undantag.

[4] *Sloman* 386, 389, talar om begränsningar av i ena fallet jämförelseklassen, i andra fallet jämförelsebasen.

[5] *Ryding* 59.

[6] *Austin*, Sense 68-70, som kallar dem »substantivhungriga termer», *Geach*, Good 64, *Hall* 67.

4.9 Syntaktisk flertydighet m m

Flertydighet behöver inte bero på att ord har flera betydelser eller betydelsenyanser eller att satser kan utfyllas på olika sätt. Det finns åtskilliga andra källor till flertydighet. Den kan t ex vara *fonetiskt* betingad. I så fall uppkommer i talspråket ovisshet om en sats' betydelse, därför att en ordräcka med viss fonetisk struktur kan uppfattas på flera sätt: »Här går man» – »Herr Gorman». Oslagbara i fyndighet är Marc Monniers rader:

»Gal, amant de la reine, alla, tour magnanime,
Galamment de l'Arène à la Tour Magne, à Nîmes.»[1]

Syntaktiskt betingad flertydighet (amfibologi) beror på att kombinationer av (i och för sig kanske entydiga) ord kan uppfattas på flera sätt.[2] Några typfall skall presenteras mycket kortfattat.

I en del fall kan tveksamhet råda om ett adjektiv i attributiv position användes på normalt sätt (dvs det kan sättas i predikativ position – låt vara att det som t ex 'liten' kan vara en relativ term) eller om det användes *synkategorematiskt*, dvs inte har en självständig betydelse, utan utgör del av en sammansatt term. Om adjektivet användes synkategorematiskt går det alltså inte att bryta ut det och sätta det i predikativ position. Vad som avses kanske framgår av följande exempel. »A är en intellektuell dvärg» kan tolkas så att A är en dvärg och A är intellektuell, men också så att A varken är dvärg eller intellektuell. »Intellektuell dvärg» är då en metafor och »intellektuell» användes synkategorematiskt. Ett annat exempel är »A är en falsk profet»: antingen är A en profet, ehuru opålitlig, eller också är han ingen profet alls (i det senare fallet användes »falsk» synkategorematiskt).[3]

I vissa andra fall – t ex »A är den trolige fadern» – där ordet i attributiv position inte kan sättas i predikativ (man kan inte säga »A är fa-

der och A är trolig»), synes det vara missvisande att tala om synkategorematisk användning. Vi har i stället att göra med en satsförkortning: en hel sats är ersatt av ett ord: »Det är troligt, att A är fadern» eller »A är (den som det är troligt är) fadern».

En annan typ av syntaktisk flertydighet har att göra med flertydig *pronominell syftning*. »And Satan trembles when he sees, The weakest saint upon his knees.»[4] »His» måste, om andligheten skall bibehållas, läsas så att helgonets knän är åsyftade, men det är syntaktiskt möjligt att läsa satsen så att det rör sig om djävulens knä. Särskilt lätt är att slarva med syftningen från demonstrativa pronomen. »Konungen utnämner ordinarie domare, men kan inte avsätta dem. Detta är en ur maktfördelningssynpunkt lämplig ordning.» Syftar »detta» på båda förfarandena eller blott det senare? För att undanröja flertydigheten kan man använda variabler eller ordningsord ('den förre', 'den senare', osv).

En vanlig typ av syntaktisk flertydighet är oklar *syftning hos relativbisatser*. »Denna låda med cigarrer, som jag ärvt av min fader, står alltid på denna plats.» Är det lådan eller cigarrerna eller bådadera, som är ärvda? »Böcker och tidningar, som innehåller politisk propaganda, får inte införas till DDR.» Relativbisatsen kan hänföra sig till »tidningar», men lika tänkbart är att den hänför sig till »böcker och tidningar». Detsamma gäller *satser som statuerar undantag*. »Ordinarie domare kan inte avsättas annorledes än genom dom, ej heller förflyttas mot sin önskan, utom vid förändring av domstolsorganisationen.» Här framgår inte klart, om undantaget också gäller beträffande avsättning. Liknande problem uppkommer då grupperingar av adjektiv, substantiv och adverb har flera tänkbara strukturer. Möjligheten till synkategorematisk användning är ett redan nämnt exempel. Andra exempel: Hänför sig »unga» i »Unga män och kvinnor» också till »kvinnor»? »Pretty little girls' camp» kan läsas på fem olika sätt. »Unga män och kvinnor, som är särskilt duktiga, bör anställas» kan läsas på fyra sätt. I talspråket litar man i regel till pauser och betoning för att undgå oklarhet. I skriftspråk måste man välja mellan att formulera om eller sätta in parenteser, om kontexten inte ger erforderlig ledning.[5] Jämför:
»Rafael är mest känd för att ha gjort en rad (madonnor med barn)» och »Rafael är mest känd för att ha gjort en rad (madonnor) med barn».

Ytterligare en källa till syntaktisk flertydighet är kombinationen av att ett verb kan användas både transitivt och intransitivt och att ett substantiv kan användas både som subjekt och objekt. »Jägarnas skjutande» kan således tolkas så att jägarna sköt något eller så att någon sköt jägarna.[6]

Bestämda beskrivningar kan som anförts i 2.9 användas både referentiellt och icke referentiellt. I »Mannen hon älskar måste vara rik» kan »Mannen (som) hon älskar» användas för att utpeka en viss person, men också för att säga något om den person som uppfyller beskrivningen, utan att någon viss person är utpekad. I det senare fallet kan det t o m vara så, att det inte finns någon person som uppfyller beskrivningen, samtidigt som satsen är sann. Den bestämda beskrivningen är då inte en singulär term.[7]

Härmed är vi inne på vad som kan kallas *referentiell flertydighet*, ett ämne som dock skall förbigås med ett par anmärkningar. Flertydigheten kan bestå i att det är osäkert vem som åsyftas med ett refererande uttryck. Obestämdheten kan accentueras genom att man använder uttryck som skenbart inte är refererande, dvs obestämt singulära termer i stället för bestämt singulära; se ovan 4.1. Betydligt svårare problem uppkommer i samband med användningen av s k referentiellt opaqua termer, såsom 'tro' och 'veta'. Om A tror att den som nu talar är Castro och om Castro faktiskt är Cubas president, så följer inte härav, att A tror att den som nu talar är Cubas president, försåvitt inte A också tror att Castro är Cubas president.[8]

Till sist må erinras om den flertydighet som kan föreligga hos T-satser på grund av att talaren inte uttrycker sig så att satsens *illokuta innebörd* framgår eller på grund av att denne inte själv är medveten om att yttrandet kan uppfattas på olika sätt.[9]

1 Citerat av *Ullman* 40, se vidare 40-41, 156.

2 *Ullman* 158. Om flertydighet hos grammatiska former, se *Quine*, Word 134, *Ullman* 156-158.

3 *Quine*, Word 103: »such an adjective is not a term . . . marking out a category of objects in its own rights; it makes sense only with (*syn*) such a term . . .»; se vidare 132-133, 134, 138; Quine medräknar även de i föregående avsnitt nämnda relativa adjektiven (icke elliptiska), vilket även *Wertheimer* 64, 73 gör (han talar dessutom om kvasi-attributiv användning: när ingen jämförelseklass är specificerad). Jag reserverar däremot »synkategorematisk användning» för fall där adjektivet överhuvudtaget inte kan förekomma i predikativ position.

4 Citerat hos *Quine*, Word 135, se vidare 135-137 och *Ross* 147-148.

5 Se *Quine*, Word 137, *Lyons* 212-215, *Ross* 146-149, *Salmond & Fitzgerald* 136, *Eckhoff* 55-56.

6 *Lyons* 249-253, 370-371 (transformationell flertydighet).

7 Se *Vendler* 53-55.

8 Se närmare t ex *Quine*, Word 138-156 och även *Jareborg* 191. – Om 'ingen' och 'ingenting' använda som bestämda termer (Homeros, Lewis Carroll, m fl), se *Quine*, Word 133.

9 Se ovan 2.10 och *Thau*.

4.10 Några paralleller i juridisk doktrin

»What can be more indefinite, for instance, than the expressions, *reasonable* time, *reasonable* notice, *reasonable* diligence? Than the line of demarcation which distinguishes libel and fair criticism; than that which constitutes a violation of copyright; than that degree of mental aberration which constitutes idiocy or lunacy? In all these cases, the difficulty . . . arises from the vagueness or indefiniteness of the terms in which the definition or rules is inevitably conceived. And this, I suppose, is what people were driving at when they have agitated the very absurd inquiry whether questions of this kind are questions of law or of fact. . . . the difficulty is in bringing the species under the rule; in determining not what the law is, or what the fact is, but whether the given law is applicable to the given fact.»[1]

Dessa rader från 1832, som lika gärna och med samma giltighet kunnat skrivas i dag, är ett uttryck för att man i common law-länderna kanske tidigare än annorstädes haft klart för sig att relationen mellan ord och verklighet ställer till bekymmer i rättstillämpningen. Men samtidigt har man i anglosachsisk rätt mera öppet än i de flesta andra rättssystem accepterat domarens rättsskapande verksamhet. Behovet att se problemen i ögonen har därför måhända varit mindre framträdande, särskilt som den straffrättsliga lagstiftningen varit jämförelsevis osammanhängande och därtill mycket kasuistisk. Att det finns ett betydande utrymme för en domare att komma till olika resultat, om man bara har auktoritativa texter att utgå från, utan att något av dessa resultat nödvändigtvis kan sägas vara fel, torde man ha varit på det klara med länge.[2] Den rättsfilosofiska riktning, som går under namnet »den amerikanska realismen», tog t o m till sin uppgift att visa att juridiska bedömningar till icke ringa del är godtyckliga eller irrationella.[3]

I England har allmän rättsteori aldrig haft någon framträdande ställning. Först under de senaste årtiondena har man fått upp ögonen för styrkan i att ha en genomtänkt straffrättens allmänna del i vad gäller brotten (i motsats till påföljderna). Det är ingen tillfällighet att Englands främste straffrättsteoretiker, Glanwille Williams, var den förste att på allvar undersöka rättsspråkets semantiska egenskaper. Detta skedde i en serie om fem artiklar, som publicerades 1945-1946. Läran om normativa rekvisit var honom obekant och hans framställning rör inte annat än undantagsvis straffrätten. Hans utgångspunkt var, liksom många andras i de engelskspråkiga länderna när semantik var på tapeten[4], Ogdens & Richards' »The Meaning of Meaning» från 1923. Detta pionjärverks centrala doktriner – en denotativ meningsteori och en

emotiv värdeteori – framstår i dag som föråldrade och har endast historiskt intresse. Detta påverkar naturligtvis Williams' framställning. Trots att den således inte är i alla delar acceptabel, är den likväl mycket instruktiv på åtskilliga punkter och utgör ett påtagligt bevis för hur juridisk teori kan berikas av semantik och filosofi.

Williams angriper med kraft två »common errors». Det ena är idén om att ord på något sätt är av vikt i sig själva, oberoende av den symboliska funktionen. Ett kvarstående exempel på sådan ord-fetischism skulle vara kriminaliseringen av tvegifte.[5] Det andra misstaget är antagandet att man har att göra med verkliga distinktioner i stället för verbala. Många frågor som skenbart rör verklighetens beskaffenhet är enligt Williams blott frågor om hur ord bör användas.[6] Kopplade med detta misstag är en begreppsrealistisk uppfattning med åtföljande »failing to reduce an abstract word to its lower-order referent»[7] (här tränger den denotativa meningsteorien tydligt fram).

Williams' slutsatser stämmer överens med dem som nåtts av moderna metodteoretiker i andra länder: lagen är aldrig helt klar (en gradfråga) och det är en illusion att domaren bara skulle ha att administrera lagen; i många situationer är hans funktion rent legislativ (»less attention should be paid to dictionary meanings and more to legislative policy»).[8] Underlaget för dessa omdömen är en undersökning av de i lagen använda ordens flertydighet[9] och vaghet.[10]

Om således Williams' framställning på grund av den semantiska bakgrunden har påtaglig affinitet med vad som sagts i detta kapitel, så är överensstämmelsen än större med vad Englands ledande rättsfilosof efter andra världskriget, Herbert L A Hart, uttalat i ämnet. Upprepade gånger har han betonat de juridiska begreppens vaghet och öppna struktur.[11] Hart räknas för övrigt till de stora lingvistiska filosoferna. Av andra engelska jurister med samma synsätt må nämnas P J Fitzgerald.[12]

Vad beträffar nordiska jurister har jag i det föregående på åtskilliga ställen hänvisat till rättsteoretiker, vilka rörande rättssatsernas semantiska egenskaper framfört – visserligen föga ingående – synpunkter som nära ansluter till dem jag redovisat. Särskilt kan nämnas Björn Ahlander, Alf Ross och Per Olof Ekelöf.[13]

Om vi nu bortser från läran om normativa rekvisit, som ju blir föremål för utförlig behandling senare, och diskussionen om typbegrepp, som redan berörts i 3.8, så finns dock kvar i tysk doktrin en metodteoretisk litteratur, som beträffande språklig obestämdhet innehåller synpunkter som utgör ytterligare stöd för vad som hävdats i detta

kapitel. Liksom beträffande läran om typbegrepp kan beträffande läran om obestämda begrepp den allmänna invändningen göras, att man inte lagt sig vinn om att skilja mellan olika typer av obestämdhet.

Redan 1914 påpekade Philipp Heck (den moderna intressejurisprudensens förgrundsfigur): »Erklärend wird einmal die grosse *Unbestimmtheit* der usuellen Wortbedeutung. Es sind oft verschiedene Vorstellungsgruppen, die je nach dem Zusammenhange mit dem Worte verbunden werden können und deren Summe die usuelle Wortbedeutung darstellt. Auch wo keine eigentliche Mehrdeutigkeit vorliegt, sind doch die einzelnen Vorstellungselemente verschieden eng verbunden. Wir haben einen Vorstellungskern, den nächstliegenden Wortsinn, und einen Vorstellungshof, der allmählich in wortfremde Vorstellungen führt. Die Bedeutung lässt sich dann mit dem Monde vergleichen, der in dunstigen Wolken sich mit einem Hofe umgibt. Als Kreise erscheinen der nächstliegende und der mögliche Wortsinn. Diese umfassenden Vorstellungskreise sind zu unbestimmt, um ohne nähere Bestimmung praktisch verwendbar zu sein. Nur einige Wortgruppen, namentlich Massangaben und Individualbezeichnungen, zeigen ein geringes Schwanken.»[14] Rättsbegreppen intar ingen särställning i fråga om bestämdhet: »Die Rechtsbegriffe teilen mit den Begriffen des Alltags die Eigenschaft, dass sie in der Regel nicht fest umgrenzt sind. Der Unterschied des Begriffskerns und des Begriffshofes kehrt wieder. Es gilt die Relativität der Rechtsbegriffe.»[15]

Engisch instämmer helt med Heck: »Überwiegend sind die Rechtsbegriffe wenigstens teilweise unbestimmt.» Detta gäller såväl övertagna »naturliga» begrepp, såsom 'mörker', 'oväsen' och 'fara', som egentliga rättsbegrepp, såsom 'mord', 'rättsstridighet' och 'brott'.[16] Henkel når samma resultat. Lagstiftarnas bemödanden om skarpa gränsdragningar för bara ett stycke på vägen: »Allein was immer auch vom Gesetzgeber selbst an Klarlegung des intendierten Sinngehaltes erreicht werden kann, so enthält doch der sprachliche Text jedes Gesetzes unvermeidlich eine Fülle von Unbestimmtheit und gibt damit Anlass zu zweifeln und Auseinandersetzungen über die Tragweite der sprachlichen Sinngebung.»[17] Särskilt obestämda är enligt Henkel s k normativa begrepp, därunder de »wertausfüllungsbedürftige».

Larenz ser inte en definition, varigenom en allmänföreställning omvandlas till ett allmänbegrepp[18], som ledande till annat än en relativ »Festigkeit»: »es bleiben auch jetzt meist noch gewisse Unbestimmtheiten».[19] Ju allmännare (mer »abstraherat») ett begrepp är, ju »inhaltsleerer, vager und schemenhafter ist seine Definition».[20] Hassemer pe-

kar på att strafflagens nödvändiga anknytning till verkligheten (dvs till föreställda situationer i verkligheten) medför att dess ord måste vara vaga.[21] Av andra författare som betonat, att även föregivet bestämda begrepp är till del obestämda, må nämnas Arthur Kaufmann[22] och Lemmel. Som den senare utrett, blir ett resultat härav, att de traditionella kriterierna för att legalitetsprincipen är uppfylld (förutsebarhet för allmänheten, beräkenbarhet åtminstone för en jurist, möjlighet till rent logisk subsumtion och entydig tolkning) är alldeles orealistiska.[23]

Med Esser kan den här åsyftade diskussionen i tysk doktrin sammanfattas sålunda: »Es ist von der Theorie schon lange anerkennt, dass jedes, auch ein scheinbar rein »faktisches» Begriffsmerkmal eines Normtatbestandes wertend, dass heisst eben »normativ», zu verstehen ist. Der Unterschied zwischen den genuinen normativen Rechtsbegriffen gegenüber ursprünglich deskriptiv verstandenen Begriffen ist funktionell nicht mehr nachweisbar, wenn ein Begriff der letzten Art als Relevanzkriterium in einen Normtatbestand eingebaut ist. Von da aus stellen die vorhin erörteten Besonderheiten unbestimmter Rechtsbegriffe und generalklausulartiger Ermächtungen nur eine Grenzform der allgemeinen richterlichen Auftrags dar, die Tatbestände im Durchblick auf die normgemässe Regelung anhand nicht dogmatisierter lebensmässig anerkennter Masstäbe des sozialen Verhaltens selbst durchzuführen.»[24]

Ett annat sätt att uttrycka saken är att säga, att varje rekvisit vid varje rättsanvändning måste bli föremål för tolkning – även om tolkningen i många fall inte föranleder problem[25] – ty huruvida »ein Text klar und eindeutig ist, ist keineswegs klar und eindeutig».[26]

1 *Austin* 207, se vidare 202-207.

2 T ex *Cardozo* 98-141.

3 Se t ex översikten hos *Ahlander* 98-102 och även *Cardozo* 167-180 (177: »The eccentricities of judges balance one another.»).

4 I den amerikanska litteraturen kan nämnas *Chafee,* som bl a framhåller och med en mängd exempel belägger språkets konventionella karaktär, att det har flera funktioner och att ord ofta är »very imperfect means of communication».

5 *Williams,* Language 74-78.

6 *Williams,* Language 78-81, 384-388.

7 *Williams,* Language 81-86, se även 303 (distinktionen mellan substans och kvalitet är verbal).

8 *Williams,* Language 302-303.

9 *Williams,* Language 179-181.

10 *Williams,* Language 181-195, 293-301. – Se *Wisdom* 249-252 för en kommentar till Williams' insisterande på att juridiska frågor är verbala: »question of words»-analogien

är lika missvisande som »question of fact»-analogien: att ta den på allvar är att »distort and denigrate legal discussion». Se också 157: »The author, having set out how arbitrary are many legal decisions, needs now to set out how far from arbitrary they are . . .»

11 *Hart* 4, 15-16, 121-132, *Hart,* Definition 11-12, *Hart,* Theory 258-264, *Hart,* Ascription 146-147, *Hart,* Positivism 606-615. – Jämför *Fuller* 661-669, som utan grundlag tillskriver Hart en ny tolkningsteori, invänder att en domare inte tolkar enstaka ord, och infantiliserar Hart genom att tillskriva honom bristande förståelse för kontextens vikt, den roll syftet med ett yttrande har och uppfattningen att tolkning är obehövlig när typfall subsumeras.

12 *Salmond & Fitzgerald* 39-42, 136-137.

13 Se t ex *Ahlander* 108-123, *Ross* 132-138, 142, 157-158, *Ross,* Norms och *Ekelöf,* Semantik.

14 *Heck* 66, se även 95 och 156.

15 *Heck* 161.

16 *Engisch* 108-109.

17 *Henkel* 52-53, se närmare 46-58, även 356-358 och *Strache* 73.

18 Om denna terminologi, se ovan 3.8.

19 *Larenz* 217.

20 *Larenz* 420.

21 *Hassemer* 115-117.

22 *Kaufmann,* Analogie 3-7.

23 *Lemmel* 56-61, 70-74.

24 *Esser* 59, se närmare 56-65.

25 *Lemmel* 61, *Larenz* 292-293, *Vogel* 32-33, *Hassemer* 126: »Wird eine Auslegung wegen der »Eindeutigkeit» des Textes für unnötig gehalten, so heisst das nur, dass ausgelegt wird ohne dass Bewusstsein der Auslegung und ohne Beachtung der notwendigen Bedingungen auslegender Verfahrens; diese Haltung ist deshalb gefährlich, weil sie eigener kritischer Reflexion gegenüber verschlossen ist; für sie ist die Sache gewissermassen a priori klar und jeder materialen Untersuchung entzogen.»

26 Detta uttalande av Kriele citeras hos *Hassemer* 126.

5. Precisering

O Wort, du Wort, das mir fehlt!
ARNOLD SCHÖNBERG *(Moses und Aron)*

5.1 Næss om precisering

Jag skall närmast uppehålla mig vid Arne Næss' kända metod att genom precisering av T-satser underlätta sakligt meningsutbyte och undanröja skenproblem. I nästa avsnitt tar jag ställning till om den är lämplig att använda i rättsteoretiska sammanhang.

Næss bygger på synonymitetsbegreppet.[1] I första hand är tänkt att den avsedda betydelsen hos T-satser skall preciseras genom att man utvecklar satser, som är intrapersonellt synonyma i den ifrågavarande typen av kontext. Næss talar emellertid hellre om *kognitiv likvärdhet* än om synonymitet; han beaktar endast den synonymrelation som avser den »tanke- eller kunskapsmässiga» betydelsen (han förutsätter tydligen en obeaktad »emotiv» eller liknande betydelse). Två satser, S_1 och S_2, är definitionsmässigt kognitivt likvärda för personen A i kontexten K, om (och endast om) A inte kan tänka sig möjligheten att godta det som S_1 uttrycker för honom i K och samtidigt förkasta det som S_2 uttrycker för honom i K. Det förutsättes, att satserna kan vara samtidigt godtagbara i vissa situationer, men inte i andra.[2] Att S_2 är en *tolkning* (möjligt formuleringsalternativ) av S_1 är vidare detsamma som att det är tänkbart, att S_1 och S_2 för någon person i någon kontext är kognitivt likvärda. Det rör sig alltså om typer av yttrade satser. Ju vanligare det är att S_1 och S_2 uttrycker samma påstående, ju rimligare är tolkningen. S_2 är en korrekt tolkning av S_1, bl a om den talande faktiskt menar detsamma med S_1 som S_2 uttrycker; men saken kan också ses från en annan persons synvinkel: en korrekt tolkning kan då bli en annan. Det är givet att vår samlade erfarenhet av språkbruk och kontexttyper spelar stor roll vid uppställandet av rimliga tolkningsalternativ, särskilt om vi inte väl känner den som yttrar S_1. Indirekt är också tolkningsalternativens sanningsvärden av betydelse, då en del alternativ kan avfärdas som mindre rimliga t ex därför att de är uppenbart osanna. Vad beträffar tolkningar av ord i stället för satser gäller att ett uttryck b är en tolkning av uttrycket a, om det

finns en sats S_2 som är en tolkning av S_1 och som uppstår ur S_1 genom att uttrycket b ersätter uttrycket a i denna. Eftersom orden måste uppfattas som beståndsdelar i satsen, bortfaller som irrelevanta (p g a den språkliga kontextens betydelse) många tolkningar, som eljest vore rimliga, samtidigt som nya kan tillkomma.[3]

För att det skall finnas anledning att tala om tolkning, och icke blott kognitiv likvärdhet, måste S_1 vara kognitivt tvetydig på det sättet att S_1 kan ges åtminstone två tolkningar, S_2 och S_3, vilka inbördes inte är tolkningar av varandra (dvs de är inte kognitivt likvärda, vilket däremot både S_1 och S_2 å ena sidan och S_1 och S_3 å andra sidan är).[4]

Att S_2 är mer precis än (en *precisering* av) S_1 betyder enligt Næss' definition, att alla rimliga tolkningar av S_2 också är rimliga tolkningar av S_1 och det dessutom finns en rimlig tolkning av S_2 som inte är en rimlig tolkning av S_1 (men inte tvärtom). (Definitionen kan lätt omarbetas för att också gälla ord.) Om båda satserna har en rimlig tolkning som inte är en rimlig tolkning av den andra, så är de ojämförbara i fråga om precision. Därmed är det uteslutet att i precisionshänseende jämföra t ex matematiska och psykologiska satser.[5]

En fördel med den nu skisserade begreppsapparaten är att man kan diskutera djupet och klarheten i avsett eller uppfattat tankeinnehåll hos en sats, det s k *intentionsdjupet.* Utifrån en given T-sats, S_0, kan man uppställa preciserande tolkningar i stor mängd, vilka kan åskådliggöras som ett grenverk eller »logiskt träd»: S_0 kan t ex först ges tolkningarna S_1 och S_2, S_1 kan i sin tur tolkas som S_{11}, S_{12} och S_{13}, osv; vid varje ny förgrening kommer vi till en högre precisionsgrad, ett större intentionsdjup. Håller vi oss till avsedd mening (det går ju också att diskutera uppfattad och tillskriven mening), går verksamheten ut på att utröna vad talaren menat med S_0. Det kan då visa sig att intentionsdjupet är så lågt, att både S_1 och S_2 ligger utanför hans avsikt. Att i detta läge tillskriva honom en avsedd betydelse som är precisare än S_0 är ett s k transintentionellt missförstånd (jämför s k intraintentionellt missförstånd: man tror att A har menat t ex S_1 med S_0, när han faktiskt har menat S_2).[6]

Vid begreppsanalys utgår man ofta från vad andra har sagt (T-satser). Det finns emellertid då ingen anledning att stanna vid de resultat som eventuellt kan nås i fråga om intentionsdjup. I stället bör man genom ytterligare (transintentionella) preciseringar (s k explikation) försöka klarlägga fruktbärande distinktioner.[7] Detta gäller även vid t ex vetenskaplig analys av domar.[8]

Om en sats S_2 inte är en tolkning av en annan sats S_1, emedan S_2 visserligen uttrycker detsamma som S_1 men dessutom något mer i samma ämne, så är det enligt Næss inte riktigt att säga, att S_2 är en precisering av S_1. »Han kommer kl 5 f m» är en precisering av »Han kommer kl 5», men »Han kommer från Danmark» är inte en precisering av »Han kommer från ett skandinaviskt land», utan i stället en *specificering*. Enkelt uttryckt är S_2 en specificering av S_1, om (och endast om) S_2 och S_1 är identiska utom däri att S_2 innehåller ett uttryck b, som är mer specificerat än motsvarande uttryck a i S_1. Att b är mer specificerat än a är detsamma som att – för personen A i kontexten K – klassen av denotata för b är en underklass av klassen för denotata för a eller att b har en rikare konnotation än a. Eftersom kognitiv likvärdhet beror på en persons uppfattning därom i ett visst sammanhang, kan det som för en person är en precisering för en annan vara en specificering.[9]

Enligt Næss är precisering av värde »in problem situations where elucidation and avoidance of ambiguity is our aim», medan specificering behövs för att göra en beskrivning »more concrete and direct». I situationer där precisering eller specificering är påfordrade, kan dessutom en tredje aktivitet, *elaboration*, vara klargörande: en sats som tillskriver något en egenskap tillfogas satser som säger något om andra egenskaper och dessa nya satser är inte preciseringar eller specificeringar av den första. Ett av Næss' exempel: »Dr Koppang has the opinion that Hegel influenced the works of Ibsen» – »Dr Koppang has in his monograph »Hegelianism in Norway», Ph Dissertation, expressed the opinion that Hegel influenced the works of Ibsen, especially »Emperor and Galilean».»[10]

1 Se därom *Næss* 5-25, 350-407.

2 *Næss*, Semantik 6-13.

3 *Næss* 41-55, *Næss*, Semantik 5, 13-30, *Ofstad* 29-30.

4 *Næss* 51-52.

5 *Næss* 55-62, 87-88, 105-111, *Næss*, Semantik 24-27, 28-29, 56, *Ofstad* 30. – Se även *Wedberg* 362-364.

6 *Næss* 77-80, *Næss*, Semantik 20-22, se även 48-51, *Ross* 141-142, *Regnéll* 129-130, 137-138.

7 *Næss* 80-84, *Ofstad* 31-32.

8 Se därom *Thornstedt* 23-24.

9 *Næss* 62-69, *Næss*, Semantik 26-28, *Ofstad* 30-31.

10 Se *Næss* 69-70.

5.2 Bestämning av »precisering»

Det finns vissa drag i Næss' preciseringslära som gör den mindre väl ägnad att utnyttjas i juridiska sammanhang. Næss' utgångspunkt är ju idén om att en viss person konstaterar, att två satser är ur kognitiv synpunkt synonyma. Även om Næss medger, att uttrycket »uttrycker samma påstående» är synnerligen problematiskt, är det detta han bygger vidare på. För juridiska syften är det emellertid knappast fruktbart att binda sig vid att behöva konstatera, att en synonymrelation råder, innan man presenterar en tolkning eller precisering.

Vid lagtolkning är det sålunda helt irrelevant om någon skulle säga att en tolkad och en tolkande sats är synonyma. Vid all tolkning faller man tillbaka på S-satser. Faktisk, avsedd, uppfattad eller tillskriven betydelse hos en T-sats är lika med den faktiska betydelsen hos en annan T-sats, vilken i sin tur beror på betydelsen hos motsvarande S-sats, kontexten och eventuella definitioner. Ad hoc synonymitet har därvid ringa eller inget intresse. Den betydelse en sats S_1 har, avses ha, uppfattas ha eller tillskrives ha klargöres genom en annan sats, S_2. Som S-satser är S_1 och S_2 ofta uppenbart inte synonyma. Anledningen till att S_1 och S_2 eventuellt betraktas som synonyma vid ett givet tillfälle av någon måste vara att det är tänkbart, att S_2 korrekt återger den betydelse som S_1 avses, uppfattas eller tillskrives ha. S_1 och S_2 är således som T-satser ad hoc synonyma, därför att S_2 måhända klargör S_1:s betydelse, dvs är en rimlig och eventuellt korrekt tolkning av S_1. En uppfattning om tänkbar synonymitet i någon situation – eventuellt grundad på substitutions- och förekomstanalyser, vilka Næss förordar – kan visserligen vara till hjälp vid tolkning, men vad som är en rimlig eller korrekt tolkning kan inte vara beroende av ett föregående omdöme om synonymitet. (Det är ju inte enligt Næss heller fråga om faktisk synonymitet utan om en kontextbunden subjektiv, kanske helt godtycklig, synonymitet.)

Talet om synonymitet synes således vara överflödigt vad gäller tolkning av T-satser. Ett omdöme om kognitiv likvärdhet bygger på en tolkning av berörda satser, snarare än tvärtom, ty huruvida två satser uttrycker samma påstående är inte något som är avgjort därför att någon i en viss situation (oreflekterat) säger att de för honom uttrycker samma påstående. Här må tilläggas att inte bara betydelse, utan också referens och illokut innebörd kan behöva klarläggas genom tolkning.

Mycken lagtolkning består i att presentera preciseringar[1]. Det synes då rent förvirrande att förutsätta synonymitet mellan preciserad och preciserande sats. Ingen domare har en tanke på att upprätta synony-

mitetsrelationer mellan lagens ord och de satser vari t ex en viss gärning beskrivs. Enligt Næss är S_2 en precisering av S_1, endast om S_2 har färre rimliga tolkningar än S_2 och dessutom alla rimliga tolkningar av S_2 också är rimliga tolkningar av S_1. Såsom Ofstad framhållit, är detta i praktiken helt omöjligt att avgöra.[2] Det går helt enkelt inte att bestämma om S_2 är precisare än S_1 eller om S_1 och S_2 är ojämförbara i fråga om precision. Andra konsekvenser av Næss' system är att för det fall att en orimlig tolkning faktiskt är en korrekt tolkning, så kan en precisering inte föreligga, och att oklarheten rörande när två satser är kognitivt likvärda gör det tämligen slumpartat om vi har att göra med en precisering eller specificering. Och antag, att S_2 innehåller en relativt bestämd term b och att S_1 innehåller en relativt obestämd term a, samtidigt som b t ex har en teknisk betydelse som faller utanför a:s, men b:s betydelse i övrigt klart faller inom a:s. I detta fall skulle inte S_2 kunna vara en precisering av S_1, trots att S_2 är betydligt mer bestämd än och en tolkning av S_1.

Dessa invändningar må räcka för att det skall framstå som klart, att det åtminstone för juridiska syften är rimligt att avvisa Næss' system och i stället knyta an till allmänt språkbruk. 'Att precisera' är där liktydigt med 'att (noggrant) bestämma eller ange'. Även med Næss' begreppsapparat kan man i praktiken knappast göra annat än att ersätta obestämda ord och uttryck med mer bestämda eller att eljest göra en sats mer bestämd. Hur detta kan gå till framgår av föregående kapitel. Att *precisera en sats* kan således bestå i

att ersätta generella termer med mindre generella (4.1)
att ersätta obestämt singulära termer med bestämt singulära (4.1)
att ersätta plurala termer med partikulära termer (4.1)
att ersätta abstrakta termer med konkreta termer (4.2)
att ersätta vaga termer med termer som innefattar en skarpare gränsdragning (4.3)
att komplettera kriterierna för porösa termer (4.4)
att redovisa tillräckliga kriterier för användningen av öppna termer (4.5)
att ange en viss betydelse när en term är flertydig (4.6 och 4.7)
att komplettera elliptiska termer (4.8)
att komplettera elliptiska satser (4.8)
att ange viss betydelse när en sats är flertydig på fonetisk grund (4.9)
att ange viss betydelse (viss struktur) när en sats är flertydig på syntaktisk grund (4.9).

Frågan om synonymitet försvinner. Vi får också viss möjlighet att jämföra olika satser i fråga om precisionsgrad (olika grad av vaghet, etc i terminologien), ehuru de är varken tolkningar eller preciseringar av varandra. Det är t ex fullt begripligt att säga att fysikens lagar är mer precisa än psykologiens.

Vad därnäst gäller *specificering,* som enligt allmänt språkbruk är ungefär detsamma som att bestämma eller ange i detalj[3], ger Næss' exempel vid handen att vad som avses är i första hand genus-species-relationer rörande föremål och egenskaper. Att specificera är då en variant av att precisera (i nyss nämnd betydelse) nämligen genom att ersätta generella termer med mindre generella eller obestämt singulära termer med bestämt singulära eller plurala termer med partikulära. Specificering har alltså ingen självständig roll vid sidan av precisering.

Ett sätt att precisera är att i en sats införa *restriktiva relativbisatser.* »Ormar bör undvikas» kan preciseras (specificeras) till »Ormar, som är giftiga, bör undvikas», vilket ju betyder detsamma som »Giftiga ormar bör undvikas», men inte detsamma som »Ormar är giftiga och ormar bör undvikas». Inför vi i stället en *appositiv relativbisats*[4] blir resultatet i stället en *elaboration:* »Huggormar bör undvikas» ersättes av »Huggormar, som är giftiga, bör undvikas», vilket betyder detsamma som »Huggormar bör undvikas och huggormar är giftiga».

Genom precisering av betydelsen – helt eller delvis, för varierande syften – kan man även uppnå att referens och illokut innebörd göres mer bestämd. Kvarstår oklarhet på dessa punkter får satsen elaboreras; den nya sats som därigenom tillkommer kan sedan preciseras i vanlig ordning.

Att precisera ett ord eller ett uttryck blir enligt det sagda liktydigt med att ange ett ord eller ett uttryck som är på något sätt mer bestämt än det förra. En precisering kan därför sammanfalla med en definition (stipulativ eller lexikal).

Avvikelsen från Næss' begreppsbildning hindrar oss inte att bibehålla begreppet intentionsdjup. Intentionsdjupet är nått, när icke avsedda eller eljest obeaktade distinktioner dyker upp vid en tolkning.

Exakthet kan skiljas från precision, om man sätter det exakta i motsats till det överdrivna, underdrivna, icke rättvisande och därför i viss mån osanna. Exakthet kan då bara gälla T-satser, medan även S-satser kan jämföras i fråga om precision. Precision har ingenting direkt med sanning att göra; man löper för övrigt större risk att säga något osant ju precisare man uttrycker sig. Exakthet kan förutsätta låg precisionsgrad. Förenklade, schematiserade, ungefärliga påståenden behöver inte

betraktas som otillbörligt inexakta, i viss mån osanna. »Frankrike är sexkantigt» behöver således inte anses vara oförenligt med »Frankrike har flera tusen sidor». Kraven på exakthet varierar liksom kraven på precision med kontexten: jämför t ex en doktorsavhandling och en populärvetenskaplig framställning i samma ämne.

1 Se nedan 5.4.

2 *Ofstad* 30.

3 Man torde inte kunna kalla satser – i motsats till beskrivningar, berättelser, redogörelser, rapporter – för »detaljerade». Men en preciserad sats kan vara och en elaborerad sats är mer detaljrik än den ursprungliga var.

4 *Vendler* 48-49: »the insertion of an appositive clause merely joins two complete sentences, the insertion of a restrictive clause alters the very structure of the enclosing sentence by completing one of its noun phrases.» Se vidare 46-53.

5 Se t ex *Austin*, Sense 128-129, *Furberg* 163-170, *Waismann* 207-212, *Quine*, Word 127.

5.3 Preciseringsbehov och preciseringsmöjligheter

Språklig obestämdhet antages oreflekterat vara någonting negativt, icke önskvärt. Visserligen kan språkets obestämdhet innefatta en olycklig brist på precision, som föranleder missförstånd och oklarhet i tankeutbytet. Visserligen är specialisering ibland nödvändig för att uppnå tillräcklig effektivitet, vilket framtvingar en teknisk terminologi.[1] Men ett tekniskt språk fungerar inte i vardagslivet. Hög precisionsgrad kan förstöra kommunikationsmöjligheterna.[2] Språket behöver vara flexibelt, eftersom det måste kunna tjäna en ofantlig mängd syften. De svårigheter som skulle orsakas av en rad tekniska språk som ersättning för ett allmänt och mer obestämt skulle avsevärt överväga de fördelar som den ökade precisionen skulle ge.[3]

Det är uppenbart att vi har behov, av språkligt ekonomiska skäl, av att använda termer som är mycket generella.[4] Flertydighet kan medföra missförstånd, men sådana kan förebyggas genom lämpliga språkreformer. Flertydigheten gör språket mindre osmidigt och möjliggör anpassning av språkvanorna till nya situationer utan att överväldigande krav ställes på språkanvändarnas minnen (ordförrådet hålles nere). Ur litterära, diplomatiska och humoristiska synpunkter har flertydigheten viktiga funktioner. Till och med den eljest bara besvärliga homonymien är till nytta för den som rimmar eller skämtar.[5] Vaghet må ibland upplevas som besvärande, men vi har utan tvekan ett behov av att använda vaga termer. Vi kan behöva uppskjuta ett mer preciserat ställningstagande av diplomatiska eller andra skäl. Vår kunskap kan vara sådan att vi inte har belägg för sanningen av det som är precist uttryckt.

Den som skrivit en bok vet, att man inte sällan råkar ut för att man behöver förstå X för att förklara Y, samtidigt som X inte kan förklaras närmare utan att Y är förklarat. Den enda lösningen är att först tala oprecist om X och sedan återvända till ämnet mer i detalj, när Y är förklarat.[6]

Det är opraktiskt att operera med slutna begrepp, ty det är omöjligt att antecipera alla fall där det kan bli behövligt att använda begreppet.[7] Jurister har behov av t ex att en lagtext har en viss språklig elasticitet, liksom poeter har behov av obestämda termer för sina syften. Lagen måste vara någorlunda anpassbar till oförutsedda situationer och förändrade värderingar.[8] J L Austin säger: »it would be a mistake to assume that greater precision is always an improvement; for it is, in general, more difficult to be more precise; and the more precise a vocabulary is, the less easily adaptable it is to the demands of novel situations.[9] . . . excessive nicety of distinction would be positively tiresome»[10] i dagligt tal. För många begrepp har vi på olika sätt avstått från att dra gränser. Det är möjligt att dra gränser i de flesta fall, men det är inte säkert vi vill, ty gränsdragandet är poänglöst om det inte har en funktion. Det avgörande är om ett begrepp är tillräckligt bestämt för de syften för vilka det är skapat eller användes.[11]

En terms obestämdhet är inte något absolut, utan står i relation till möjligheterna att närmare bestämma termens betydelse.

Om det är en defekt, att en T-sats innehåller relativt obestämda termer, så är S-ordens relativa obestämdhet grunden till den bristande precision som kan tillskrivas T-satsen (påståendet, frågan, osv). Precisionsgraden bör då höjas och det sker genom att man ersätter relativt obestämda termer och konstruktioner med mer bestämda. Har man bara en T-sats att utgå från blir uppgiften densamma som att analysera en S-sats och uppställa olika alternativa mer bestämda satser. Problemet blir sedan att välja vilket eller vilka alternativ som skall användas i stället för den ursprungliga satsen. Eftersom de nyinsatta orden inte har samma betydelse som de ursprungliga, är klart att hur man än gör så förändrar man den faktiska betydelsen hos det sagda, när man ersätter en mindre precis med en mer precis sats. (Begreppsanalys går till stor del ut på att precisera begrepp och därmed välja en eller flera möjliga varianter av begreppet som riktig(a) eller lämplig(a).[12]) Tar man vidare hänsyn till kontext och talarens speciella språkbruk kommer vissa alternativ att utan vidare förbigås och av andra kommer en del att framstå som centrala. – Situationen är något annorlunda, om uppgiften i stället är att utreda vad talaren har menat: det är inte

säkert, att han tänkt säga något så precist som det som framgår av en precisering, men å andra sidan kan han med en relativt oprecis sats ha avsett att säga just det som en mer precis uttrycker.

Som förut anmärkts beror det på syftet med yttrandet av en sats, om dess precisionsgrad är tillfredsställande. Man kunde tänka sig att åtminstone i naturvetenskapliga sammanhang perfekt precision vore något att sträva efter. Men det finns ingen perfekt precision, eftersom våra ord är få i jämförelse med mångfalden av företeelser och fenomen som skall klassificeras, beskrivas, osv (detta är också en förklaring till att vi i så hög grad är semantiskt beroende av kontexten[13]) och eftersom »there is no terminus to the business of making ever finer divisions and discriminations»; en slutgiltig och komplett beskrivning av något som har empirisk anknytning är en omöjlighet.[14]

Med stora förluster i språklig ekonomi och effektivitet och med en förkrympt ontologi kan vi måhända undanröja flertydighet, ellipser (men så besvärligt det skulle bli att säga något), figurativ språkanvändning (men hur går det med själslivet?), öppen struktur, eventuellt också abstrakta termer (men hur svårt det skulle bli att säga det som vi uttrycker med »Hur blir vädret i morgon?»); även om ett sådant företag är teoretiskt möjligt, vore det dock praktiskt omöjligt. Till detta kommer att porositet, vaghet och generalitet inte ens teoretiskt sett kan undanröjas. Den logiska atomismens program var absolut precision. Förutsättningen härför är den uppenbart oriktiga att världen är sådan att varje företeelse är en avgränsad entitet, som kan ges ett egennamn. All primitiv (dvs ostensiv) språkinlärning leder naturligt och oundvikligen till terminologisk vaghet, vilken sedan flyttas över till andra termer.[15] Begränsade vi oss till att tala i egennamn skulle vi aldrig kunna säga något *om* de åsyftade objekten. De flesta ord har en generisk karaktär; hade de inte det, så vore språket så torftigt att det inte ens skulle gå att säga att det funnes ett språk (dvs »Det finns ett språk» vore omöjligt att yttra).

Ordet 'precision' för tanken till kvantifiering och mätningar: »Pojken är precis 130,5 cm lång», »Det är precis 10,8° varmt». Tydligtvis kan man på ett precisare sätt ange temperatur med hjälp av en termometer än med hjälp av sin känsel. Men kvantifiering är ingen väg till perfekt precision, även om vi bortser från praktiska svårigheter och tekniska felkällor, som vi inte kan vara säkra på att ha undanröjt. Vi kan nämligen inte räkna med att finna skalor – även om man gjort det i kvantmekaniken – som har fundamentala grundvärden. Använder vi skalor med ett ändligt antal värden (t ex en heltalskala) inom ett givet om-

råde, får vi visserligen värden som inte kan förbättras, men vagheten kvarstår, eftersom det kommer att finnas marginalfall. Använder vi skalor med ett oändligt antal värden (t ex en decimalskala) inom ett givet område, så finns ingen gräns för preciserandet. Samtidigt råder ingen tvekan om att den senare typen av skalor ger mer precisa resultat: en decimalskala är bättre än en heltalsskala för både vetenskapliga och tekniska ändamål.[16]

Viktigare är att kvantifiering inte påverkar det faktum, att även om vi t ex bestämmer oss för att en »storstad» är en stad med mer än 1 miljon invånare, så slipper vi inte de vaga termerna »stad» (vad är en stad och inte två? var går gränsen för en stad?) och »invånare» (vilka kriterier är tillräckliga? hur gör man med gränsfallen?): »any application of the nonvague measurement terms is going to exhibit whatever vagueness attaches to the terms we use to talk about whatever is being measured».[17] Detta må särskilt beaktas i samhällsvetenskaperna, eftersom vad där mätes har en helt annan komplikationsgrad än det som mätes i naturvetenskaperna. Skenbart precisa siffror är inte precisare än identifikationen av de företeelser som mätes.[18] (Tänk t ex på relationen mellan resultatet av en intelligenstest och en persons intelligens.)

1 *Black* 168, *Regnéll* 70, *Ullman* 116-117.

2 *Næss* 101-103, *Næss*, Semantik 23-24.

3 *Black* 168.

4 *Alston* 86-87.

5 *Black* 170, *Regnéll* 74, *Ullman* 167-168, 180-181 och 188-192.

6 *Alston* 85-86, *Quine*, Word 127.

7 *Waismann* 182, 223.

8 *Ullman* 117-118, *Regnéll* 70.

9 *Austin*, Sense 130.

10 *Austin*, Sense 127, se även *Robinson* 7.

11 *Wittgenstein* §§ 68-71, 76, 98-103, *Passmore* 94-95, *Waismann* 223, *Lyons* 411-412.

12 *Cohen*, Jurisprudence 216: »where several conflicting patterns of use are in vogue, as there often are when puzzlement arises, a request for definition is, if it cannot be satisfactorily answered by lexicographers' tabulations of all uses, a cry for help. It seeks the reasoned recommendation of one selected use-pattern. If a jurist avoids treating requests for the definition of legal terms . . . as enquiries how these words *should* be used, he shows that for the moment he does not want to try and help those puzzled about the conflicting uses of such words in cases where the relevant law itself is, or has been, unclear.»

13 *Austin*, Papers 143, *Furberg* 32-33.

14 *Austin*, Sense 127-128, se även *Waismann* 223, *Wittgenstein* § 88, *Alston* 90-91, *Furberg* 163, 168-170.

15 *Quine*, Word 85-90, 125-126.

16 Se *Swinburne* 286-288, 293-295.

[17] *Alston* 93, se närmare 91-93.
[18] Se t ex *Söderfeldt* 10, 67-74.

5.4 Precisering och rättstillämpning

När en domare har att avgöra t ex huruvida ett brott har begåtts, är hans uppgift att undersöka om en konkret gärning kan föras in, subsumeras, under lagens ord. Å ena sidan har han lagtexten, å andra sidan en sann beskrivning av en konkret gärning. En beskrivning av ett stycke verklighet är alltid resultatet av ett urval av ur någon synpunkt relevanta karakteristika hos företeelsen i fråga. Eftersom det här rör sig om en mänsklig gärning, som beskrives med tanke på eventuell brottslighet, framhäves naturligtvis sådana karakteristika som kan vara relevanta med tanke på innehållet i (vissa) gällande rättsregler. Hela tolkningsproceduren kan betecknas som ett »Annäherung» av lagens ord till beskrivningen av gärningen. Denna procedur kännetecknas, med Engischs ord, av »eine ständige Wechselwirkung, ein Hin- und Herwandern des Blickes zwischen Obersatz und Lebenssachverhalt, nicht dagegen um einen fehlerhaften Zirkel».[1] Om denna s k *hermeneutiska cirkel,* säger Hassemer träffande: »Strafrechtliche Auslegung vollzieht sich also, will man ein Bild heranziehen, nicht wie ein Kreis, sondern eher wie eine *Spirale.* Damit soll gesagt sein: Beide Faktoren des Auslegungsprozesses, Tatbestand und Sachverhalt, bestimmen sich gegenseitig nicht einmal und auf derselben hermeneutischen Ebene, sondern mehrmals und jeweils auf anderen, »höheren» hermeneutischen Ebenen.»[2] Formallogiskt kan förfarandet representeras i en större eller mindre serie av syllogismer, men genom deduktiv logik kan inga juridiska problem lösas, utan blott ges uttryck för resultaten av tolkningsaktiviteten.

Med 'tolkning' avses främst tolkning av språklig text, i juridiken i första hand lagtext och rättsfallstext.[3] För straffrättens del är brottsdefinitionerna utgångspunkten. Mot dessa ställes gärningsindivider, i tid och rum placerade gärningar utförda av bestämda personer. En bedömning att gärningen faller under lagens ord bygger dels på *subsumtion,* dvs ett inplacerande av gärningsindividen i den klass av gärningar som brottsdefinitionen hänför sig till, och dels på s k *subordination.* Den senare består i att lagens ord preciseras med den givna gärningen för ögonen. »Den som berövar annan livet» kan t ex preciseras till »Den som tillfogar en annan person en kroppsskada som senare orsakar att denne avlider».[4] Som nämnts beskrives gärningsindividen med tanke på att någon eller några lagregler kan vara tillämplig, men beskrivningen

måste i förstone innehålla en eller flera bestämt singulära termer, t ex namnen på dem som tillfogar och tillfogas skadan. Sista steget vid subsumtionen blir att föra in den bestämt singulära term varmed gärningsmannen utpekas under subjekttermen i lagtexten, vilken vanligen är en helt obestämd obestämt singulär term (»den» eller »någon»), men ibland är mer bestämd (t ex »gäldenär» eller »ämbetsman»). Som Engisch säger, kan subsumtion karakteriseras som fastställandet av undersatsen i en rättslig syllogism, medan tolkningen består i fastställandet av översatsen.[5] Det är tydligt, att bortsett från kontrasten mellan den bestämt singulära term som utpekar gärningsmannen och lagens subjektterm det inte finns någon viss punkt, där subsumtionsfrågor övergår i subordinationsfrågor. Skillnaden mellan dessa beror på utgångspunkten: gärningsindividen respektive lagtexten. Ånyo må framhållas, att eftersom ingen komplett beskrivning i entydiga, fundamentala termer är möjlig, så kan ingen bestämd gräns dras mellan frågor rörande fastställande av fakta och subsumtionsfrågor. Redan från början måste man ju välja i vilka termer gärningen skall beskrivas.[6]

Lagtolkning med sikte på att lösa ett givet fall sker således genom att man (eventuellt stegvis) preciserar lagtexten så att man med tanke på fallet i fråga avgränsar en klass av fall, som är mycket trängre än den i lagtexten angivna klassen och som är beskriven i termer som sammanfaller med dem som man befunnit kunna användas för en sann beskrivning av gärningsindividen. Även om det sällan sker i domar, kan varje lagtolkningsoperation, som sker för att lösa ett konkret fall, representeras på detta sätt: alltså genom en successiv insnävning av klassen av gärningar som faller inom lagtextens tillämpningsområde. Den viktigaste frågan är givetvis hur man motiverar hur en sats skall eller får subordineras lagens ord. Detta är ju inget mindre än frågan om hur korrekt juridisk argumentation är beskaffad, ett ämne som det är uteslutet att gå in på här. Så mycket bör dock sägas, att de klassiska teorierna om s k objektiv och subjektiv lagtolkning är helt otillräckliga. Rättsreglerna är återgivna i T-satser. Dessa har en gång för alla given betydelse, som är mer eller mindre bestämd och som beror på kontext och rådande språkbruk vid tiden för satsens formulering, inberäknat speciellt juridiskt språkbruk.[7] Det är uppenbart att denna betydelse inte kan tillmätas avgörande vikt t ex när lagen skall användas långt senare under andra samhällsförhållanden och i annan juridisk kontext (regelsystemet i övrigt har ändrats). Att betrakta lagens satser som S-satser är man inte hjälpt av: i bästa fall skulle värderingar om vad som bör drabbas av påföljd ersättas av slumpartade variationer i allmänt

språkbruk som den viktigaste faktorn för kriminalpolitiska förändringar utan lagändring. Vad gäller den subjektiva teorien så finns ingen identifierbar individ vars avsikter man skall beakta, utan i stället en lång rad personer som på varierande sätt haft del i lagens (T-satsernas) tillkomst.[8] Med andra ord och sammanfattningsvis: lagtextens faktiska betydelse kan blott vara en utgångspunkt för juridisk argumentation och det går inte att på ett entydigt sätt åberopa lagstiftarens avsedda mening. Tolkningsläran måste därför bli ganska komplicerad. Inom denna får utarbetas regler om relevansen av uttalanden i olika slags lagförarbeten och där måste öppet redovisas den roll pragmatiska (inklusive teleologiska) överväganden spelar och måste spela i all rättstillämpning. Ingen lagstiftning är immun mot gränsdragningsproblem, varför domarens verksamhet till del oundvikligen blir av samma art som lagstiftarens. Vad gäller straffrätten har en domare sålunda ibland att ta ställning till vad som är straffvärt, vad som bör kriminaliseras. Under de senaste årtiondena har man i tilltagande utsträckning karakteriserat juridisk argumentation som *topisk,* vilket innefattar ett erkännande av att det inte alltid finns *en* lösning som är riktig. Juridiska slutledningar är vare sig rent deduktivt eller rent induktivt underbyggda, utan baserar sig på ett »problemtänkande», där olika typer av argument har olika relevans. Att klarlägga vilka typer av argument som är och bör vara relevanta – däribland sådana som rör faktisk betydelse och av olika personer avsedd betydelse hos rättssatser – och deras inbördes rang utgör tolkningslärans viktigaste uppgift. Det är tydligt, att inom ramen för vaga och öppna begrepp utgångspunkten för en bedömning av t ex straffvärdhet ofta är en jämförelse med typfall. På ett sätt resonerar man alltså analogivis utifrån klara fall, fastän man håller sig inom ramen för lagens ord (»innertatbeständlicher Analogieschluss») – detta är inte detsamma som analogisk rättstillämpning: där är det förutsatt att fallet inte omfattas av lagens ord (det motsatta gäller vid juridiska reduktionsslut). I det praktiska rättslivet sker tillordningen av ett givet fall till ett vagt eller öppet begrepp tämligen oreflekterat och mera sällan utifrån ett »konnotativt» tänkande (jämfört med ett »denotativt»), dvs man formulerar inga kännetecken med hjälp av vilka en jämförelse med typfallen kan göras.[9] Dock måste tillordningen kunna motiveras (och här är värderingar av olika slag inte sällan oundvikliga). Som Hassemer framhåller, är det endast skenbart som tolkningsförfarandet (ibland) består blott i »der Feststellung, dies oder das sei typisch»: »Wie wir das bei alltäglichen Urteilen häufig finden; wird dann aber nach dem Warum gefragt, zeigt sich oft, dass auch hier

– und sei es unreflektiert – durchaus nach Kriterien des Typus geurteilt wurde.»[10] Den som gör något utifrån vissa skäl behöver inte tänka på skälen.[11]

Med dessa anmärkningar går jag förbi tolkningslärans problem.[12] Moralen av det sagda är dels ett avvisande av tanken att man genom lagstiftning kan *lösa* frågan hur ett konkret fall skall bedömas och dels (med ett föregripande av det i Inledningen nämnda arbetet »Värderingar»): »Legal questions are indeed resolved as questions of value are resolved. For value judgements too can be supported by arguments that have some objectivity about them.»[13]

Alf Ross skiljer mellan »referenstolkning» och »betydelsetolkning».[14] Med den förra termen avser han just tolkning som sker med sikte på att avgöra ett konkret fall, alltså *subordinerande tolkning.* Men i rättsvetenskaplig verksamhet utgår man från många fall och delvis är fallen blott tänkta. Uppgiften är att om möjligt täcka lagtextens hela betydelseinnehåll och betydelseomfång. Man rör sig med klasser, inte individer, man subsumerar inte, utan subordinerar enbart och gör det genom att utpeka rader av klasser som faller under lagens ord. Men både vid sådan *analyserande tolkning* och vid subordinerande tolkning bestämmes lagtextens betydelse (tillskrivna betydelse) genom preciseringar.[15]

1 *Engisch,* Logische 15.

2 *Hassemer* 107-108. – En annan sorts hermeneutisk cirkel eller spiral är den mellan del och helhet hos en framställning eller annat språkligt komplex; se t ex *Næss* 117: »from interpretation of isolated expressions one proceeds to more and more comprehensive wholes, then back again to each isolated expression. From isolated expressions the interpreter again attempts to survey wholes.» och *Popper,* Objective 187.

3 Om termen 'tolkning', se t ex *Holmbäck* 104-112. Denne finner att termen i juridiken användes i åtminstone tre betydelser: (1) tolkning i inskränkt mening, (2) tolkning i vidsträckt mening (inkluderar utfyllnad), och (3) utredande tolkning. Med (3) avses den tolkande aktiviteten: mellan (3) å ena sidan och (1) och (2) å andra råder alltså process-produkttvetydighet. S k utfyllnad som innefattas under (2) är enligt i 5.2 accepterad terminologi elaboration och inte tolkning.

4 Om möjligheterna att ersätta en handlingsterm med en annan handlingsterm jämte en resultatterm, se *Jareborg* 91-95 och *Jareborg,* Effektdelikt 180-181.

5 *Engisch* 50, 63. – Om termerna »obestämt singulär term», »bestämt singulär term» etc, se 4.1.

6 Rörande subsumtion, se närmare t ex *Engisch,* Logische 18-37, 82-119, *Engisch* 43-62, *Larenz* 228-253.

7 Se ovan 2.7.

8 Se även invändningen hos *Ekelöf,* Teleological 94-95: »It may thus be necessary *to amend a statute although there is no defect in it but only in the preparatory work.*»

9 Ett förhållande som förklarar den moderna tyska rättsteoriens betoning av typtänkande (se ovan 3.8) och resonemang utifrån »Natur der Sache» (se t ex *Henkel* 288-298, *Larenz* 140-141, 388-394, *Hassemer* 113, *Kaufmann,* Analogie 35-42.

[10] *Hassemer* 131, se närmare 131-132 och även *Larenz* 424-425.

[11] Se t ex *Jareborg* 180-181, 189-191.

[12] Bland den moderna litteraturen rörande tolkningsläran må framhävas *Larenz* 123-124, 156-163, 253-341, *Engisch* 63-105, *Engisch,* Logische 1-18, *Esser* 40-70, 151-173, *Kaufmann,* Analogie 29-34, *Hassemer* 11-64, 84-96, 98-108, 173, *Strache* 59-64, 78-92, 100-110, *Lemmel* 61-70, *Vogel* 32-38, *Weinberger* 324-360, *Struck, Sax* 36-93, *Mennicken, Stone* 55-61, 301-337, *Wisdom* 157-158, 249-252, *Gottlieb, Stone,* Ratiocination, *Ross* 137-141, 159-187, *Jørgensen* 153-156, *Jørgensen,* Argumentation, *Eckhoff, Hult, Thornstedt,* Domaren, *Strömholm, Ekelöf, Ekelöf,* Topik och *Ekelöf,* Teleological (96-100 om kontextens roll: bl a oklarhet om *vad* som skall räknas som kontext, när man skall fastställa betydelsen; oklarheten synes delvis bero på att Ekelöf ej gör skillnad mellan S-betydelse och T-betydelse).

[13] *Stone,* Ratiocination 482, som fortsätter: »It is not surprising that their nature is misunderstood by such writers as the Scandinavian realists, who think that 'metaphysical' means 'nonsensical', that questions which cannot be settled as questions of fact are metaphysical, and so nonsensical or meaningless, and that such questions are settled by arbitrary value judgements.»

[14] *Ross* 139, se även *Brusiin* 68, *Sax* 47-51, *Eckhoff* 117-119 (subsumtion respektive generell tolkning).

[15] Termen »betydelsetolkning» är därför mindre lämplig, liksom för övrigt också »referenstolkning», om man som jag gjort skiljer mellan betydelse, referens och innebörd.

6. Myten om emotiv mening

> . . . you may confute and kill a scientific theory; a philosophy dies only of old age.
>
> FRIEDRICH WAISMANN

6.1 »The Great Divide»

I avsikt att belysa egenskaperna hos vissa kontroversiella typer av yttranden, särskilt sådana som har att göra med etik, estetik och religion, har under det senaste halvseklet presenterats en rad teorier som går ut på att visa kontrasten mellan två (eller flera) typer av satser: å ena sidan *deskriptiva* (teoretiska, konstativa), å andra sidan *emotiva* (eller normativa, preskriptiva, praktiska, persuasiva, evaluativa, performativa, etc).[1] Olika dikotomier mellan å ena sidan deskriptiva satser och å andra sidan någon annan typ tar sikte på olika egenskaper hos satser som inte är deskriptiva, men hela tiden synes klassen av deskriptiva satser tas som en konstant. Av denna anledning är det befogat att beteckna den bakomliggande tanken som en idé om »the Great Divide» mellan deskriptiva och andra satser. Saken ställes på sin spets vid satser i indikativ form. Det vore ju tämligen ointressant att säga att »Stäng dörren!» är en preskriptiv sats; säger man däremot att »Ligeti är en synnerligen skicklig tonsättare» är ett preskriptiv sats är läget annorlunda.

Distinktionen mellan deskriptiva och övriga satser brukar nästan alltid förklaras så att de förra men inte de senare kan vara sanna eller falska. Anledningen till att så är fallet brukar tillskrivas den omständigheten, att de senare innehåller ord, som inte är deskriptiva, inte refererar till verkligheten, och därför inte har deskriptiv mening. Till följd därav har inte heller satsen enbart deskriptiv mening. Den är inget verkligt påstående. Kan det konstateras att t ex ett moraliskt »påstående» inte är deskriptivt – därför att det innehåller ord utan deskriptiv mening – är bäddat för att hävda, att moraliska satser inte kan vara sanna eller falska, åtminstone inte på det sätt som vetenskapen förutsätter. De är overifierbara. Det är omöjligt att vetenskapligt uttala sig *i* moralfrågor. Det kan bara finnas en vetenskap *om* moral, vilken får bli en del av sociologi, antropologi eller psykologi. Nästan alla moderna värdeteoretiker utgår från att det finns en distinktion

att göra mellan deskriptiv och en annan sorts eller flera andra sorters mening att göra och att frågan om värdeomdömenas natur är löst om man kan placera in dem i rätt kategori av satser.

Åtskilliga av teorierna om särskild mening hos vissa typer av satser är bara ett missvisande uttryck för insikten om att olika T-satser har olika illokut innebörd (se 2.10). De förbigås här, med undantag för idén om preskriptiv mening, som kortfattat beröres i 6.8. Jag kommer att koncentrera mig på idén om emotiv mening, därför att distinktionen mellan deskriptiv och emotiv mening är den som är äldst, vanligast och den enda som slagit rot hos den bildade allmänheten. I Sverige talar man på grund av uppsalaskolans inflytande ofta om teoretiska respektive praktiska satser i stället för deskriptiva och emotiva. I allt väsentligt torde det endast röra sig om en terminologisk skillnad.

Jag kommer att hävda, att det inte finns någon emotiv mening hos ord och satser. Det bör emellertid påpekas, att även om jag har fel häri, så är likväl antagandet om en dikotomi mellan deskriptiva och andra satser förfelat. Jag skall inte närmare gå in på frågan: den har närmast idéhistoriskt intresse. Som Toulmin & Baier påvisat[2], saknas anledning att tro att de egenskaper som tillskrives typfallen av s k deskriptiva satser ger samma utslag som klassifikationskriterier. Det finns naturligtvis satser som är samtidigt »vetenskapliga», indikativa, »torra» i stilen, bevisbara, och som informerar om fakta, har sanningsvärde och påverkar enbart trosföreställningar. Att grammatiskt modus inte är ett pålitligt kriterium på förekomsten av sanningsvärde har man länge haft klart för sig, men inte att alla de övriga indicerade distinktionerna kan ge helt olika utslag. Med de definitioner som givits av »emotiv mening» finns det t ex inget hinder för att en emotiv sats skulle kunna vara sann eller falsk. I och för sig är det möjligt att använda beteckningen »emotiv sats» för varje sats som saknar sanningsvärde, alltså bara som en etikett. Men om ambitionen är att visa att satsen saknar sanningsvärde, därför att vissa ord har s k emotiv mening, leker man bara med ord så länge man inte definierar »emotiv mening» självständigt och alltså inte bara som »det som gör att satsen saknar sanningsvärde». Vad man faktiskt har gjort är emellertid bara att konstatera att vissa satser saknar sanningsvärde, att dessa satser innehåller ord med emotiv mening (enligt vissa definitioner), okritiskt antagit att den emotiva meningen är förklaringen till avsaknaden av sanningsvärde och nästa gång man träffat på en sats, som kan tillskrivas emotiv mening, dragit slutsatsen, att den saknar sanningsvärde. En idé om en förklaring har förvandlats till en dogm. Till dogmens be-

fästande har den valda terminologien bidragit. Det är helt riktigt att »A är en trevlig karl» inte är en beskrivning, en deskription (enligt vanligt språkbruk). Därifrån är lätt att komma till att satsen därför »naturligtvis» inte är en deskriptiv sats (i teknisk betydelse) och alltså saknar sanningsvärde. Man glömmer att inte heller »Katten ligger på mattan» är en beskrivning (enligt vanligt språkbruk), fastän denna sats är ett typfall av en deskriptiv sats.[3]

Som en grupp av satser som inte är deskriptiva har uppförts s k *performativa satser,* som kan sägas kännetecknas av att de gör sig själva »sanna» genom att yttras (»Jag lovar att komma kl 8»). Det har varit mycket omdiskuterat huruvida performativa satser överhuvudtaget har sanningsvärde och enighet har på intet sätt nåtts i denna fråga eller rörande vilka typer av satser, som det finns anledning att klassificera som performativa. Det skulle leda för långt att här gå in på dessa problem; personligen ser jag ingen anledning varför de inte skall sägas vara sanna eller falska, men samtidigt är jag benägen att tro att det inte finns någon påtaglig anledning att operera med en särskild kategori av performativa satser.[4] Ingen har veterligen hävdat, att det skulle finnas någon särskild performativ mening i analogi med emotiv, preskriptiv, etc mening.

1 *Wellman* 159-277 skiljer mellan deskriptiv, emotiv, evaluativ, direktiv och kritisk mening hos satser.

2 Se *Toulmin & Baier* 213-219.

3 Om 'beskrivning', se *Toulmin & Baier* 194-208 (och om framväxten av det tekniska bruket av 'deskriptiv', 209-213) och *Runciman.*

4 Jag nöjer mig med att hänvisa till *Austin,* Words (som synbarligen övergav idén), *Black,* Margins 209-221, *Warnock* 106-107, *Furberg* 192-218 och 279-290 (en ny idé om »archetypical performatives»: inte språkliga utsagor, utan rituella »sound-patterns»; Furbergs argumentation är delvis föga övertygande), *Hedenius,* Villkor 205-222 (delvis förbryllande) och *Wertheimer* 74 (»performative verbs are simply names of actions performable by uttering words») samt senast *Danielsson.*

6.2 Vad är emotiv mening?

Idén om en distinktion mellan deskriptiv och emotiv mening är inte utan plausibilitet. Fakultetspsykologiska tankegångar har satt djupa spår i vårt sätt att kategorisera själsfunktioner. Skillnaden mellan å ena sidan kognitiva, reflekterande, känslomässigt neutrala själsaktiviteter och å andra sidan känsloliv, attityder och viljeliv framstår som självklar för de flesta i västerlandet. Vad är då rimligare än att en del av vad folk säger är resultatet av intellektets verksamhet och att annat är sprunget ur känsla och vilja? Men även om denna (synnerligen ab-

strakta) bakgrund vore okontroversiell blir det hela knappast begripligare, därför att det ju inte är självklart huruvida ett visst yttrande i påståendeform härrör från det ena eller det andra. Det går ju inte att lita till vad talaren själv anser. Om han kan ge något svar är han antagligen influerad av någon filosofisk teori. Redan det faktum att det skulle kunna gå att göra en teoretisk skillnad mellan deskriptiva och emotiva utsagor, ger en alltså inte möjlighet att utnyttja distinktionen för syftet att klassificera utsagor. Härför behövs en teori om olika sorters mening, vilken ger kriterier för användningen av termen 'emotiv mening'.

Egendomligt nog har mycket litet sagts om vad deskriptiv mening är. Uppenbart deskriptiva är satser som förutom konjunktioner och andra logiska element innehåller ord, som direkt hänför sig till den förnimbara verkligheten. Ursprunget till distinktionen mellan deskriptiv och emotiv mening är nämligen att finna i anammandet av en denotativ meningsteori i kombination med en anti-metafysisk attityd (förhållning). Man ville göra något av insikten att alla ord inte »står för» något som kan uppfattas med sinnena. Ogden & Richards förklarade, att ord kan ha *symbolisk funktion,* bara om de »stand for natural intrinsic properties», dvs har en »referent». I den mån de inte gör det blir de och de satser, vari de förekommer, således utan symbolisk funktion. Vissa ord, såsom 'god' och 'vacker', skulle enligt Ogden & Richards helt sakna symbolisk funktion.[1] Andra kanske kan ha sådan funktion i viss mån, vid sidan av andra funktioner, men Ogden & Richards är inte explicita på denna punkt. Det intressanta är emellertid att vederläggandet av de denotativa meningsteorierna inte medfört att man släppt distinktionen mellan deskriptiv och emotiv mening. En förklaring kan vara att man helt enkelt inte varit konsekvent, utan i denna konstellation hängt fast vid ett ytligt krav på s k semantisk referens. En annan förklaring är att man använder begreppet deskriptiv mening som en »excluder»[2]. Dess innehåll är då bestämt genom vad som inte är deskriptiv mening: dvs emotiv och eventuellt andra sorters mening. Accepterandet av en kausal meningsteori kan inte leda till en lösning, utan bara till en förskjutning av problemet. Frågan blir för den, om en »verklig» eller blott skenbar trosföreställning är stimulus eller response till satsen och detta kan inte avgöras med hjälp av en kausal meningsteori.

När Ogden & Richards väl kopplat samman symbolisk funktion och semantisk referens (denotation), tog de hand om resten av vokabulären genom att hävda att en mängd ord – »in hitherto quite unsuspected

numbers» – tjänar »only as an emotive sign expressing our attitude . . . and perhaps evoking similar attitudes in other persons, or inciting them to actions of one kind or another.»[3] Vi upplyses om att »Hurrah!», »Poetry is a spirit» och »Man is a worm» inte är påståenden, utan uttryck för eller tecken på känslor, sinnesstämningar, avsikter eller intressen.[4] Hur otroligt det än kan låta, är detta kontentan av allt som sagts om emotiv mening.[5]

I förlängningen av vad Ogden & Richards säger ligger en kausal meningsteori. Men även de som framträtt som ivriga förespråkare för sådana har föga att tillägga. Stevenson säger, att emotiv mening »is a tendency of a word, arising through the history of its usage, to produce (result from) *affective* responses in people. It is the immediate aura of feeling which hovers about a word. Such tendencies to produce affective responses cling to words very tenaciously.»[6] Ordens stimulus eller response är vid emotiv mening »a range of emotions».[7]

Som synes är det primärt ord som anses ha emotiv mening. Satser har tydligen emotiv mening – om de överhuvudtaget tillskrives sådan – bara om de innehåller ord med emotiv mening. Orden har emotiv mening därför att de har en viss funktion, antingen en *expressiv* (uttrycksfunktion) eller en *evokativ* (appellfunktion). Ansluter man sig till uppfattningen att ordens mening direkt har att göra med stimulus och/eller response är detta kanske begripligt. S-ord med emotiv mening orsakas normalt av eller orsakar normalt vissa känslor eller attityder. Eftersom numera få människor tror på en kausal meningsteori blir sammanhangen svårare att förklara. Ett vanligt sätt att ange vad emotiv mening är torde numera vara följande: den expressiva funktionen innefattar att orden uttrycker eller är avsedda att uttrycka något om talaren (hans egenskaper eller känslor eller attityder) eller låter oss veta hans inställning eller vad han känner; den evokativa funktionen innefattar att orden uppväcker eller är ämnade att uppväcka en viss känsla eller attityd.[8] En sådan förklaring är otillfredsställande, bl a därför att den utnyttjar en tvetydighet hos »S uttrycker eller uppväcker . . .» (se därom avsnitt 6.4). Om vi för tillfället bortser härifrån, skulle enligt teorien ett T-ord ha emotiv mening om det faktiskt uttrycker eller är avsett att uttrycka respektive faktiskt framkallar eller är avsett att framkalla ifrågavarande känslor eller attityder, medan S-ord har emotiv mening om motsvarande T-ord normalt har emotiv mening. Följden härav är att det är teoretiskt möjligt att varje T-ord har emotiv mening, medan blott vissa, s a s emotivt inarbetade, S-ord har det.

Enligt den jargong som utbildats kan ord *laddas* med känslor. (Bygger metaforen på en jämförelse med vapen eller med elementarpartiklar?) Lika vanligt är att ord säges vara »värdeladdade», varvid tydligen en emotiv värdeteori är förutsatt.[9] Ett känslo- eller värdeladdat ord – 'skurk', 'svarting', 'hjälte', 'stackare' – anses kunna översättas till ett neutralt uttryck med ett tillägg av en term med renodlat emotiv mening, såsom 'god', 'löjlig' eller 'ful'. Vilket ord som helst kan enligt teorien genom uttryckssätt och annan kontext förlänas en värde- eller känsloaccent, medan andra har en permanent laddning, en konventionell känslobetoning. Som exempel på de senare (dvs S-ord med emotiv mening) nämnes okvädinsord, artighetsuttryck och smeknamn.[10] Max Black har hävdat, att nästan alla ord är färgade med en nyans av »respect or contempt»[11], och John Hospers talar om »the cluster of affective associations which gather around every word – the emotions they normally evoke, the images to which they give rise».[12] Men uppenbarligen kan laddningen, koloreringen variera. Det ligger då nära till hands att som Ryding uppställa en skala med två ytterligheter: »rena sakord» (enbart »saklig referens»), såsom 'gul' och 'bil', och »känsloladdade ord» (som har enbart »känslomässig referens», inte alls ger information), såsom 'underbar' och 'älskling'. Mellan ytterligheterna finner vi sakord med en känslomässig överbyggnad ('hederlig', 'lömsk', 'asocial', 'pålitlig'), ord med i lika mån saklig och känslomässig referens ('kräk', 'äcklig') och huvudsakligen känsloladdade ord, som dock har viss saklig överbyggnad ('trevlig', 'skurk').[13] Andersson & Furberg är inne på samma sak, utan att lägga vikt vid ytterlighetsfallen, när de talar om deskriptivt »tjudrade» emotiva ord ('sjöbuse', 'nigger') och deskriptivt »friströvande» emotiva ord ('modig', 'tapper', 'dumdristig', 'våghalsig', 'frikostig', 'slösaktig', 'god' och 'dålig').[14]

S-ord har alltså, menar man, en viss laddning mellan 0 och 1 av »känslomässighet», som lagrats upp genom ordets förutvarande användning. Om ordet tenderar att användas utan laddning förbrukas lagret efter hand. Ju mindre mängd av emotiv mening, ju större utrymme finns för neutral, deskriptiv mening. På detta sätt kan man komprimerat, men korrekt, sammanfatta en av samtidens mest framgångsrika filosofiska teorier.

Företrädarna för läran om emotiv mening har en historia att berätta. Men de har inte sett poängen i den.

1 *Ogden & Richards* 124-125. Se också 2.4 om olika meningsteorier.

2 Se ovan 3.7.

3 *Ogden & Richards* 124-125.

4 Se närmare *Ogden & Richards* 146-154, 199, 223-225, 238-241.

5 Rörande frågans behandling i språkvetenskapen, se referenserna hos *Ullman* 128-129.

6 *Stevenson,* Facts 21, se vidare *Stevenson* 37-41.

7 *Stevenson* 59-62; se även *Stevenson,* Facts 163-169 och 204-210; å 165 gör han en inskränkande modifikation: ingenting har emotiv mening, såvida det inte också är »a sign of something else or is frequently used along with such a sign» och därjämte de attityder som »it tends to express and arouse are directed to whatever is thus signified»; avsikten är att undvika att en symfoni eller en krokodil eller Elizabeth Taylor tillskrives emotiv mening.

8 Se t ex *Regnéll* 22, *Andersson & Furberg* 90-96. Om »emotiv mening», se vidare t ex *Robinson* 136-140 (à la Stevenson). *Urmson,* Ethics 24-26, *Warnock,* Contemporary 26-27, *Kerner* 231, *Williams,* Language 387-388, 392-394, *Ross* 391, *Ross,* Norms 74-75, *Fredriksson* 41-45.

9 De emotiva värdeteorierna kan indelas i två typer, primitiva (Hägerström, Ogden & Richards, Russell, Ayer, m fl) och sofistikerade (Stevenson och moderna varianter); de senare lägger åtskillig vikt vid ett »deskriptivt» element hos s k värdetermer.

10 *Regnéll* 22, 50-52.

11 *Black* 156, se närmare 154-161.

12 *Hospers* 125, se även 157.

13 *Ryding* 90-98.

14 *Andersson & Furberg* 106-112; se även 112-115 om »deskriptivisering» och »emotivisering», dvs om hur ord vandrar inom skalan: t ex 'nazist' har blivit alltmer känsloladdat, 'dygd' alltmer deskriptivt.

6.3 Känslor och attityder

Att läran om att vissa ord har en särskild emotiv mening för så många framstått som plausibel eller t o m övertygande är en väsentlig del av förklaringen till den framgång de emotivistiska värdeteorierna haft. I Sverige har ju uppsalaskolans emotivistiska värdeteori länge varit dominerande. Egendomligt nog har man både från semantiskt och värdeteoretiskt håll synbarligen utgått från att de »känslor» och »attityder» man talar om är okomplicerade företeelser, som är bekanta för alla och om vars karakteristika man därför inte behöver orda. Känslor och attityder utgör emellertid en utomordentligt heterogen grupp. Ett beaktande härav gör genast emotivisternas teorier mindre trovärdiga.

Av utrymmesskäl kan inte heller här en erforderlig genomgång av olika typer av känslor och attityder äga rum. Jag får därför nöja mig med att med några få ord skissera en indelning av känslor och attityder. Skissen bygger på ett kapitel i det i Inledningen nämnda arbetet »Värderingar».

Till en början skall ur diskussionen föras alla fall där verbet 'känner' har med känsel att göra eller fungerar som epistemisk term (i stället för bl a 'veta', 'tro' eller 'misstänka'). Motsvarande gäller för sådana

»attityder» som enbart går ut på att man kommit att tro att något är fallet.

Känslor kan härefter indelas i fem huvudgrupper:

(1) *Sensationer* (t ex smärta, klåda, »klump i halsen») är kroppsligt lokaliserade och deras existens är beroende av att man känner dem.

(2) *Böjelser* (att göra något konkret, t ex klia sig, springa sin väg) uppträder ofta i samband med sensationer och också dessa existerar endast om personen själv är medveten om dem. Andra beteckningar för (vissa typer av) böjelser är »impuls», »frestelse» och »lust (att . . .)».

(3) *Allmäntillståndskänslor* är inte lokaliserade. De är personlighetsyttringar, som åtminstone principiellt kan fördelas på kroppen (t ex att känna sig hungrig, sjösjuk, energisk) och själen (t ex att känna sig deprimerad, lugn, lycklig). I det senare fallet talar vi om *sinnesstämningar.* Känslor av denna typ utgör komplexa mönster av bl a sensationer, böjelser, benägenheter och trosföreställningar. Terminologien är synnerligen vag.

(4) *Emotionell upprördhet* (t ex att paralyseras av skräck, bli bestört, gripas av spänning) förutsätter i motsats till de föregående typerna av känslor en viss orsaksrelation till en händelse eller tanken på en händelse (verklig eller föreställd).

(5) *Emotioner* (rädsla, ilska, svartsjuka, medlidande, beundran, etc) är mest komplexa; att identifiera en emotion är att känna igen ett mönster av faktorer, som har med det sociala sammanhanget och personens beteende att göra lika mycket som med vad han »känner». Emotioner har intentionala objekt, dvs de är riktade mot något (verkligt eller overkligt); man är alltid rädd för någon eller något, arg på någon eller något, etc. Emotioner förutsätter vidare, att personen har en viss typ av trosföreställning om objektet, vilken i regel involverar en värdering i något hänseende. Att vara rädd för någon innefattar t ex att man tror att denne skall göra något som åtminstone innefattar en fara för ett resultat som man värderar negativt. Emotioner kännetecknas för det tredje av en karakteristisk konfiguration av böjelser och/eller handlingar samt annat beteende, däribland fysiologiska reaktioner (t ex rodnad vid blygsel).

Går vi så över till *attityder* finns en grundläggande distinktion mellan episodiska och dispositionella attityder. Bland episodiska attityder eller *inställningar* kan man skilja mellan tre typer:

(1) *Behag* (lust, njutning) respektive *obehag* (olust) kan endast ha medvetenhetstillstånd som objekt. Behag kännetecknas av att personen

arationellt vill att det som (han tror) händer med honom skall fortsätta, eller närmare bestämt: att han saknar böjelser att göra något som han tror skulle leda till att tillståndet upphör och är benägen att känna böjelse att undanröja vad han tror förhindrar att tillståndet fortsätter och böjelse att förhindra att något inträffar, som enligt vad han tror motverkar detta. Vid upplevt obehag är han på motsvarande sätt böjd att göra vad han tror leder till att tillståndet upphör. (Upplevt obehag är således påtagligare än upplevt behag.)
(2) *Gillande* (att tycka om) respektive *ogillande* skiljer sig från behag respektive obehag bara i fråga om »riktningen»: objekten för gillande och ogillande ligger utanför oss själva. Det man gillar är något som (man tror) orsakar eller har egenskaper som orsakar ett tillstånd som innefattar behag.
(3) *Intresse* respektive *ointresse* innesluter ofta gillande respektive ogillande, men kan även uppträda för sig självt. Den som är episodiskt intresserad av något blir attraherad av detta så, att han känner sig böjd att ägna sin uppmärksamhet däråt.

Som synes är attityder, i motsats till känslor, principiellt för eller emot, *pro* eller *anti.*

Dispositionella attityder, *hållningar,* kännetecknas av att de är benägenheter till episodiska attityder. Den som t ex dispositionellt gillar att äta glass är sådan att han (normalt) brukar episodiskt gilla att äta glass. (Av skäl som jag här inte går in på saknas behov av att tala om en hållning som utgöres av dispositionellt (o)behag. Bland hållningar räcker det därför med att skilja mellan (o)gillande och (o)intresse.) För vissa delar av mönstret av en persons hållningar används termerna »preferenser» och »smak».

Inställningar och hållningar är i grunden arationella och de kan inte väljas. Det finns emellertid en grupp av attityder, som man behärskar på samma sätt som en avsiktlig handling, därför att de i väsentlig utsträckning konstitueras av avsiktliga handlingar, utförda på mer eller mindre rationella grunder. Man kan t ex inta eller visa en kylig, vänlig eller avvaktande attityd. Det väsentliga hos sådana *förhållningar* är ett beteendemönster gentemot ett objekt.

6.4 Expressiva språkhandlingar

Ett sätt att uttrycka en känsla är att påstå (inte sällan med hjälp av kontexten) att man har den, eventuellt genom en beskrivning av vad

man känner; »Jag har ont i magen», »Jag känner mig nedstämd» och »Jag älskar henne» innehåller emellertid ingen term med en särskild emotiv mening, såvida inte »Potatisen blir färdig ovanligt sent i år» innehåller en term med en särskild potatis-mening. Ett *andra* sätt att uttrycka en känsla är att s a s påstå utan att använda ord, dvs genom gester och annat konventionellt beteende. Ett *tredje* sätt är att säga eller eljest göra något som – om man har känslan – avslöjar att man har den, på det sättet att »känslouttrycket» utgör del av det mönster som konstituerar känslan (detta gäller sinnesstämningar, upprördhet och emotioner). Praktiskt taget vilket yttrande som helst kan med hänsyn till omständigheterna fungera som känslouttryck på detta sätt. Ett *fjärde* sätt att uttrycka en känsla består i att framställa någonting så att det erhåller en för en emotion eller sinnesstämning karakteristisk struktur. Vad gäller språket kan detta ske genom att bl a använda metaforer och de tekniska grepp som förekommer i lyriken. Det kan tilläggas att känslor kan (i denna mening) uttryckas effektivare i musik eller bilder, ty att på detta sätt uttrycka en känsla är som att presentera ett »ansikte», att konstruera ett mönster som förkroppsligar känslan.[1] Ett *femte* sätt att uttrycka en känsla är att antyda (indicera) att man har den: vad A säger eller eljest gör indicerar att han har känslan om det framstår som inte normalt eller vettigt av A att utföra handlingen och samtidigt förneka att han har känslan.[2]

De nu uppräknade fem sätten att uttrycka en känsla är samtliga exempel på *kontrollerat* beteende. A gör något avsiktligt, nämligen uttrycker en känsla, som han kanske har. Ibland måste han ha den för att inte framstå som oärlig; ibland – fjärde sättet – förväntar ingen att han har den. Vad beträffar attityder gäller detsamma som sagts om känslor; det synes mig inte erforderligt att gå in på några detaljer. Eftersom både känslor och attityder är begreppsligt heterogena grupper av företeelser får man räkna med att vissa sorters attityder, liksom vissa sorters känslor, inte kan uttryckas på alla sätt som nämnts.

Ett känslouttryck kan emellertid också bestå i *okontrollerat* beteende, inklusive språkhandlingar. Många känslor manifesterar sig på ett naturligt sätt i personers utseende och beteende och dessa naturliga uttryck utgör väsentliga särskiljande faktorer vid klassificeringen av känslor. Också attityder kan manifesteras i okontrollerade reaktioner. Härvidlag torde manifestationer av negativa attityder vara vanligare än manifestationer av positiva, därför att de förra är svårare att kontrollera. Ty även om ett beteende är okontrollerat är det inte säkert att det är okontrollerbart. Tvärtom är det bara rent fysiologiska reak-

tioner som är alldeles okontrollerbara (rodnad, darrningar, i vissa fall gråt och skratt, etc). Andra känslouttryck som kan vara okontrollerade (t ex gester, miner, interjektioner) kan förekomma som kontrollerat beteende, eventuellt utan att man har känslan eller attityden. Man kan vidare undertrycka böjelser att göra något som skulle ha varit ett känslouttryck.[3]

Vad gäller språkliga yttranden anses interjektioner – »Aj!», »Usch!», »Hurra!», »Fy!» – ge de säkraste exemplen på ord med emotiv mening.[4] Man tänker sig att språkhandlingar av denna typ står på gränsen till biologiska reaktioner. Understundom gör de det: de kan utgöra okontrollerade uttryck för känslor och attityder. Men de släpper aldrig sin konventionella prägel. De är aldrig naturliga på samma sätt som ett oartikulerat skrik, en grimas av avsmak eller ett leende. Dessa ord kan fylla sin funktion därför att de faktiskt har en betydelse liksom alla andra ord. Det är uppenbart att de är förknippade med känslor och attityder – de ger helt enkelt konventionella medel att uttrycka känslor och attityder (på det tredje och på det femte sättet). Men finns därför anledning att tala om en särskild sorts mening?[5]

Det går att hålla fast vid en dikotomi mellan symboliska och emotiva yttranden – detta var ju Ogdens & Richards' terminologi – om man avser att skilja mellan avsiktliga och ofrivilliga yttranden[6], dvs mellan yttranden somär kontrollerade språkhandlingar och yttranden som bara är symptom på ett tillstånd. I ena fallet ger man känslor och attityder ett uttryck, i det andra tar dessa sig uttryck (i båda fallen kan man emellertid säga att A uttrycker en känsla). Men härav följer ingenting om att det som yttras i de båda fallen har olika sorters mening.[7] Det blir tvärtom alldeles omöjligt att skilja mellan olika sorters S-mening och olika sorters T-mening beträffande ord.

Emellertid är det inte alls denna distinktion, som vanligen åsyftas med termerna »deskriptiv» och »emotiv» mening, utan en distinktion som gäller ord som förekommer i avsiktliga yttranden. Jag kan inte finna annat än att denna önskade distinktion inte kan göras. Som vi har sett är att uttrycka en känsla någonting som kan ske på många olika sätt och om det sker i ord finns ingenting som säger att vissa (sorters) ord måste användas eller att om dessa (sorters) ord användes korrekt, så uttryckes en känsla. Man lär sig betydelsen av ord såsom 'usch', 'fy', 'aj' och 'hurra' på samma sätt som alla andra ord som saknar denotation. De kan således inte definieras ostensivt eller denotativt, ej heller enligt den analytiska metoden, och det är möjligt att synonymer saknas. Men härigenom skiljer de sig inte från en mängd and-

ra ord, t ex 'om', 'varför' och 'eller': och ingen har kommit på idén att tala om t ex konjunktionell eller interrogativ mening hos ord.

I den mån en distinktion finns att göra måste den beträffande interjektioner rimligen ligga på det illokutiva planet. T-satser, såsom »Usch!» och »Aj!», kan under vissa omständigheter ha en illokut innebörd som kan – om man vill ha en beteckning – kallas emotiv eller expressiv. Detsamma gäller satser såsom »A är ett svin», »B är en nigger», »C är ett kräk», »Detta är synnerligen behagligt», »Utmärkt», »Det är bra att göra x», etc. Men huruvida så är fallet är en empirisk fråga som är oberoende av att vissa använda ord har någon speciell förmåga att kunna uttrycka känslor. Ingenting hindrar att känslor på ett mer effektivt sätt uttryckes med satser som helt saknar ord med s k emotiv mening.

1 I fråga om teorier om konst såsom känslouttryck, se t ex *Sparshott* 401-433, *Bouwsma, Tilghman, Casey* 61-72, 88-132, 153-165, *Osborne* 69-89, 93-124, 229-236, 269-271, *Hospers* 62-73 och *Hospers,* Expression. Det synes vara i det närmaste helt ointressant och en ren tillfällighet om ett konstverk är sprunget ur ett visst känsloläge hos konstnären, dvs om en viss känsla är källa, orsak till att verket kommit till stånd. Det överväldigande intresset vid konstanalys gäller i detta hänseende konstverket såsom förkroppsligande en stämning eller emotion. Om vi kan se en emotion i en persons ansikte, så kan vi också se den i en bild, även en s k abstrakt bild, eller i ett musikstycke. Det synes vara mer rättvisande att säga att t ex ett musikstycke *är* t ex sorgset (*Bouwsma* 99: »Sad music has some of the characterics of people who are sad.»), än att säga att det *uttrycker* sorgsenhet; sorgsenheten är inget resultat av styckets konstruktion, utan dess struktur har sådana drag att det kan sägas exemplifiera sorgsenhet. Det är i stället kompositören som uttrycker (på det fjärde sättet) sorgsenhet genom att komponera stycket. Se även *Wittgenstein,* Lectures 4 (»If I say of a piece of Schubert's that it is melancholy, that is like giving it a face (I don't express approval or disapproval).») och 30-40. – Om möjligheterna att kommunicera (överföra) känslor genom konstverk, se *Saw.*

2 Om pragmatiska implikationer, se i 2.8 not 4 angiven litteratur.

3 Om känslouttryck, se t ex *Sparshott* 403-404, *Wollheim, Urmson,* Ethics 31-33, *Ryding* 83-85, *Black* 155, *Gordon, Green.*

4 Se t ex *Ryding* 91, *Ross,* Norms 74-75.

5 Se t ex *Scruton* 83-84 och *Hudson,* Moral 141-143.

6 Här bortses från oavsiktliga och samtidigt icke ofrivilliga yttranden, t ex felsägningar.

7 *Cohen* 58-60, *Dewey* 6-13.

6.5 Evokativa språkhandlingar

Den andra faktor som enligt teorien skulle kunna förläna ett ord emotiv mening är såsom nämnts ordets förmåga att framkalla känslor eller attityder hos åhöraren. Ett ord har alltså emotiv mening om det uppväcker eller tenderar att uppväcka en viss sorts känsla eller attityd hos den som hör ordet uttalas. I motsats till den föregående versionen av emotiv mening är denna sådan att det är helt klart att en kausal analys är åsyftad.[1]

Det är uppenbart att vad A säger kan ha avgörande betydelse för vad B därefter känner i form av böjelser, stämningar, emotionell upprördhet eller emotioner. Men om man försöker förklara detta som en fråga om orsakssamband mellan det faktum att ett visst ord uttalas och att en viss känsla uppkommer, så är man hänvisad till undersökningar som hör hemma i empirisk sociologi eller psykologi (statistiska korrelationer). Med den terminologi som använts ovan rör det sig om ett studium av yttrandens perlokuta effekter. Nöjer man sig med en sådan analys kan man emellertid lika gärna låta bli att börja diskutera emotiv mening. Praktiskt taget allting och därmed alla ord kan i kontext korreleras med uppkomsten av känslor och attityder. Om ett yttrande uppväcker en känsla eller attityd, så gör den det. Men den gör det inte i kraft av en särskild förmåga hos vissa ord att kunna uppväcka känslor eller attityder, lika litet som bruket av opium framkallar avslappning och sömn, därför att opium har en särskild sömnframkallande förmåga. Att på grund av empiriska korrelationer (perlokuta effekter) tala om emotiv mening är lika befogat som att tillskriva vissa ord eller satser en gråtande mening, därför att yttrandet av dem är korrelerat med att andra personer brister i gråt. Ett ords eller en sats' mening är inte en fråga om vilka effekter yttrandet av dem kan ha, utan en fråga om konventioner (i vidaste bemärkelse). Ingen konvention kan gå ut på att yttrandet av ett ord skall framkalla vissa känslor eller attityder.

»Claudia Cardinale håller på att klä om i rummet bredvid», »Jag ber om ursäkt, men det ser ut som om du just druckit ur den där koppen med vatten, som jag hade löst upp råttgift i»: vad är det hos orden i dessa satser som framkallar känslor, attityder och handlingar? I vart fall inte någon emotiv mening.

Mot bakgrunden av det som sagts i det föregående är det inte svårt att ge en generell förklaring till hur det är möjligt att genom språkhandlingar framkalla känslor och attityder. Antag att någon säger till mig att jag är ett kapitalistiskt svin, som inte borde tillåtas få fortsätta att parasitera på de förtryckta massorna och som egentligen borde skjutas, varvid det vore en fördel om detta kunde ske utan dröjsmål. Beroende på olika omständigheter kan jag reagera på en rad olika sätt (om jag alls reagerar): jag kan få lust att slå till honom eller att avlägsna mig från platsen (böjelser), jag kan bli nedstämd eller irriterad (stämningar), jag kan bli chockerad (upprördhet), jag kan bli arg på eller rädd för honom (emotioner, med involverade böjelser och tankar

om honom), jag kan känna obehag, tycka illa om honom (inställningar, hållningar), jag kan bli intresserad av hans tänkesätt, jag kan inta en kylig, avvaktande eller försiktig attityd: allt detta kan föranleda mig att göra något – slå honom, inlåta mig på diskussion med honom, be honom avlägsna sig, skänka bort mina pengar, försöka muta honom, etc, etc. Men vad som än händer och vad jag än gör (om något) är naturligtvis beroende på *meningen* hos det han säger, vad den uttalade satsen betyder och vilken illokut innebörd den har (en hotelse, ett uttryck för hans ogillande av mig, en exemplifiering av en politisk ideologi, etc). Min eventuella reaktion är avhängig av att jag tror något om omvärlden (exempelvis att han tror något om mig, har en viss attityd gentemot mig eller avser att göra något eller att andra till följd av hans yttrande tror något om mig, etc) och att detta som jag tror vara fallet på ett eller annat sätt är sådant eller (säkert, sannolikt, möjligen) har sådana följder, att jag *bryr mig om* huruvida omvärlden är eller blir så beskaffad. Även om jag är en mördare, kommer jag att reagera negativt om jag blir kallad mördare, därför att om folk tror att jag är en mördare kommer de att – kanske på goda grunder – bemöta mig på ett helt annat sätt än om de inte tror det. Jag upplever inte olust vid att bli kallad mördare, därför att 'mördare' eller »mördare» har en särskild emotiv mening, en förmåga att framkalla olust, utan därför att de flesta människor, inklusive mig själv, har antihållningar (och ibland antiinställningar) till mördare och till följd därav behandlar mördare på ett för dessa obehagligt sätt. Om någon mellan fyra ögon säger till mig att jag är ett svin eller spottar mig i ansiktet, påstår han indirekt (i en metaforisk vändning) att jag har vissa egenskaper som varje normal människa ogillar respektive utför en handling som symboliserar förakt. Om jag reagerar känslomässigt eller känner obehag, beror det på att jag förstår meningen hos det han säger eller gör och av någon anledning bryr mig om vad han tror om mig eller känner gentemot mig eller kanske därför att jag ogillar att vara sådan han tror mig vara. Av särskilt intresse är möjligheten att visa en känsla eller attityd genom att bryta mot etikettsregler; härigenom indiceras att man inte finner den andre böra bemötas med normal respekt, artighet, etc. Sammanfattningsvis: »Even in a case where what someone says *causes* one to get angry, it is not the sounds he articulates themselves which have the effect, but the *content* of his utterance.»[2]

Med andra ord: om något kan uppväcka känslor eller attityder, så kan också språkhandlingar göra det. De kan i så fall vara operativa oberoende av meningen hos det sagda, i vilket fall de inte skiljer sig

från vilken naturhändelse som helst. De kan också, och detta är det vanliga, vara operativa på grund av meningen (eller den uppfattade meningen) hos det sagda. (Motsvarande gäller för symboliska och rituella handlingar, som inte är språkhandlingar.) I ingetdera fallet är det någon särskild egenskap hos ord eller sats som skulle kunna kallas »mening» – vid sidan av »mening» enligt kapitel 2 ovan – som är kausalt verksam. Att tala om emotiv mening är här dels obehövligt och dels ägnat att skymma realiteterna. (För övrigt kan man fråga varför just orsakandet av känslor skulle vara så viktigt att man för dessa fall talar om en särskild mening.)

Av det sagda följer att grunden för kriminalisering av s k ärekränkningar (förtal och förolämpning) i BrB kap 5 inte står att finna i användningen av ord med särskild emotiv mening, dvs ord som har en förmåga att framkalla »negativa» känslor eller attityder. I denna intressanta fråga kan jag inte fördjupa mig här, varför jag nöjer mig med att citera Nelson: »Enligt min mening äro den enskildes obehagliga förnimmelser av en ådagalagd fientlig attityd så starka och för hans verksamhet och attityd till omgivningen så betydelsefulla, att de i allmänhet utgöra grundvalen för hans reaktioner såväl vid angrepp på självkänslan som vid angrepp på anseendet. Det kan icke nog ofta omvittnas, att detta förhållande vanligen utgör grunden för den angripnes våldsamma och långvariga indignation över ett mot honom ärerörigt angrepp, vare sig förtal eller förolämpning. Ur denna synpunkt är det icke oberättigat att, såsom ofta sker, uppfatta ärekränkning djupast som en *fredskränkning*.»[3]

1 Vissa av de i det följande anförda synpunkterna återfinnes hos *Bouwsma* 91-92, *Urmson*, Ethics 28-30, 34-37, 117-120, *Warnock* 128-130, *Cohen*, Practicality 536-537. Se även *Andersson & Furberg*, Moral 204-209.

2 *Barry* 18.

3 *Nelson* 417; se närmare 409-420 (412: kriminaliseringen av angrepp på anseendet innefattar »förbud mot yttranden i ämnen, vilka påverka *omgivningens attityd* till den angripne»; 417: »Det är uppenbart, att det inte är förändringarna i omgivningens attityd, utan *manifestationen av en ofördelaktig attityd*, som på motsvarande sätt utgör grunden till kriminalisation av angreppen på självkänslan.»); jag kan inte utan att ta för stort utrymme i anspråk klargöra på vilka punkter Nelsons språkbruk avviker från mitt.

6.6 Suggestivt tal

De föregående anteckningarna har haft till syfte att vederlägga teorien om att ord eller satser kan ha en särskild emotiv mening. En framgång i detta hänseende påverkar inte alls det faktum att yttranden kan vara mer eller mindre uttrycksfulla, expressiva (det som uttryckes är då

känslor, attityder, värderingar) eller evokativa. Till väsentlig del rör det sig då om ting som studeras i stilistiken. De relevanta faktorerna kan vara fonetiska (t ex bruket av onomatopoetiska ord), lexikala (t ex användningen av liknelser, metaforer, hyperboler) eller syntaktiska (t ex ordföljd, rytm, betoning).[1]

Av särskilt intresse i förevarande sammanhang är att många ord tillhör ett delspråk inom ett naturligt språk. Olika yrkesgrupper, samhällsklasser och andra befolkningsgrupper har olika vokabulär. Genom att blanda in archaismer, slangord, dialektord, tekniska termer, aktuella slagord och även utländska ord kan man framkalla associationer i varjehanda riktningar. Sådana inslag kan ofta vara en invitation till att se en företeelse ur en annan synpunkt än texten i övrigt ger anledning till. De är en källa till skämt, ironi, satir och parodi. Om man använder ett ord som klart hör hemma i ett visst delspråk och talet är allvarligt, så har åhöraren att utgå från att det finns ett skäl att använda just det ordet, att se företeelserna i fråga utifrån den synpunkt som ordvalet indicerar. För att ta det vanligaste av alla exempel: »nigger» vs »negro» (varav det förra ordet antas ha negativ emotiv mening och det senare vara neutralt). Även om de två orden skulle kunna sägas ha samma betydelse[2], är »nigger» ett ord som ursprungligen hörde hemma i det språk som användes av personer i deras egenskap av slavägare eller som eljest var övertygade om att negrer på olika sätt är underlägsna vita människor eller som kanske bara tyckte illa om negrer. Att kalla en neger för »nigger» är därför associerat med idén om att man själv är överlägsen. Det är inte bara påståendet att någon är en »nigger» som är förkastligt, utan själva användningen av ordet. Mot »You are not a nigger» är inte mycket mindre att invända än mot »You are a nigger». Redan genom att ta ordet i sin mun associerar man sig med de uppfattningar som företrädes av den befolkningsgrupp som normalt använder eller har använt det. Genom att kalla någon för »nigger» kan man uttrycka att man ogillar honom, men det är inte alls säkert att en åhörare därigenom kommer att ogilla negern; kan lika gärna yttrandet leda till att åhöraren ogillar talaren.[3]

På motsvarande sätt associeras helt olika synpunkter på sexualliv med användningen av s k obscena ord och deras kliniska motsvarigheter. Bakgrunden till att vissa ord är »fula» är väl framför allt att det enligt dominerande moraluppfattningar (särskilt bör beaktas kyrkans påverkan) är fel att överhuvudtaget betrakta och uppleva sexualitet som den, låt oss säga, självständiga och självtillräckliga källa till lustupplevelser, som representeras av det obscena språket. Synpunkten väcker

anstöt. Det kan väl inte uteslutas, att en ohämmad användning av ett språk som associerar till denna sfär skulle i viss mån leda till oordning, bristande koncentration på arbetsuppgifter, m m (jämför konventioner i fråga om klädedräkt: här tillkommer risken för ofredande, överfall, m m), men det är svårt att se hur ett sådant argument skulle ge skäl för ett tabu.

Ens ordval kan således indicera ett synpunktsurval och/eller associeras med föreställningar som omfattas av särskilda persongrupper; i marginalfallet består gruppen av endast en person. För att sådana associationer skall kunna verka expressivt eller evokativt måste man förutsätta en hållning eller en värdering (till det) varmed ordet förknippas. Som vi sett är det inte så att huvudfelet med att kalla någon för »nigger» är att han inte är en »nigger», utan just användningen av detta ord. »Nigger» kan emellertid fungera som skällsord bara därför att de uppfattningar och hållningar som associeras med användningen av ordet är negativa (även om redan associationen med den slavägande klassen kan vara nog för att framkalla en emotionell reaktion). Episodiska känslor och attityder är i sammanhanget begreppsligt irrelevanta, ehuru de i sin tur kan uttryckas med hjälp av ord som är associerade med sådant, vartill man har vissa hållningar eller värderingar.

Den förklaring jag nu skisserat är ett specialfall av den enligt min mening enda rimliga förklaringen till att ett ord överhuvudtaget kan tillskrivas en positiv eller negativ »laddning». Om vi förut fick gå utanför ordets betydelse och ta dess associationssfär i beaktande räcker det i allmänhet med att ta hänsyn till vad ordet betyder. För enkelhets skull kan vi i detta sammanhang nöja oss med att tala om ordets denotation, dvs klassen av företeelser varpå ordet är tillämpligt. Om det som ordet denoterar är sådant eller har sådana egenskaper att det är korrelerat med positiva eller negativa hållningar eller värderingar kan man genom användningen av ordet kommunicera eller tillskrivas en viss hållning eller värdering till vederbörande (typ av) företeelse. Själva ordet är ointressant. En annan sak är att det är möjligt att tycka om ord (särskilt namn) på samma sätt som färger och ljud, därför att en hållning »färgar av sig», dvs associationsvis föres över från det man tycker (illa) om till det ord som betecknar det man tycker (illa) om.

Det finns inga ord som är »laddade» eller »färgade» av känslor, attityder eller värderingar, men användningen av ord kan således indicera attityder och värderingar mot den kända bakgrunden av empiriska korrelationer mellan det denoterade och attityder till och värderingar av det denoterade. Om 'P' betecknar något som är allmänt omtyckt,

kan man med satsen »S är P» indicera att det finns skäl att tycka om S. Man utgår från att det finns en poäng i att använda beteckningen 'P'. Att tala om känsloladdning är helt olämpligt, emedan känslor i och för sig är varken positiva eller negativa. Existensen av känslor som tar objekt, dvs emotioner, kan vara indicerad, eftersom en emotion innefattar en inställning, hållning eller värdering.[4] Men det är inte vanligt att man från användningen av ett visst ord (i kontext) kan komma fram till att talaren har en viss emotion. Vanligare är att användningen av ordet indicerar en hållning eller värdering och att denna faktor tillsammans med andra tages som en manifestation av en emotion. Men den omständigheten att också känslor kan uttryckas (indirekt) med ord ger inte anledning att beteckna de använda orden som känsloladdade.

Möjligheten att indicera attityder och värderingar beror på att ifrågavarande ord har en viss betydelse (faktisk, avsedd eller tillskriven), att det denoterar något som är eller kan vara föremål för hållningar och värderingar. Man bygger då inte på språkliga konventioner, någon hos ordet inbyggd attityd- eller värdeladdning, utan på faktiska förhållanden (förefintliga eller beräknade hållningar eller värderingar). Man behöver inte själv ha den hållning eller gjort den värdering som antyds. Den evokativa funktionen framstår inte längre som ett mysterium. Nästan alla personer ogillar mördare; säger jag att A är mördare, ger jag åhöraren underlag för att ogilla A, förutom att jag indicerar att jag själv ogillar honom. Detta beror inte på några speciella egenskaper hos 'mördare', utan på speciella egenskaper hos mördare.

Ett ords denotation är beroende av dess konnotation (eller vid ord med öppen struktur: serien av uppsättningar av tillräckliga kriterier). Men att två ord har identisk denotation utesluter inte att de har olika konnotation och därmed olika betydelse. Låt oss se på några exempel som framförts av Ryding: 'legoknekt' – 'frivillig soldat', 'frihetskämpe' – 'terrorist', 'alkoholskadad' – 'försupen', 'flegmatisk' – 'trög', 'personintresserad' – 'skvallerlysten', 'koncentrerad' – 'ensidig', 'hård' – 'okänslig', 'slank' – 'mager'.[5] De båda termerna i dessa ordpar kan kanske korrekt användas för exakt samma personer. Men de centrala kriterierna för att kalla någon för t ex terrorist är annorlunda än kriterierna för att kalla honom frihetskämpe. Som Ryding framhåller kan valet av ord bero på ur vilken synpunkt man ser företeelsen, i detta fall personen. Men härav följer icke, som Ryding synes mena, att orden kan skilja sig *bara* däri »att olika uttryck . . . tar fasta på skilda sidor av samma företeelse» och alltså trots detta ha samma konnota-

tion.[6] Vaghet och öppen struktur gör det dock lätt för en att i retoriskt syfte utnyttja ett ord som indicerar t ex gillande för en företeelse som endast med tvekan faller under ordet och mest rättvisande skulle betecknas med ord som inte indicerar gillande. För sådana fall säger man att talaren spelar på åhörarnas känslor, ehuru det vore riktigare att säga att han utnyttjar förefintliga hållningar och värderingar.[7]

Jag kan således inte se att något som helst underlag finns för att tala om emotiv mening, dvs att ett s k känsloladdat ord skulle kunna analyseras som bestående av en komponent deskriptiv mening (som undantagvis skulle saknas) och en komponent emotiv mening.

1 *Ullman* 128-140, *Ullman,* Language 53-54, 100-116. Ullman talar dock om emotiva övertoner och emotiv mening utan att det behövs för hans syften. Se även *Lyons* 448-450; å 449: det finns anledning att tro att »emotive» och »affective» användes som »a catch-all term to refer to a number of quite distinct factors which may influence the selections of synonyms on particular occasions or in particular contexts». Stilistiska hänsyn behöver inte ha något att göra med emotioner eller attityder och inte heller med mening.

2 Jag är inte övertygad om att »negro» och »nigger» har samma betydelse; jämför *Ryding* 99.

3 Vissa synpunkter i det föregående och följande är influerade av *Regnéll* 51, *Alston* 45-48, *Searle* 155-156, *Urmson,* Ethics 29-30, 122, *Scruton* 83.

4 *Pitcher* 343-344; omvänt kan emotionstermer indicera hållningar eller värderingar. – Om svårigheterna att skilja »kognitiva» och »emotiva» element i satser, se *Williams* 4-9.

5 *Ryding* 101-107; här kunde också upptas 'pragmatisk' – 'opportunistisk', som Ryding å 99-100 påstår skilja sig åt bara i fråga om »laddning». Jag kan emellertid inte förstå annat än att de benägenheter till bedömningar som kännetecknar pragmatikern respektive opportunisten är delvis helt olika. Detta visar sig t ex i att en pragmatisk politiker inte byter parti i en situation då en opportunistisk politiker gör det.

6 *Ryding* 104, 106; se även *Andersson & Furberg* 102-105.

7 Om övertalningsdefinitioner, se ovan 3.1.

6.7 Objektiverade termer

Om någon säger »Jag känner förfäran för ormar» och »Ormar inger mig förfäran», så har han yttrat två satser med samma betydelse. Den enda skillnaden ligger i betoningen. I ena fallet riktas uppmärksamheten på den talande: vad är det hos honom som gör att han känner förfäran för ormar? I det andra fallet riktas uppmärksamheten på ormarna: vad är det hos dem som gör att han känner förfäran? Säger han i stället »Ormar inger förfäran», har han yttrat en elliptisk sats.[1] Ingenting är sagt om vilken eller vilka personer som känner förfäran; det kan vara den talande eller folk i allmänhet, eventuellt utom honom själv, osv. Fortfarande är klart att ormar är objekt för en faktisk (dispositionell) emotion. Men anknytningen till en eller flera hysare av emotionen kan helt tas bort: »Ormar är förfärliga».[2]

En analys av ett ord som 'förfärlig' är en aning komplicerad. Eftersom en emotion innehåller en rationell komponent (man kan fråga huruvida det finns skäl att känna förfäran) kan en *gerundiv analys* vara befogad: »Ormar är förfärliga» implicerar då »Det finns goda skäl att känna förfäran för ormar» eller »Ormar är värda att känna förfäran för». Denna del får vi lämna å sido.[3] Kvar står då en analys, som går ut på att ormar har sådana egenskaper att det är vanligt att man känner förfäran för ormar, dvs att ormar är *objekt* för förfäran.

Tar vi i stället ord såsom 'smärtsam', 'deprimerande', 'hårresande', 'upprörande', 'chockerande', 'rolig', så blir analysen enklare: »S är P» implicerar att S har sådana egenskaper att (en del av) S tenderar att framkalla eller framkallar *(kausalt)* den känsla eller attityd som svarar mot »P».

Allt som kan ge behag, lust eller nöje kan kallas behagligt, angenämt, nöjsamt eller roande. Behaglighet är inte en egenskap på annat sätt än att någons eller några attityd är objektiverad och tillskriven dess objekt (primärt eller sekundärt). Behagliga sensationer, förnimmelser, händelser och föremål, personer, osv är sådana som någon eller några – obestämt vilka – tycker om eller finner behag i.

Det som är intressant är det som tenderar att väcka intresse eller väcker intresse, dvs förmår någon eller några att känna böjelse att rikta uppmärksamheten därpå.

En anledning till att vi utan större besvär kan använda termer som helt riktar blicken på objekt eller orsakande faktorer, trots att det förutsättes att någon eller några reagerar eller tenderar att reagera, är att folks reaktioner i långa stycken är ungefär likadana, åtminstone inom den grupp av personer som är kontextuellt relevant.

Allt efter vilken sorts reaktion som är objektiverad kan således användningen av en »objektiverad term» implicera:

(1) att det finns goda skäl att reagera (emotioner, ibland attityder):
och/eller
(2) att det finns ett normalt eller vanligt objekt för reaktionen (dito):
eller
(3) att det finns en normal eller vanlig orsak till reaktionen (övriga).

Till reaktionen kan höra handlingar och händelser (t ex fysiologiska reaktioner) som är normalt, men ej nödvändigt förknippade med ifrågavarande känslor och attityder.

Eftersom åhöraren i frånvaro av tecken på motsatsen har att utgå från att också talaren reagerar normalt, indicerar den som säger »Ormar är förfärliga» att också han brukar känna förfäran inför ormar och (i

viss kontext) även att han har skäl att tro att åhöraren också skulle göra det, om denne konfronterades med sådana. Objektiverade termer kan även användas för att uttrycka en känsla eller attityd och de kan ge, om än ofullständiga, förklaringar till reaktioner och underlag för förutsägelser om reaktioner.[4]

Satser som innehåller objektiverade termer är inte på denna grund elliptiska. Men de objektiverade termerna är självfallet (icke elliptiska) relativa termer.[5]

1 Se ovan 4.8.

2 Exemplet är hämtat från *Andersson & Furberg*, Moral 216-219.

3 Se nedan 9.1.

4 Se vidare *Nowell-Smith* 70-74, 84-91 och därtill *Warnock*, Ethics 93-95. – *Andersson & Furberg*, Moral 220-227, har framfört idén att uttryck med emotiv mening är just objektiverade termer (enligt deras terminologi: bärarindifferenta uttryck) knutna till agentsfären och försöker på denna grund bygga en värdeteori. De förbiser därvid, att bara emotioner har vissa rationella komponenter begreppsligt inbyggda och att känslor och attityder inte kan behandlas som likvärda, enär känslor (med undantag för vissa emotioner) inte innefattar ett ställningstagande såsom en attityd gör. Vad de är ute efter är tydligen att »Emotiva uttryck . . . är . . . begreppsligt förbundna med ställningstaganden och därmed med agentsfären. Med dessa uttryck markerar avsändaren ett ställningstagande till uttryckens objekt.» (226) Men i så fall är endast i undantagsfall ett »emotivt uttryck» ett bärarindifferent uttryck som är knutet till agentsfären. Och även om det inte vore så: varför säga att det som är pragmatiskt implicerat med användningen av ett uttryck tillhör uttryckets »mening»? Deras idé om adekvans är plausibel bara beträffande emotioner (ehuru den är onödig), men inte ens där duger den för att nå det avsedda resultatet: »Det är adekvat att känna förfäran» är detsamma som att det finns goda skäl för att känna förfäran, men av en sådan bedömning följer inte att man tagit ställning för eller emot objektet. Vad gäller emotioner är det tvärtom så, att de inte kan förklaras om man inte redan vet vad värderingar är. Se även *Andersson & Furberg* 99-100.

5 Se 4.8.

6.8 Preskriptiv mening

Om teorien om emotiv mening väsentligen bygger på en kausal meningsteori och vad gäller evokativ emotiv mening uppenbarligen håller sig på det perlokutiva planet, är en rad andra teorier om en särskild sorts mening i kontrast till deskriptiv mening koncentrerade till det illokutiva planet. Vi har redan sett hur en sådan tanke kan uppkomma. En interjektion – »Aj!», »Usch!», etc – kan sägas ha en känslouttryckande illokut innebörd; »aj» och »usch» och 'aj' och 'usch' skulle därför kunna tillskrivas en emotiv mening. Vad som är plausibelt för sådana ord, som är föga mer än verbala gester, blir emellertid helt osannolikt för ord såsom 'bra' och 'god'.

Det mest kända försöket i denna riktning utgör del av R M Hares »preskriptivistiska» (föreskrifts-, imperativistiska) teori om värdeutsagor. På grund av det nära sambandet mellan hans värdeteori och hans

meningsteori skall jag här nöja mig med att anteckna att Hare med preskriptiv mening hos ett ord menar att ordet »utför ett anbefallande, föreskrivande arbete». Den som använder ordet uppmanar därigenom andra att göra något.[1] Exempel på ord som säges ha sådan mening är just 'god'.

Det framstår emellertid som ett mysterium hur ett ord kan ha ett sådant anbefallande »job». Språkhandlingar utföres med T-satser, inte med ord (annat än som komponenter i satser). Visserligen går det att förklara ett ords betydelse genom att visa hur det användes i T-satser (genom att förklara T-satsens illokuta innebörd), dvs genom att förklara ordets funktion. Men dess funktion är inte identisk med någon mening hos det. Och det finns inget ord som är nödvändigt förbundet med en viss illokut innebörd, ens i de fall där en term betecknar en viss sorts språkhandling (såsom 'lova'). Härav följer att det går att osystematiskt, för enkelhets skull, karakterisera termer som *på grund av sin betydelse* är vanliga i T-satser med viss innebörd med beteckningar som anknyter till denna innebörd. Men det följer inte att ordet därför har en speciell sorts mening (preskriptiv, evaluativ, permissiv, etc).[2] Orden utför inga »job»: »words and sentences do not evaluate, describe, or emote – only a speaker can do such things» (och huruvida han kan göra det är beroende av betydelsen hos de ord han använder).[3]

1 Se t ex *Hare* 111-126 (här talas om evaluativ i stället för preskriptiv mening), *Hare*, Freedom 26-27 (evaluativ mening har nu ett ord som har både preskriptiv och deskriptiv mening); se även *Andersson & Furberg* 96, som talar om anbefallande emotiv mening och synes påstå att man skulle kunna uppmanas att gilla eller ogilla något.

2 Se ovan 2.10 vid not 14 och där angiven litteratur samt *Cohen* 64 och *Ross*, Norms 2.

3 *Wertheimer* 76, se även 75 (»The relationship between words and the illocutions is completely explicable in terms of *our* normal *beliefs* and *attitudes* toward brave men, degenerates, and right-handers. To import such matters into the meanings of words, is, in general, not only otiose, but disastrious for a proper understanding of language and human rationality.») – Se även *Wertheimer* 18-27 för ytterligare kritik (bl a: att säga till någon att han bör göra x är inte detsamma som att säga till honom att göra x; med Hares utgångspunkter skulle modala uttryck såsom 'bör' ibland ha preskriptiv mening, ibland inte).

II. Läran om normativa rekvisit

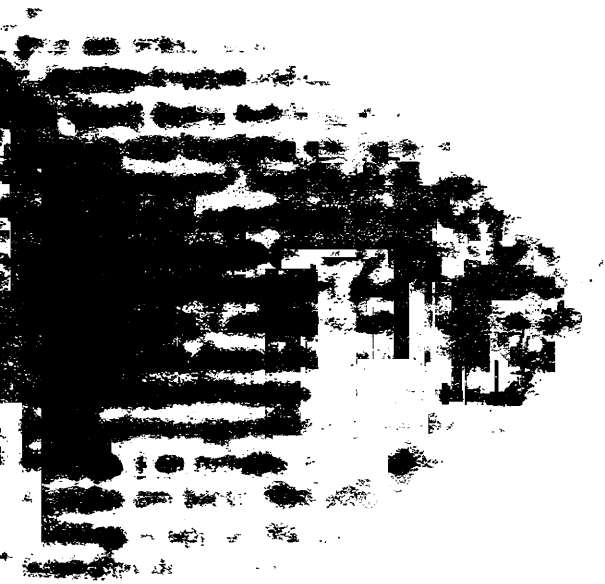

7. Tysk doktrin

> Legal theory has in this matter a curious history; for it is apt either to ignore or to exaggerate the indeterminacies of legal rules.
>
> H L A HART

Det torde vara erforderligt att på några punkter beröra den terminologi som används i det följande. Med *»brottsrekvisit»* avses de i lag- eller andra rättsregler uppställda kraven för att något skall vara ett brott. De faktiska (konkreta) gärningar, egenskaper och andra företeelser som uppfyller rekvisiten utgör *rättsfakta.* Skillnaden mellan krav (villkor, förutsättningar) och det som uppfyller kraven är givetvis fundamental. Det förhållandet att man beskriver rättsfakta i de ord vari reglerna formulerar rekvisiten implicerar inte, att man förbisett distinktionen.[1] Av framställningstekniska skäl skiljs inte heller alltid mellan rekvisit och den språkliga form vari detta fått sitt uttryck i lagtext, även om också denna distinktion är viktig.

Brottsrekvisiten indelas traditionellt i objektiva och subjektiva. Jag har funnit denna tudelning vara enbart förvirrande och i stället föreslagit en mer begriplig, men samtidigt mer formell uppdelning av brottsbegreppet.[2] Som första byggsten i brottsbegreppet har då upptagits vad som enligt lagen är en *straffbelagd gärning.* Vad som är straffbelagt framgår av varje särskilt straffbud; hänsyn tas då inte till allmänna undantagsregler, som betar den straffbelagda gärningen dess rättsstridighet, t ex nödreglerna. Som beteckning för den gärningsbeskrivning som finns i det särskilda straffbudet har jag i brist på bättre valt *»brottsbeskrivning»* och, som synonym därtill, *»brottsdefinition».* Som beskrivningar eller definitioner av brott är dessa naturligtvis ofullständiga. I en fullständig definition måste hänsyn tas också till allmänna regler om brott. Men eftersom brottsdefinitionen – enligt min terminologi – upptar alla *speciella* kännetecken för brottstypen i fråga, innehåller den det väsentliga av vad som skiljer brottstypen från andra. Detta – liksom anknytningen till (den ofullständiga definitionen i) BrB 1:1 – hindrar inte att man kan finna termerna vara missvisande.[3] Då det finns ett påtagligt behov, t ex i uppsåtsläran, att tala om just

det som definitionsmässigt anges i de särskilda straffbuden och då ingen kunnat föreslå en lämpligare terminologi, ser jag ingen annan utväg än att fortsätta att använda de anförda termerna.

Diskussionen om normativa rekvisit har så gott som uteslutande avsett enbart brottsdefinitionernas rekvisit. Värderingar som särskilt i tysk doktrin ansetts inneslutas i rättsstridighets- och skuldomdömena har lämnats utanför.[4] I det följande kommer jag att ansluta mig till denna praxis. Så gott som alla i det följande anförda exempel tas från brottsdefinitioner och, vad gäller svensk rätt, från BrB:s brottsdefinitioner. Härav får givetvis inte den slutsatsen dras, att jag anser att det inte finns några brottsrekvisit utanför brottsdefinitionerna.

1 Jämför *Strömberg* 11-12.

2 Se närmare *Jareborg* 345-354. *Strömberg* 11-12 menar, att om man utgår från den straffrättsliga ideologien och bortser från lagtekniska formaliteter kan operationen göras enklare och klarare; jag skulle ha överbetonat lagtexternas språkliga sida på bekostnad av det bakomliggande tankemönsteret. Jag vill inte bestrida, att man kan göra det enklare, men i så fall endast på bekostnad av klarheten. Strömberg synes inte beakta att jag vänder mig just mot det (föråldrade och förvirrande) bakomliggande tankemönstret. De delar härav som har saklig betydelse finns kvar i mitt schema.

3 *Strömberg* 11.

4 Vad särskilt gäller den normativa skuldläran, som räknar sitt ursprung från Frank (1907), må hänvisas till *Goldschmidt*, som utförligt tecknar utvecklingen fram till 1930. Den normativa skuldläran är numera helt accepterad i Tyskland, varom man kan övertyga sig genom en titt i vilken straffrättslig läro- eller handbok som helst (se t ex *Jescheck* 314). Till den del en sådan lära innefattar ett krav på »Zumutbarkeit» har inget behov därav kunnat förmärkas i svensk rätt; se *Jareborg* 345-346, 352-353.

7.1 Lärans ursprung – M E Mayer

Uttrycket »normative Tatbestandselemente» torde ha förekommit första gången i en vetenskaplig framställning år 1915, då Max Ernst Mayer utkom med första upplagan av sin inflytelserika lärobok över straffrättens allmänna del. I denna ägnade han några sidor åt sin upptäckt av »Fremdkörper» i brottsbeskrivningarna: »Normative Tatbestandselemente sind diejenigen Bestandteile eines tatbestandsmässigen Erfolges, die *lediglich* wertbestimmende Bedeutung haben.»[1]

Mayers utgångspunkt var Belings lära om brottet. En viktig del häri är den skarpa distinktion som göres mellan »Tatbestand» (brottsbeskrivning) och »Rechtswidrigkeit» (rättsstridighet). Båda innefattar enbart objektiva element, men den förra är deskriptiv och den senare är normativ.[2] Att brottsbeskrivningen är uppfylld säger i och för sig inget om huruvida gärningen är rättsstridig; brottsbeskrivningen är naturalistisk, värdefri, och den gärning som faller därunder kan betecknas som rättsstridig först efter en fristående värdering. Medan Beling hade

uppfattat rättsstridigheten som till sin natur negativ och formell[3], ansåg emellertid Mayer i konsekvens med sin lära om kulturnormerna, att rättsstridighet är något materiellt, liktydigt med »Kulturnormwidrigkeit».[4] I den i förevarande sammanhang betydelsefullare frågan var Mayer dock enig med Beling: brottsbeskrivningarna bör vara objektiva och värdefria, dvs bestå av naturalistiska beskrivningar.

Mayer fann, att brottsbeskrivningarna är varken helt objektiva eller helt värdefria. För att om möjligt upprätthålla tanken att brottsbeskrivningarna skall vara värdefria tillmäter han vissa rekvisit – han nämner som viktigast »die Fremdheit einer Sache» och »die Unwahrheit einer Tatsache» – en dubbelkaraktär: de är äkta rättsstridighetselement och oäkta (eftersom de är normativa) element i brottsbeskrivningarna. De manifesterar i och för sig inte rättsstridigheten, vilket är brottsdefinitionernas funktion, utan de konstituerar den. Äkta element i brottsbeskrivningarna är tillgängliga genom varseblivning (»sinnliche Wahrnehmung»).[5]

Om Mayer sålunda utgick från att inga normativa brottsrekvisit skall förekomma, kan man fråga varför han icke, som Graf zu Dohna senare gjorde[6], helt förlade dessa rekvisit till rättsstridighetssfären, i stället för att låta dem stå med ett ben i brottsbeskrivningen och ett i rättsstridigheten. Mayers egen förklaring är att lagen tveklöst räknar dem till brottsbeskrivningen (särskilt vad gäller täckning med uppsåt), vartill kommer att samhörigheten med de verkligt objektiva rekvisiten är så stor, att den inte låter sig upphävas. Svårigheten att få systemet att hänga samman är emellertid så betydande, att ingen egentligen har följt Mayer i hans uppfattning om de normativa rekvisiten såsom jämförliga med en »mit der einen Spitze im gesetzlichen Tatbestand, mit der andern in der Rechtswidrigkeit verankerten Klammer».[7] En viss likhet med Mayers lära har dock Welzels och Armin Kaufmanns bemödanden att ur brottsbeskrivningarna skilja ett antal »Rechtpflichtsmerkmale» och hänvisa dem till rättsstridighetssfären.[8] I enlighet med den finala handlingslärans brottssystematik kommer uppsåtskravet icke att hänföra sig till dessa element; syftet med distinktionen är således ett helt annat än Mayers.

Man får ett klart intryck av att Mayer räknade med helt få normativa rekvisit. Hans huvudexempel är »tillhör annan» och »sann». Han nämner vidare »oförvitlig», »olämplig» och »farlig». Dessa exempel torde, såsom Kunert framhåller, tillsammans med Mayers benägenhet att klassificera dem som rättsstridighetselement, utvisa att »normativiteten» fastställs utifrån en enda (värde)synpunkt, nämligen den som har

att göra med samhällsskadlighet och samhällsnytta.[9] Om detta är riktigt, så är emellertid givet, att Mayers lära har föga mer än namnet gemensamt med de efterkommande lärorna om normativa rekvisit. Mayer ser det hela ur *lagstiftarens* ögon (ehuru med tanke på att domaren skall utföra den avgörande värderingen): »normativ» likställs med »rättsstridig». Läran om normativa rekvisit sådan vi känner den i dag ger utrymme för värderingar utifrån en mängd olika synpunkter och det väsentliga är *domarens* roll: till denne är i större eller mindre utsträckning överlåtet att göra en kompletterande värdering, som ingalunda sammanfaller med rättsstridighetsbedömningen.[10]

Det torde ha framgått, att läran om normativa rekvisit inte enbart har uppkommit och utvecklats för att tjäna som tidsfördriv åt spekulativt lagda jurister. Visserligen är det lätt för en skandinav att finna stridigheterna i tysk doktrin om brottsbegreppets rätta struktur vara ofruktbara och ibland löjeväckande och att uppleva en enbart tilltagande vanmakt vid konfrontationen med den oöverskådliga litteratur i ämnet som framkommit under detta århundrade.[11] Men det är inte bara i straffrättsdogmatiska pussel som läran om normativa rekvisit har en roll. För frågan om uppsåtsrekvisitets innehåll – täckningsprincipens genomförande – är undersökningar rörande brottsrekvisitens struktur av fundamental betydelse. Det är också med denna fråga för ögonen som den tyska diskussionen har förts efter andra världskriget, dock utan att leda till övertygande resultat.

Min strävan kommer i det följande att vara att undvika både frågor som rör de fina strukturer i brottsbegreppet, som tyska rättsvetenskapsmän har sådan utpräglad fallenhet för att upptäcka, och frågor rörande uppsåtskravets innehåll vid olika typer av rekvisit. Jag kan inte se det som annat än i huvudsak förvirrande och onödigt att ingående sysselsätta sig med den första gruppen av problem. För frågor om täckningsprincipens genomförande finns i denna avdelning inte utrymme. Detsamma gäller för övrigt en diskussion om värdet av eller faran i (graden av) förekomsten av normativa rekvisit (eller rekvisit som betecknats som »normativa» av olika författare), dvs frågor som i huvudsak har att göra med rättssäkerhets-, effektivitets- och maktfördelningsargument.

Vad som återstår att redovisa är lärans utveckling, sedd ur en relativt formell, »teoretisk», synpunkt. Huvudfrågorna är hur brottsrekvisit klassificeras och på vilka grunder klassificeringen äger rum. Även med de angivna begränsningarna kan översikten inom den givna ramen inte bli annat än kortfattad. Eftersom jag avser att påvisa, att vi inte

bör ha någon lära om normativa rekvisit, skulle jag inte heller kunna försvara en utförligare redogörelse. En presentation av den är dock motiverad: den förefaller att i förenklad form ha fast förankrats i doktrinen som teoretiskt allmängods och i kombination med en non-kognitivistisk uppfattning om värderingar på ett olyckligt sätt bidragit till att få rättstillämpningen karakteriserad som till ej obetydliga delar arationell.

Om jag började med att presentera M E Mayer som lärans upphovsman, så kommer snart att framgå, att Mezger i åtskilligt högre grad är förtjänt att betecknas som sådan. Mayer var bara den förste att använda »normativa brottsrekvisit» som rättsvetenskapligt fackuttryck. Sakligt sett ligger närmare till hands att hänvisa till civilrättarna Zitelmann (1904) och Wehli (1913) och deras utnyttjande av begreppet »Würdigungsbegriffe»; enligt Wehli sådana som av lagstiftaren är avsiktligt valda därför att de innehåller »ein normatives, wertendes Element».[12] I straffrättsdoktrinen hade Ottokar Tesar redovisat liknande tankegångar 1911.[13] Från nordisk doktrin må erinras om Viggo Bentzon, som 1914 under inflytande från Høffding och Bergsons intuitionism beskrivit den roll det oundvikliga skönet – med sitt beroende av omedvetet själsliv – har inom rättstillämpningen.[14]

1 *Mayer* 183.

2 *Beling* 115-169.

3 *Beling* 136-139.

4 *Mayer* 9-13, 37-57, 179-181.

5 Se närmare *Mayer* 182-185.

6 Se *Grünhut* 27, *Eichmann* 6, *Wolf* 57 och *Hobe* 14.

7 *Mayer* 182.

8 Se nedan 7.8.

9 *Kunert* 30.

10 *Grünhut*, Grundlagen 22, *Class* 167-175, *Kunert* 62-63, *Lemmel* 26. Se vidare *Kunert* 59-62, om tvetydigheten hos »värdefrihet i brottsbeskrivningarna»: dels liktydigt med »frihet från rättsstridighetsvärdering» och dels med »innehåller bara varseblivningsbara beståndsdelar». – Om M E Mayer, se vidare *Grünhut* 27, *Eichmann* 4-5, *Zimmerl* 22-23, *Wolf* 57, *Class* 104-108, *Thierfelder* 63-66, *Engisch*, Tatbestandselemente 135, *Schweikert* 40-47, *Kunert* 28-31, *Roxin* 37-39, *Hobe* 13-14.

11 För att nämna ett fåtal arbeten: *Beling*, *Zimmerl*, *Mezger* 187-196, *Sauer*, *Class*, *Radbruch*, *Hegler*, *Engisch*, Tatbestandselemente 129-133, *Schweikert*, *Gallas* 19-58, *Roxin*, *Welzel* 44-56.

12 Citerat av *Eichmann* 3.

13 Se *Eichmann* 3-4, 7, *Thierfelder* 65 och *Engisch*, Tatbestandselemente 134.

14 *Bentzon*.

7.2 De grundläggande klassifikationerna – Mezger och Grünhut

Edmund Mezger hör till förgrundsfigurerna i den tyska straffrättsdoktrinens historia. Han skulle emellertid ha haft en given plats i denna, även om han inte skrivit mer än uppsatsen »Vom Sinn der strafrechtlichen Tatbestände» (1926). Han framträdde i denna med ett starkt försvar för en uppfattning om förhållandet mellan »Tatbestand» och »Rechtswidrigkeit», som står i strid med Mayers: brottsbeskrivningarna är enligt Mezger ratio essendi, icke ratio cognoscendi, för rättsstridigheten. Vidare presenterade han en klassifikation av s k subjektiva brottsrekvisit (subjektiva element i brottsbeskrivningarna). Också i denna del gick han mot Mayer, vilken förlade alla subjektiva element till rättsstridighets- eller skulddelen av brottsbegreppet. Slutligen lämnade han en utförlig redogörelse för de normativa brottsrekvisiten.

Mezger var därvid noga med att redovisa sina kunskapsteoretiska utgångspunkter. Han var uppenbarligen djupt influerad av den nykantianska s k sydvästtyska skolans transcendentala idealism, vilken företräddes av i första hand Wilhelm Windelband, Heinrich Rickert och rättsfilosofen Emil Lask.[1] Skillnaden mellan subjekt och objekt upprätthålls mycket strängt och denna är egentligen en »Ergebnis eines ersten inneren Gestaltungsaktes, einer kategorialen Formung der unmittelbaren Gegebenheit».[2] All kunskap är av kategorial natur, subjektet gestaltar objektet, vilket i och för sig inte är åtkomligt. Motsvarande förhållande kommer att råda när man går över till värderingarnas område: »das erkenntnistheoretische (perzipierende) Subjekt wird zum wertenden (normierenden) Subjekt, das erkenntnistheoretische (perzipierte) Objekt zum gewerteten (normierten) Objekt.»[3] Mezger övergår emellertid till att tala om »givna» objekt, varigenom han delvis tappar bort den gestaltande verksamhet, som enligt hans filosofiska utgångspunkter ingår inte bara i »Bewertung» utan även i »Erkenntnis». Det väsentliga i hans lära blir i stället betoningen av en fundamental skillnad mellan kognitiv och normativ (värderande) verksamhet. Mezger kommer därmed att skilja mellan deskriptiva och normativa brottsrekvisit, allteftersom lagen av domaren kräver »eine lediglich kognitive Tätigkeit» eller »darüber hinaus eine normativ-wertende Tätigkeit». Av att ett rekvisit är normativt följer dock icke att värderingen är helt och hållet överlämnad till domaren. I allmänhet hänvisar nämligen lagen till ett givet normkomplex (objektiverade värderingar, »seiendes Sollen»).[4] – Att straffrätten som helhet är uttryck för värderingar är en sak som inte har att göra med den av Mezger gjorda distinktionen.

De *deskriptiva* rekvisiten delar Mezger in på följande sätt:
(1) rekvisit som syftar på *yttre,* varseblivningsbara, »objektiva» *sakförhållanden.* Icke alltid kan dock frågan om ett (sådant) rekvisits uppfyllande avgöras genom ett enkelt konstaterande. I så fall blir domaren tvungen att företa en *kognitiv bedömning,* varvid en ibland komplicerad jämförelse mellan olika »Tatsachenfeststellungen» (med utnyttjande av allmän erfarenhet) blir nödvändig. Som exempel nämns »Wahrheitsdelikte» (med t ex »sant påstående» som rekvisit) och »Erfahrungsdelikte» (med t ex »fara» som rekvisit).[5]
(2) rekvisit som syftar på *subjektiva,* psykiska, *sakförhållanden* och som därför får befinnas uppfyllda med hjälp av »kognitive Phantasie». Mezger anknyter vid diskussionen av dessa rekvisit till sin tidigare kartläggning av »subjektive Tatbestandselemente» och här skall blott anmärkas, att Mezger hos en del av dessa finner ett normativt element ingå (bl a vid brott som företas genom att man säger något, vilket emellertid utgöres av en normativ beståndsdel i själva det kognitiva fastställandet, som ju är beroende av språkbruket. Mezger återkommer således här till Rickerts filosofi: även den kognitiva processen är ett aktivt gestaltande. »Die Grundlagen der Erkenntnis selbst sind normativer Art.»[6]).

De *normativa* brottsrekvisiten är enligt Mezger av tre slag; de kräver samtliga, att domaren företar en kompletterande värdering; själva förkroppsligar de bara en »Blankettwertung»:
(1) rekvisit som hänvisar till *rättsliga värderingar* utanför straffbudet; t ex »tillhör annan», »tjänsteplikt», »minderårig», »straffbelagd gärning» och »offentlig urkund».[7]
(2) rekvisit som hänvisar till åtskilligt vagare *värderingar av allmänt kulturell natur* (etiska, sociala, ekonomiska, etc). Lagen hänvisar överraskande ofta till utomrättsliga värderingar, exempelvis genom rekvisit såsom »olämplig», »ägnad uppväcka förargelse», »otukt», »oaktsamhet», »skymfa», »(ekonomisk) skada», »sjukdom» och »konstverk». I detta sammanhang nämner Mezger även en grupp av rekvisit som förutsätter att domaren företar vad som brukar kallas en *»kvantitativ skattning»:* »hjälplös», »färsk gärning», »offentligen», »frivillig», »av ringa värde», »borttaga», »medvetslös», m fl.[8]
(3) rekvisit som hänvisar domaren till en värdering »ganz auf sein subjektives Ermessen». Något exempel härpå ger Mezger inte. Man får ett intryck av att han tagit med denna grupp för att påvisa en tänkbar konsekvens av att man inte uppmärksammar de varierande strukturerna hos olika rekvisit. Helt utan »richterliche Eigenwertung» kan enligt

Mezger rättstillämpningen inte fullgöras när normativa rekvisit finns med i spelet, inte ens vid grupp (1).[9] Enligt Mezgers filosofiska utgångspunkter borde emellertid förhållandet vara detsamma vid de deskriptiva rekvisiten.

Redan efter några få år hade Mezger ändrat sin uppställning, dock utan att frångå den grundläggande distinktionen mellan deskriptiva och normativa rekvisit. Till de normativa rekvisiten fördes nu även »Elemente richterlicher Sinnerfassung» hos de s k yttrandedelikten (förtal, mened, bedrägeri, m fl), medan »Elemente kognitiver Beurteilung» (»sann», »fara», etc) tilldelades en plats på gränsen mellan normativa och deskriptiva rekvisit. I gengäld utmönstrades gruppen av rekvisit som tillåter rent subjektiv värdering av domaren.[10]

Mezger har sedermera förenklat sin systematik, varvid rekvisit som kräver kognitiv bedömning har kommit att bli en av två grupper av normativa eller »utfyllnadsbehövande» rekvisit. Som andra undergrupp räknas då de »värdeutfyllnadsbehövande» rekvisiten, vilka kräver värderande (emotional) och inte enbart kognitiv bedömning. Skillnaden mellan juridiska och icke-juridiska värderingar betonas ej längre.[11]

Kritiken mot Mezger har i huvudsak gått ut på följande tre saker. Mezger har felaktigt givit sken av att gränserna mellan normativa och deskriptiva rekvisit är fasta och att man entydigt kan placera ett visst rekvisit i ena eller andra gruppen.[12] Mezger har inte helt förstått, att distinktionen mellan bestämda och obestämda rekvisit inte sammanfaller med den mellan deskriptiva och normativa.[13] Slutligen skulle han ha sammanfört alldeles för mycket och för heterogena ting under uttrycket »normativa rekvisit». Sålunda framhåller Kunert, att Mezger likställer så olika företeelser som (a) emotionellt-irrationella värderingar (t ex vid »otukt»); (b) intellektuella subsumeringar under juridiska begrepp (t ex vid »urkund»); och (c) sakliga avvägningar, fastläggande av gränser (t ex vid »sjukdom» och »ringa värde»). Vid (b) och (c) är enligt Kunert subjektiviteten ingen immanent beståndsdel utan blott en »lästiges Nebenprodukt».[14] Hobe försvarar i denna del Mezger under anförande av att gemensamt för alla normativa rekvisit är deras i kunskapsteoretisk mening subjektiva ursprung; hos dem alla blir ett subjektivt ställningstagande erforderligt. Det må sedan ur andra synpunkter vara befogat att starkare framhäva skillnaden mellan domarens emotionella och intellektuella verksamhet.[15] Som redan nämnts förefaller dock Mezgers filosofiska utgångspunkter innefatta att även de deskriptiva rekvisiten har ett ofta lika subjektivt ursprung som de normativa.

Fortsättningen kommer att utvisa att Mezgers framställning av läran om normativa rekvisit[16] är den utan jämförelse mest betydelsefulla. Personligen finner jag detta vara paradoxalt: det hade legat närmare till hands för honom att nå ett helt annat resultat än han gjorde, nämligen att det inte går att göra någon klar distinktion mellan deskriptiva och normativa rekvisit.

Kort före det att Mezger publicerade sin grundläggande uppsats[17] hade Max Grünhut framfört liknande tankegångar i sin föreläsning vid tillträdet till straffrättsprofessuren i Jena.

Grünhut skiljer mellan

(1) faktiska brottsrekvisit, »die eine Handlung beschreiben, Vorgänge eines äusseren Geschehens darstellen»;

(2) rekvisit som hänför sig till »Denkgebilde der positiven Normenordnung»; och

(3) rekvisit som hänför sig till värderingar av mer allmän natur, vilka kräver bedömning utifrån allmän livserfarenhet, »eine Stellungnahme auf weltanschaulicher Grundlage».[18]

I en senare framställning tog han därjämte med

(4) rekvisit som förutsätter kognitiv bedömning.[19]

Samtliga grupper går direkt in i Mezgers schema, vilket emellertid är utförligare och innehåller mera. Grünhut har visserligen samma filosofiska utgångspunkter som Mezger[20] och ser liksom denne rekvisiten i första hand ur rättstillämpningssynpunkt, men hans framställning är hållen på ett mer abstrakt plan. En annan olikhet är att han är mindre benägen att framhäva skillnaderna mellan de olika typerna av rekvisit. Visserligen har man tre (enligt den första framställningen) sorters begrepp att laborera med – faktiska, rättsligt-normativa och allmänt-normativa – men de faktiska och de normativa elementen smälter samman i brottsbeskrivningarna och även i de enskilda rekvisiten: man har genomgående att räkna med en »Strukturverschlingung» av faktiska och normativa element.[21]

De slutsatser för lagstiftning och rättstillämpning som Grünhut drar är dels att juridiska begrepp varken kan eller bör vara skarpt avgränsade, dels att den främsta faran ligger i att domarens värderingar döljs genom en begreppsbildning som inte klart ger uttryck för att det just rör sig om värderingar och dels att det vid varje bedömning förekommer en irrationell faktor, varför utrymme finns för olikartade beslut.[22] Men: »Nicht die Verhüllung durch Denkgebilde von scheinbar logischer Allgemeingültigkeit, sondern ein offenes Aufdecken dessen, was subjektives Werturteil ist, ermöglicht eine objektive Rechtsanwendung.»[23]

Huvuddelen av kritiken mot Mezger drabbar inte Grünhut, vars utläggningar i gengäld saknar konkretion. Kunert anmärker emellertid, att vid de s k specifikt juridiska värderingarna i själva verket ingen »richterliches Werturteil» föreligger.[24]

1 Se t ex *Schweikert* 51-55, *Larenz* 96-107 (som tillskriver denna filosofiska skola en betydelse för straffrätten som motsvarar den som intressejurisprudensen haft för civilrätten; se 61, 97).

2 *Mezger* 215.

3 *Mezger* 216.

4 *Mezger* 216-218.

5 *Mezger* 218-221.

6 *Mezger* 222-225.

7 *Mezger* 225-226.

8 *Mezger* 226-228.

9 *Mezger* 229.

10 *Mezger*, Strafrecht 189-192.

11 Se nu *Mezger & Blei* 104-105.

12 Se t ex *Hofmann* 9-11.

13 Se t ex *Wolf* 54-55, *Thierfelder* 70-71, *Engisch*, Tatbestandselemente 138, 142, *Kunert* 38-39. – Mezger menade, att man i praktiken inte kan undvara ett visst mått av normativa rekvisit men manade ur rättssäkerhets-(rättsstats-)synpunkt till försiktighet vid lagstiftandet; se *Mezger* 229-230 och *Mezger*, Strafrecht 191.

14 *Kunert* 35-40.

15 *Hobe* 20.

16 Om Mezgers lära, se vidare *Eichmann* 5, 8, 12, *Hofmann* 9-13, *Zimmerl* 23, *Wolf* 57-58, *Grünhut*, Grundlagen 22, *Class* 163-167, *Thierfelder* 64-70, *Engisch*, Tatbestandselemente 135-138, 144, *Kunert* 25-26, 33-40, 62-63, *Schweikert* 62-64, *Hobe* 15-20, 32.

17 Se *Mezger* 230.

18 *Grünhut* 5-7.

19 *Grünhut*, Grundlagen 21.

20 Se t ex *Grünhut* 15-16: »So zeigt sich durchgehends in der Rechtswissenschaft *eine Abhängigkeit des Stoffes von der Methode*. ... Denn es gibt in den Geisteswissenschaften keine reine Anschauung ohne begriffliche Erfassung.»

21 *Grünhut* 7-8, se vidare 8-16.

22 *Grünhut* 5, 16-26.

23 *Grünhut* 26.

24 *Kunert* 31, 36-37. – Om Grünhuts lära, se vidare, förutom *Grünhut*, Grundlagen 21-23, *Eichmann* 6-7, *Hofmann* 13-14, *Zimmerl* 23, *Wolf* 56, 59, *Engisch*, Tatbestandselemente 136-137, *Kunert* 31-33, *Schweikert* 64, 66, *Hobe* 20-23 och jämför *Strache* 74.

7.3 »Alla rekvisit är normativa» – Wolf

Grünhut avböjde att beteckna alla rekvisit som normativa (specifikt juridiska begrepp) på den grund att de är upptagna i en norm. Han menade att skillnaden i logisk struktur inte förändrades därav.[1] Erik Wolf – också han neokantian – drog konsekvensen av Grünhuts idé om »Strukturverschlingung» genom att hävda, att det är omöjligt att skilja mellan deskriptiva och normativa rekvisit. Även de mest kognitiva element är normativt färgade, all erfarenhet härrör ju från »dem Reiche der wertbezogenen Kultur».[2] Även bortsett från att domaren tvingas företa gränsdragningar på egen hand, är redan »durch die Vertatbestandlichung überhaupt die juristisch-methodologische Umformung einer normative Wendung aller Tatbestandselemente ganz allgemein zustande gekommen».[3]

Denna »Wertgetränktheit aller Tatbestandsmerkmale» anger Wolf själv ha blivit så gott som allmänt erkänd.[4] Detta är riktigt, om man tillägger, att de flesta därigenom inte ansåg sig förhindrade att ur strukturell synpunkt – bl a med tanke på uppsåtskravet – skilja mellan olika typer av rekvisit.[5] Wolf själv avstod inte därifrån. I uttalad motsatsställning till Mezger och Grünhut klassificerar han inte de normativa rekvisiten, dvs alla[6], utifrån de normkretsar vartill de hänvisar. Wolf tror det vara för domaren likgiltigt, om denne använder etiska eller vetenskapliga, estetiska eller ekonomiska värderingsmåttstockar. Avgörande är i stället »ob ihm die *Werte selbst* vom Rechte geformt angeboten werden, oder ob er nur *Wertformeln* vor sich hat und ihre Ausfüllung dem subjektiven Wertwissen ausgeliefert ist.» Utifrån denna åsikt uppställer så Wolf sin till juridiskt allmängods blivna distinktion mellan *värdefyllda* och *värdeutfyllbara* (eller värdeutfyllnadsbehövande) rekvisit.[7] Gränsen mellan dem är flytande. Avgörande för indelningen är fastheten hos måttstocken. De flesta rent juridiska begrepp kommer därför att höra till den första gruppen. Som exempel nämns »köpman» och »minderårig». (Wolf erinrar dock om att rättsbegrepp från andra delar av rättsordningen ej alltid övertas av straffrätten med oförändrat innehåll.) De värdeutfyllnadsbehövande rekvisiten menar Wolf vara synnerligen talrika; som exempel anföres bl a »hjälplös», »frivillig», »offentligen» och »ärelös». Tolkningen av dem »muss notwendig mehr oder minder *subjektiv* bleiben». Med tidens lopp kan emellertid en stabilisering, men även en förstelning, av bedömningarna komma till stånd – en företeelse som Wolf under hänvisning till Grünhut kallar »deskriptivisering» av de normativa elementen.[8]

1 *Grünhut* 20.

2 *Wolf* 58.

3 *Wolf* 59.

4 *Wolf* 59.

5 Se t ex *Eichmann* 8, *Thierfelder* 64-65, *Mezger*, Strafrecht 191, *Engisch*, Tatbestandselemente 139-140 och *Hobe* 26-27. *Strache* 71-73 (se även 45-46) ser i Wolfs lära ett ytligt likställande av värdesynpunktens funktion för allmänbegreppen och för typ-(däribland värde-) och individualbegreppen.

6 *Kunert* 43-44 menar, att Wolf använder 'normativ' i två betydelser, dels i stället för 'värdeförbunden' och dels för att beteckna rekvisit som till väsentlig del har övertagit funktionen att värdera en handling som rättsstridig (se *Wolf* 59 om gränsvärdefunktionen hos normativa rekvisit).

7 *Wolf* 57-58.

8 *Wolf* 60-61. – Om Wolfs lära, se vidare *Grünhut*, Grundlagen 22, *Mezger*, Strafrecht 192, *Engisch*, Tatbestandselemente 138-139, *Kunert* 41-45, *Schweikert* 64-66 och *Hobe* 23-25.

7.4 Diskussionen under 1930-talet

Redan i slutet av 1920-talet hade Mezgers och Wolfs läror inspirerat till en livaktig diskussion, som kom att hållas i gång till fram till mitten av 1930-talet.

Mezgerlärjungen Fritz Eichmann betonade ännu starkare än tidigare skett den subjektivitet vid bedömningen, som man ansåg de normativa rekvisiten medföra – »subjektivitet» i betydelsen »die praktische Abhängigkeit des Urteils von der subjektiven Beschaffenheit des Urteilenden». Eichmann accepterar i stort sett Mezgers lära, sedan han utvecklat hur de normativa rekvisiten med hänsyn till uppsåtslärans behov inte rimligen kan vara blott sådana som förutsätter en värdering, »Sollensurteil», i sträng, kunskapsteoretisk mening, utan även sådana som förutsätter en värdering i vardaglig mening: »Werten in diesem Sinne heisst: *Abwägen, Würdigen, Ausgleichen.*» I annat fall skulle endast ett fåtal rekvisit vara normativa, nämligen vissa direkt normavhängiga begrepp. Någon noggrann gränsdragning mellan normativa och deskriptiva rekvisit är ej möjlig, om den sker på det av Eichmann förordade sättet.[1]

Fritz Hofmann synes mera ansluta sig till Grünhut än till Mezger. Han betonar särskilt – förutom att det ligger i rättstillämpningens natur »jedes Element des Tatbestands in richterliche Werturteile umzuformen» – den principiellt påtagliga skillnaden mellan specifikt juridiska element och normativa element av allmän natur.[2] Ytterligare klarlägganden i samma riktning föreligger från bl a Ladislaus Wolter. Denne placerar de rättsligt-normativa rekvisiten (t ex »ämbetsman», »äktenskap» och »urkund») mellan de rekvisit som förutsätter en värde-

ring i egentlig mening (och alltså antas vara beroende av axiologiska normer) och dem som blott förutsätter fastställande av fakta. De specifikt juridiska begreppen utgör »'normative' Gebilde *ohne Wertmoment*». Härav framgår, att de rekvisit man vant sig vid att kalla »normativa» kan fortfara att bära denna rubrik, blott om »normativ» »nichts mit Wertungen zu tun hat, sondern die Bedeutung nur innerhalb der Normenwelt bezeichnet.»[3]

Andra åter fann det lämpligare att göra normativiteten helt beroende av huruvida rekvisiten »ganz für sich, losgelöst aus ihrem Zusammenhang auf einen Wert abstellen».[4] Thierfelder menar därför att de specifikt juridiska begreppen icke såsom Mayer, Mezger och många andra gjort bör klassificeras som normativa. »Wir greifen in keiner Weise auf Werte zurück, wenn wir von einer Sache sagen, sie sei fremd, von einem Menschen, er sei Vormund oder Beamter...».[5] De normativa rekvisiten kommer då att omfatta en del av de specifikt juridiska begreppen, de kulturella värdebegreppen och en del av de rekvisit som förutsätter kvantitativ skattning, således exempelvis »olämplig», »otukt», »culpa» och »sjukdom». Vad gäller »sann» och »fara» kan man enligt Thierfelder inte förneka, att de har en viss syftning på (teoretiska) värden, men dessa är helt i bakgrunden när domaren har att företa en kognitiv bedömning, varför dylika rekvisit närmast är att föra till de deskriptiva. De får dock gränsen mot normativa rekvisit att framstå som flytande.[6] Thierfelder klargör även, att normativitet i och för sig inget har att göra med obestämdhet. I själva verket torde de mest obestämda begreppen höra hemma bland de deskriptiva (de som förutsätter kognitiv bedömning).[7]

Foltin var kanske den mest radikale i fråga om att avvisa de specifikt juridiska begreppens normativitet: i och med att de är beskrivbara kan de följaktligen helt och hållet återföras på och upplösas i »Seinsbegriffe».[8] Finger var mer återhållsam – de rättsliga begreppen betecknar något utöver rena sakförhållanden, även om detta »Sinnhafte» är förnimbart blott hos »Seinhaftes».[9] Eberhard Schmidt, slutligen, synes i motsats till de flesta ha sett skillnaden mellan normativa och deskriptiva rekvisit ligga i en större eller mindre andel av den normativitet (utrymme för subjektivitet) som tillkommer alla rekvisit i och med att de är upptagna i en brottsbeskrivning.[10]

Läget i början av 1930-talet kan sammanfattas på följande sätt. Erik Wolfs lära om alla rekvisits normativitet hade accepterats. Samtidigt kvarstod Mezgers distinktion mellan deskriptiva och normativa rekvisit: strukturskillnader föreligger även om alla rekvisit till sitt in-

nehåll är beroende av lagens syften. Tämligen allmänt hade missnöje yppats i fråga om Mezgers detaljklassifikation: under de normativa rekvisiten hade för mycket tagits med, skillnader mellan grupper hade överdrivits och skillnader inom grupperna hade inte beaktats i tillräcklig utsträckning. Tvärs över Mezgers schema skar Wolfs distinktion mellan »wertgefüllte» och »wertausfüllungsbedürftige» element, för vilken August Hegler hade presenterat en annan terminologi: oäkta värdeomdömen eller »Wertfeststellungen» å ena sidan och äkta värdeomdömen eller »Wertstellungen» (»Eigenwertung») å den andra.[11] En del tvivlade på att läran om normativa rekvisit hade något större värde. Andra var mer optimistiska. Sålunda kom Radbruch till att man av praktiska skäl finge stå fast vid den gamla tudelningen i »Tatbestandsmässigkeit» och »Rechtswidrigkeit», »dort auch die normativen Tatbestandsmerkmale, hier auch die negativen Tatbestandsmerkmale abzuhandeln, aber unausgesetzt durchblicken zu lassen, dass diese Zweiteilung nur der pädagogisch gebotene Ersatz einer andern ist: der Zweiteilung in deskriptive und normative Tatbestandsmerkmale.»[12]

Ytterligare ett namn från början av 1930-talet är intressant: Georg Dahm. 1931 uttalade han sig ganska skarpt mot den tilltagande frekvensen av normativa rekvisit i strafflagen: överallt »Werturteile und Entscheidungen von Fall zu Fall statt eindeutig bestimmbarer Merkmale. Das feste Gerüst juristischer Begriffe, so könnte man fürchten, zerschmilzt in einen Wertbrei.»[13] Även om domaren har vissa måttstockar att utgå från, så finns ett betydande utrymme för subjektiv värdering. Att åberopa kulturnormer är rena illusionsnumret, ty dessa är inget »eindeutig Feststehendes». Olika klasser, religiösa grupper, partier och generationer omfattar helt olika normer. Man »sollte nicht Richter sein ohne den Mut, in Notfällen 'Klassenjustiz' zu treiben». Den starkaste garanti man har för objektivitet är den högsta instansens benägenhet att typisera och underinstansernas prejudikatkult.[14] Vad särskilt gäller de normativa brottsrekvisiten framhåller Dahm, att indelningen i normativa (vilka kräver ett kompletterande värdeomdöme) och deskriptiva rekvisit korsas av en annan, nämligen den mellan *fullständiga* och *ofullständiga* begrepp, vid vilken behovet av teleologisk tolkning är indelningsgrund. Fullmakt att värdera och att fullborda en begreppsbildning menar han vara skilda ting.[15]

Tre år senare hade Dahm helt andra synpunkter: en jämförelse mellan fascistisk och nationalsocialistisk straffrätt utfaller klart till den senares förmån, emedan man i Tyskland hade övergivit den »liberalistiska» legalitetsprincipen – »nach deutscher Auffassung äussert sich

der Wille des Führers nicht nur in starren, ein für allemal geltenden Gesetzen, sondern ebensosehr in der Übertragung der Rechtspflege auf lebendige und aktive, vom Willen der Führung und einer bestimmten Weltanschauung und politischen Haltung durchdrungene Richter.»[16] Lagen är i första hand »keine Begrenzung der Staatsgewalt, sondern eine Richtlinie für die Auslegung. Es hat seine praktische Bedeutung als Anweisung für die Durchsetzung des übergesetzlichen Rechts in der Praxis und seine innere Würde als Ausdruck des völkischen Lebensgesetzes und als Kundgebung des Führerwillens.»[17]

Som Freisler förklarade innebar den nazistiska rättsläran, att rätten är beroende av »die völkische Sittenordnung», varigenom rättsuppfattningen är materiellt grundad, vidare att det vid sidan av skriven lag finns minst lika berättigade rättskällor och således att lagstiftningen får en relativt begränsad betydelse.[18] Till en början kombinerades idén om att rätten emanerar ur »das Volksgewissen» med idén om ett »Richterkönigtum».[19] Så småningom kom man dock underfund med att detta ej var förenligt med Führerprincipen. 1934 hade Thierfelder kunnat anse att Führern var mänsklig och felbar.[20] 1936 begär Freisler av domaren »eine völlige Einfühlung in die Willensrichtung des Gesetzgebers, d h in die weltanschaulicher Grundlagen des neuen Strafrechts und die daraus ergebenen Folgerungen».[21] Den nazistiska regimen införde en hel del »normativa» element i gällande strafflag och föreslog åtskilligt flera i 1936 års strafflagsförslag, ofta av typen »gesundes Volksempfinden».[22] Dessa innebar emellertid ingalunda att domaren lämnades någon fullmakt till »beliebige Wertausfüllung». I stället förelåg en uppfordran till »Wertausfüllung, die der Vorstellung der Volksführung entspricht».[23] 1940 hade Freisler kommit därhän att Peinliche Halsgerichtsordnung Karls V. prisades som det epokgörande lagverket när det gällde att skapa enhet mellan offentlig orättsvärdering och rättslig straffbarhet.[24] Domaren måste vara *»erfüllt vom Kämpfergeist, der das Leben bejaht.* Vom Geist eines Kämpfers unter Soldaten; eines Kämpfers also, der in Reih und Glied marschiert und deshalb immer weiss, wo er hingehört; eines Kämpfers, der auch wie der Soldat *weiss, wohin er marschiert: dorthin, wohin der Führer befiehlt! Der Führer ist daher auch der oberste Richter.»*[25] – *»Dies Strafrecht ist uns eingeboren.»*[26]

Såsom man kunde förmoda är det de s k värderande elementen som får en förgrundsplats i den nazistiska rättsläran, dvs rekvisit som förutsätter allmänt-kulturella värderingar. Freisler förnekar inte, att det finns andra typer av normativa rekvisit: sådana som förutsätter »be-

wertende Erwägung» (t ex »sann») och sådana som förutsätter en rättslig värdering. I likhet med många andra ser han dock dessa i grunden sakna ett värderingselement – i princip rör det sig om frågor som bäst kan bedömas av en särskilt sakkunnig – och han betecknar dem som ointressanta.[27]

1 *Eichmann* 8-13.
2 *Hofmann* 14-18.
3 Citerat hos *Kunert* 40-41. Se även *Hobe* 30.
4 *Thierfelder* 67. Se även *Kunert* 40, *Hobe* 28-29.
5 *Thierfelder* 66.
6 *Thierfelder* 66-70.
7 *Thierfelder* 70-71.
8 Se *Hobe* 29.
9 Se *Hobe* 29-30.
10 Se *Hobe* 27.
11 *Hegler* 272, se vidare 274-276 samt *Mezger*, Strafrecht 192 och *Hobe* 29.
12 *Radbruch* 167.
13 *Dahm* 16, se även 14-15.
14 *Dahm* 17-20.
15 *Dahm* 15-16. Se även *Hobe* 27-28.
16 *Dahm*, Nationalsozialistisches 16. – Se även t ex *Campbell*.
17 *Dahm*, Nationalsozialistisches 14.
18 *Freisler* 57-58.
19 Se *Kunert* 47-48.
20 *Thierfelder* 165.
21 *Freisler* 58.
22 *Freisler* 61-63. Freisler bedömde dock den ändrade grundinställningen till straffrätten vara viktigare än införandet av ytterligare normativa element.
23 *Freisler* 59.
24 *Freisler*, Wiedergeburt 25-26.
25 *Freisler*, Wiedergeburt 33.
26 *Freisler*, Wiedergeburt 35. Se närmare *Kunert* 49-53.
27 *Freisler*, 60-61.

7.5 »Alla rekvisit är deskriptiva» – Welzel

Förgrundsfigurerna i tysk straffrättsfilosofi under början av 1900-talet – Mayer, Radbruch, Sauer, Mezger, Grünhut och Wolf – var alla influerade av den sydvästtyska skolan, främst genom Rickert. Trots anknytningen till Kant var dess idéer präglade av 1800-talets positivism. Värden kom att ses som något »overkligt» och all begreppsbildning som

neutral. Detta gjorde att dess lärosatser kunde utnyttjas av nazisterna. I klar motsättning till de nämnda stod Welzel, som 1935 gjorde upp räkningen med anhängarna av den »Scientismus», som »depraviert das ontische zum wertfreien heterogenen Kontinuum» i det att de »aus ihm die dem Sein immanente gesetzmässige Ordnung und Wertdifferenz herausnimmt und in eine 'unwirkliche Begriffswelt' verlegt»,[1] och vilken på intet sätt kan förklara hur värdena kan »fastna» vid det verkliga.[2] Welzels egen, främst av Nicolai Hartmann inspirerade, ontologiska metafysik passade dock nazisterna ännu bättre. Rättsvetenskapens förnämsta uppgift vore nämligen »die Werthaltungen der konkreten historischen Epoche zu verstehen, denen die rechtlichen Normierungen entspringen und denen sie Sinn und Inhalt verdanken, das, was im praktischen Leben und selbst in der Rechtsprechung, nur kaum oder halbbewusst tiefstes Ziel und Richtung ist, ins klare Bewusstsein unserer historischen Position zu heben».[3] De straffrättsliga hjälpvetenskaperna måste vinna en ojämförligt större betydelse, »wie es schon jetzt praktisch das Beispiel der Eugenik und Rassenforschung bes. für die Neugestaltung des Strafrechts beweist».[4]

Enligt Welzels värdemetafysik är värdena djupt förankrade i »verkligheten»: »Die ontisch bestimmt geformte Gestalt der Statue, die konkret klingenden Töne der Musikstücks selbst sind es doch, die uns in unserem tiefsten Mensch-Sein treffen und erregen: Diese ontischen Merkmale gehören zur Materie des 'Wertes'; ohne sie wäre der 'Wert' nicht nur bloss nicht-realisiert, sondern überhaupt nicht (auch nicht im Irrealen, d h im Nicht-Ontischen) vorhanden».[5] – ». . . das konkrete Wertig-Sein ist zeitbedingt». Värdena är inget annat än »die in den emotionalen Akten des Wert-Erfühlens erfassbaren Bezogenheiten des ontischen Seins auf unser tiefstes Menschsein in seinem ganzen Umfange».[6] – »Das Sein hat von Ursprung an Ordnung und Gestalt in sich und bekommt diese nicht erst von irrealen Formen geborgt; und ebenso steht das Gemeinschaftsdasein des Menschen in ursprünglichen Ordnungen und Bedingungen . . .».[7]

Lagstiftarens, domarens och vetenskapsmannens begreppsbildningar måste falla tillbaka på den »gestaltete, sinnerfüllte reale» världen. »Ihre Begriffe sind keine methodologischen Umformungen eines amorphen Materials, sondern Deskriptionen eines gestalteten ontischen Seins. Insofern sind alle juristischen Begriffe des rechtlich zu ordnenden Lebensmaterial 'deskriptive' Begriffe», även om dessa beskrivningar hänför sig icke till blott »wertfreie Seinsmerkmale, sondern auf in konkreten Wertbeziehungen stehendes ontisches Sein».[8]

Welzels ontologi utgör än i dag underlag för hans straffrättsliga system med den finala handlingsläran i centrum. Det har överhuvudtaget blivit allt vanligare i tysk doktrin att man som Welzel talar om »saklogiska strukturer» och utifrån hur man ser dessa konstruerar ett begreppssystem.[9] Härigenom får man som Roxin påpekar ett icke alldeles hederligt övertag gentemot varje kritiker: »Denn man kann eine Lehre nicht besser unangreifbar machen als dadurch, dass man sie auf unabänderliche und deshalb der Kritik nicht ausgesetzte Seinsgegebenheiten zurückfürt.»[10]

Läran om normativa rekvisit är för Welzel i och för sig utan värde, eftersom den ju härrör från en filosofi som på det mest upprörande sätt missförstått hur verkligheten är beskaffad.[11] »Wieviel von einem Tatumstand sinnlich wahrgenommen werden kann und wieviel nur geistig verstehbar ist, ist völlig gleichgültig.»[12] När man kommer till frågan om uppsåtsrekvisitets innehåll blir emellertid även för Welzel en distinktion mellan normativa och deskriptiva rekvisit nödvändig, även om han låter förstå, att han själv inte accepterar språkbruket. Det väsentliga är huruvida rekvisiten åsyftar enbart sådana beståndsdelar av verkligheten som är tillgängliga för varseblivning, såsom »människa», »sak» och »döda», eller om därjämte något »allein geistig verstehbar» åsyftas, såsom vid »falsk», »urkund» och »otukt».[13]

Mellan Mezgers och Welzels distinktioner mellan deskriptiva och normativa rekvisit kvarstår i dag blott den skillnaden, att Mezger, men inte Welzel, räknar beskrivningar av »andliga» och själsliga händelser och tillstånd till de deskriptiva rekvisiten.[14] Med rätta framhåller Engisch, att Welzel tydligen använder 'deskriptiv' i två betydelser (som motvikt till tvetydigheten hos 'normativ': dels 'värdeberoende' och dels 'värdeåsyftande'): enligt den ena kan även endast »geistig verstehbare» värdestrukturer beskrivas, enligt den andra endast det »sinnlich wahrnehmbare».[15]

1 *Welzel,* Naturalismus 48.

2 *Welzel,* Naturalismus 53, se närmare 41-89, och om den fenomenologiska rättsteorien, *Larenz* 118-126.

3 *Welzel,* Naturalismus 75-76.

4 *Welzel,* Naturalismus 77. Se även t ex 72-73.

5 *Welzel,* Naturalismus 55.

6 *Welzel,* Naturalismus 56.

7 *Welzel,* Naturalismus 74.

8 *Welzel,* Naturalismus 74-75.

9 Se t ex *Henkel* 274-287, *Engisch,* Natur der Sache, *Hassemer* 89 och *Engisch,* Konkretisierung 120.

[10] *Roxin* 103-104.

[11] Se *Welzel*, Naturalismus 67.

[12] Citerat av *Roxin* 49.

[13] *Welzel* 72. - Om Welzels lära, se vidare nedan 7.8 och 8.1 samt *Kunert* 45-47, *Schweikert* 66-67, *Roxin* 47-50 och *Hobe* 33-34.

[14] *Kunert* 24-26; jämför *Engisch*, Tatbestandselemente 149.

[15] *Engisch*, Tatbestandselemente 141.

7.6 Vad menas med »normativa rekvisit»? – Engisch

Det dröjde ganska länge efter andra världskriget innan man på allvar åter tog upp diskussionen om de normativa rekvisiten och på det hela taget har mycket litet nytt framkommit under de senaste trettiofem åren. Med undantag för Engischs artikel i Mezgerfestskriften (1954) har varje utförligare framställning i ämnet knutit an till uppsåtsläran på ett helt annat sätt än som var vanligt före kriget. Den förste i raden var Arthur Kaufmann (1950) som osjälvständigt utgick från Mezgers lära. Skillnaden mellan normativa och deskriptiva rekvisit framhävdes ånyo på bekostnad av inbördes olikheter.[1]

När Engisch ställde frågan »Was also sind 'normative Tatbestandselemente'?» var han klar över att det inte är möjligt att säga vare sig att de är obestämda eller värdeberoende (»wertbezogen»). Man hamnar då i Erik Wolfs lära och distinktionen mellan deskriptiva och normativa rekvisit blir meningslös. Samtidigt synes det ofrånkomligt att sådana obestämda och normberoende begrepp som »människa», »vapen», »röd», »tända eld på» och »avsikt» – vilka förekommer både i allmänt och juridiskt språkbruk och som »auf in natürlicher Rede beschreibbare, insbesondere auch in der Anschauung aufweisbare Realitäten abzielen» – måste kallas »deskriptiva», även om de medför tolkningsproblem av samma art som de normativa – dessa behöver i sin tur varken vara obestämda eller föranleda tolkningssvårigheter (så t ex beträffande »äktenskap» och »minderårig»).[2] Tvekan uppkommer först vid de rekvisit, som förutsätter kognitiv bedömning (»sann», »sannolik», »fara», m fl), och dem som fordrar, att domaren företar en kvantitativ skattning (t ex »ringa mängd» och »hög hastighet»). Engisch finner dock, att dessa åtminstone har en deskriptiv kärna – även om man ofta får anta att en »Strukturverschlingung» av beskrivning och normativitet förekommer (så t ex vid »fara»).[3]

Trots dessa begränsningar finns enligt Engisch utrymme för åtminstone fyra olika sätt att definiera »normativa rekvisit»:

(1) liktydigt med element som »står med ena foten» i rättsstridighets-

sfären; i så fall anknytes till Mayer och Welzels och Armin Kaufmanns lära om s k speciella »Rechtspflichtsmerkmale» (se 7.8).[4]
(2) normativa rekvisit i Wolters mening: sådana vars kännetecken är »einem 'normativen Sinn', wobei 'normativ' nichts mit Wertungen zu tun hat, sondern die Bedeutung nur innerhalb der Normenwelt bezeichnet».[5] Dessa »normative Sinngebilde» kan överhuvudtaget »nur unter logischer Voraussetzung einer Norm vorgestellt und gedacht werden». Härunder faller både rättsliga och kulturella »värde»-begrepp: »ämbetsman», »äktenskap», »otukt», »obetydligt värde», »förmögenhet» och »ärelös». Det är helt likgiltigt, »ob die logisch vorausgesetzten und gedanklich in Bezug genommenen Normen und Werte absolut oder nur relativ gültig sind, ob sie positiv-rechtlich mehr oder minder genau fixiert sind oder nicht, ob sie einer sicheren Erkenntnis zugänglich sind oder sich nur einer irrationalen persönlich gefärbten Wertung erschliessen.»[6] Dessa *norm- och värdeimplicerande* (eller »wertbezügliche») begrepp är inte alltid lätta att skilja från deskriptiva, ty de kan skenbart omvandlas till dylika genom en »Reduktion der Voraussetzungen ihrer Anwendung auf beschreibende Merkmale». Men även om förutsättningarna för användningen av ett begrepp låter sig bestämmas som deskriptiva element, så kvarstår begreppet som »wertbezüglich».[7]
(3) något avvikande från (2) är att som Welzel likställa »normativ» med »sinnbezüglich»; i så fall blir »osann» och »sannolik» normativa rekvisit.[8]
(4) liktydigt med Mezgers sista grupp i lärans ursprungliga fattning· och Erik Wolfs »wertausfüllungsbedürftige» rekvisit[9]; avgörande är då behovet av en domarens kompletterande subjektiva värdering. Med tiden har detta likställande av »normativitet» och »subjektivitet» (ofta också med »obestämdhet») kommit att bli dominerande. Engisch föredrar också denna bestämning av 'normativa rekvisit', enligt vilken många rekvisit som eljest brukar betecknas som normativa (t ex »minderårig» och »äktenskap») klassificeras som deskriptiva. För övrigt menar han det vara tveksamt, om det i straffrätten verkligen förekommer rekvisit varigenom domaren befullmäktigas att träffa ett avgörande efter personlig övertygelse. Utgångspunkten är att endast ett avgörande är riktigt. Trots all »subjektivitet» vid de mest obestämda subjektivt-normativa rekvisiten (t ex »obetydligt värde») finns en »Basis im Wertbezüglichen und damit einer irgendwie vorgegebenen Normen- und Werteordnung». Å andra sidan är det naturligtvis tvivelaktigt, om man vid de normativa rekvisiten kan hålla den (icke avsiktliga) relativiteten i värderingarna hos olika domare inom rimliga gränser.[10] I prin-

cip är emellertid domarens egen värdering blott »Erkenntnismaterial», inte »Erkenntnismasstab». Domstolsutslag beträffande normativa rekvisit har samma kommenterande funktion som begreppsutvecklingar och subsumtioner vid deskriptiva rekvisit. Jämfört med de deskriptiva har de normativa rekvisiten en egenart, som kan vara en fördel: »Mit den Wertungen, auf die sie Bezug nehmen, können sie sich der besonderen Lagerung der Umstände des Einzelfalles und auch dem etwaigen Wandel der Wertanschauungen elastisch anpassen.»[11]

Med rätta har Kunert framhållit, att Engisch genomgående uttrycker sig oklart i det att 'värde' och 'norm' används i olika betydelser, utan att någon antydan ges om vad som egentligen avses. Sålunda är de »värdeimplicerande begreppen» från början endast »normativa» – utan att ha något med värderingar att göra –, strax därefter blir de »norm- och värdeimplicerande» och till sist enbart »wertbezüglich».[12]

1 *Kaufmann*, Unrechtsbewusstsein 165-168; se även 169 (»Die Unterscheidung von deskriptiven und normativen Tatbestandselementen entspricht also dem Gegensatz von Handlungsobjekt und Schutzobjekt.») och *Kunert* 57-58, *Hobe* 31. – Se *Strache* 71 om W G Beckers terminologi: »notativt» fixerade normer är sådana som har »öppna» eller »simmande» brottsbeskrivningar; »normativt» fixerade normer svarar däremot mot straffbud med enbart »deskriptiva» rekvisit.

2 *Engisch*, Tatbestandselemente 142-143, 156. Se även *Engisch* 109-110 och *Lemmel* 99-103 om att det inte finns något nödvändigt samband mellan obestämdhet och normativitet eller bestämdhet och deskriptivitet.

3 *Engisch*, Tatbestandselemente 144-145.

4 *Engisch*, Tatbestandselemente 145-146. Det var mot normativa rekvisit i denna mening som Beling stred till slutet.

5 Citerat av *Engisch*, Tatbestandselemente 146.

6 *Engisch*, Tatbestandselemente 147.

7 *Engisch*, Tatbestandselemente 147-148.

8 *Engisch*, Tatbestandselemente 148-149. Se även *Engisch* 110-111.

9 Hopkopplingen av Mezger och Wolf framstår som något djärv. Se nedan 9.6 vid not 10.

10 *Engisch*, Tatbestandselemente 149-153. Å 153-163 avhandlar Engisch betydelsen av normativa rekvisit (i olika tolkningar) på skilda nivåer inom brottsbegreppet. Se även *Engisch* 111 och – om »Ermessensbegriffe» – 111-118, 127-128 och *Lemmel* 49-51. – Enligt *Sax* 42-43 skulle en precisering av »wertende Begriffe» vara tolkning och »Entfaltung» av »wertausfüllungsbedürftige Begriffe» skulle vara utfyllande av luckor i lagen.

11 *Engisch* 126, se närmare 124-126.

12 Se *Engisch*, Tatbestandselemente 147, *Kunert* 77-78. – Om Engisch, se *Kunert* 75-81.

7.7 Försök till nyorientering – Kunert

Den hittills utförligaste behandlingen av läran om normativa rekvisit står Karl Heinz Kunert för i sin monografi från 1958. Hans dogmatiska utgångspunkter sammanfaller i mycket med lärofadern Welzels och liksom denne menar han, att man kan säga att alla rekvisit är deskriptiva. Brottsbeskrivningarna är ju beskrivningar av en »Verbotsmaterie»; det som nedläggs i straffbuden är resultatet av lagstiftarens »Vorbewertung». Därvid får man emellertid inte stanna för att sätta »deskriptiv» lika med »varseblivningsbar» (»sinnlich wahrnehmbar»), ty man kan beskriva inte bara »äusserliche, natürliche Gegenstände, Vorgänge und Zustände, sondern auch seelische und geistige, überhaupt kulturelle Phänomene: verfährt doch alle Kulturgeschichte, alle Soziologie, alle nicht spekulative Psychologie auch beschreibend.»[1] Men detta hindrar inte att man frågar vad som beskrives och hur det beskrivna är strukturerat. Besvarandet härav underlättas av att det sedan »der Überhöhung des positivistischen Denkens durch die neukantische Wertphilosophie und seit seiner Überwindung durch die phänomenologische Wertforschung herrscht jedenfalls darüber Einigkeit, dass die von den Rechtssätzen intendierte Welt zwei Pole oder Dimensionen hat: die natürliche Dimension und die menschlich-soziale, kulturelle, geistige Dimension.»[2] Welzels ensidighet – han talar blott om emotionella attityder (»Haltungen») – till trots är enligt Kunert hans tanke om en andra »Seinsdimension der sozialen Welt» utomordentligt fruktbar. Bortsett från språkanvändningen, som förkroppsligar den allmännaste mänskligt andliga attityden, kan man räkna med en irrationellt-emotionell attitydtyp – »die sich in elementaren Akten des Vorziehens und Abstossens, des gefühlsmässigen Bejahens und Verneinens, des echten *'Wertens'* kundtut» – och en rationellt ordnande, teoretisk eller praktisk, attitydtyp.[3]

Brottsbeskrivningarna är tillyxade ur denna tvådimensionella värld. Eftersom det rör sig om asociala gärningar är bara att förvänta att så gott som alla rekvisit är tvådimensionella. Men då den sociala världen i sig innesluter den naturliga förekommer även *endimensionella rekvisit*, såsom »man», »kvinna», »barn», »moder», »foster», »döda», »ålder», »sjukdom», »översvämning», »vilda djur» och »sten». Däremot skulle t ex »människa», »sak», »byggnad», »skrift» och »fartyg» vara tvådimensionella, ty de är »'künstliche' Gebilde von Menschenhand». Kunerts distinktion mellan en- och tvådimensionella rekvisit sammanfaller alltså inte med Welzels distinktion mellan rekvisit som hänför sig till vad som i sin helhet är varseblivningsbart respektive det som icke i sin hel-

het är varseblivningsbart. Kunert lägger i första hand vikt vid begreppens »Seinsstruktur» och icke som Welzel vid hur kunskap om företeelserna nås (vid de deskriptiva rekvisiten i Welzels mening är vägen mellan varseblivning och begreppslig förståelse kort och enkel).[4]

Hobe har om Kunerts gränsdragning sagt, att den må vara möjlig att genomföra men knappast meningsfull. Ur juridisk synpunkt är en gruppering efter problem (t ex i uppsåtsläran) åtskilligt mer motiverad. Förekomsten av t ex en sten och en byggnad fastställs på ungefär samma sätt och det är tveksamt om stenar och annat som de endimensionella rekvisiten hänför sig till är av juridiskt intresse som annat än »sinnhafter Gegenstand» och således på samma nivå som det som »byggnad» och andra tvådimensionella termer hänför sig till.[5]

Liksom t ex Engisch betonar Kunert, att obestämdhet och normativitet inte är samma sak: även endimensionella rekvisit kan vara höggradigt obestämda.[6]

De *tvådimensionella rekvisiten* indelas efter den »andliga» attitydtyp som är konstitutiv:

(1) *äkta värderekvisit,* såsom »otukt». Av att brottsbeskrivningarna faktiskt är beskrivningar följer enligt Kunert, att i princip inget utrymme finns för ett domarens kompletterande värdeomdöme, en »Eigenwertung». Som auktoritativt stöd härför kan Kunert åberopa ett uttalande av Bundesverfassungsgericht (10 maj 1957): »Das persönliche sittliche Gefühl des Richters kann . . . nicht massgebend sein; ebensowenig kann die Auffassung einzelner Volksteile ausreichen. Von grösserem Gewicht ist, dass die öffentlichen Religionsgesellschaften, insbesondere die beiden grossen Konfessionen, aus deren Lehren grosse Teile des Volkes die Masstäbe für ihr sittliches Verhalten entnehmen, die gleichgeschlechtliche Unzucht als unsittlich verurteilen. . . . Nicht darauf kommt es an, auf grund welcher geschichtlichen Erfahrungen ein sittliches Werturteil sich gebildet hat, sondern nur darauf, ob es . . . anerkannt wird und als Sittengesetz gilt . . .».[7] Sedan vissa domstolar hade uttalat sig för att det avgörande vore uppfattningen i den samhälls- eller folkkrets, inom vilken händelsen utspelades, hade Bundesgerichtshofs stora senat för brottmål (17 februari 1954) i skarpa ordalag fördömt den relativitet i fråga om moraliska värdeomdömen som kommit att accepteras. Enligt BGH är domaren icke hänvisad till »die blosse Sitte, die blosse Konvention», utan till den av människors åsikter oavhängiga »aus sich selbst heraus» existerande sedliga ordningen, vilken bl a »will, dass sich der Verkehr der Geschlechter grundsätzlich in der Einehe vollziehe, weil der Sinn und die Folge des Verkehrs

das Kind ist».[8] Uppfattningen om en sådan aprioristisk, absolut och intuitiv värdeordning – som för oss framstår som nära nog förryckt – kunde baseras på Max Schelers och Nicolai Hartmanns materiella värdeetik. Kunert finner sig dock på goda grunder oförmögen att acceptera denna lära, bl a därför att nämnda båda herrar kommer till helt olika resultat redan vid redovisningen av de värden som enligt läran framgår med »unmittelbarer Evidenz».[9] Vare sig i teorien eller i praktiken låter sig värdeabsolutismen upprätthållas; det senare därför att man inte utan att erkänna relativiteten kan förklara varför ett domarens värdeomdöme kan revideras av högre instans, vilken faktiskt har att pröva vilken måttstock som utnyttjats och hur det skett och också har möjlighet att i stället använda en annan måttstock. Även om det ofta är svårt att avgöra vilka eller hurudana värdeåskådningar man skall utgå från, vilket förstås medför ett icke obetydligt mått av subjektivitet i rättskipningen, finns ej anledning att acceptera Mezgers formel om domarens »Eigenwertung». I princip tänker domaren »hier nur ein *fremdes* Werturteil mit *logischen* Mitteln zu Ende». Lagens idé är att blott ett avgörande är korrekt och om det de facto blir domarens personliga värdering som avgör, så är det en icke eftersträvad ofullkomlighet i systemet. Grünhut, Mezger, Wolf och Eichmann hade däremot uppfattningen, att vid en del rekvisit har lagstiftaren givit domaren fullmakt till personlig värdering. Olika domare kunde i så fall nå olika resultat och båda ändå kunna ha rätt; ett förhållande som Kunert anser vara oförenligt med »die Garantiefunktion des rechtsstaatlichen Tatbestandes». Dess oriktighet framgår vidare av det förut utnyttjade argumentet om att högre instans får ändra ett i riktig ordning tillkommet domarens värdeomdöme; revision har aldrig förnekats på den grund att domaren varit befullmäktigad att företa en personlig värdering.[10]

(2) »*Sinnmerkmale*», t ex »regering», »val», »ämbetsman», »advokat», »läkare», »pengar», »aktier», »domstol», »äktenskap», »tillhör annan», »sak» och »urkund». Vid dessa är den praktiskt-rationella attitydtypen konstitutiv. Det är fråga om »Gebilde, die der *objektive Geist* im Laufe der geschichtlichen Entwicklung hervorgebracht hat»; rekvisiten innehåller beskrivningar av existerande sociala »Objektivgebilden, die ihr objektives, reales Sosein dem Stande der Zivilisation oder Kultur verdanken».[11] Domarens förfarande är vid dessa rekvisit rent logisktkunskapsteoretiskt: han subsumerar helt enkelt fakta under vissa »Seinsbegriffe».[12]

(3) *skattningsrekvisit,* t ex »ringa värde», »uppenbart missförhållande», »för hög hastighet», etc. Också här är det egentligen samhällskretsen som förser domaren med den relevanta måttstocken.[13]
(4) *rekvisit som förutsätter kognitiv bedömning,* t ex »fara», »osann». Dessa skulle kunna karakteriseras som *tredimensionella,* eftersom här tillkommer att en relation till en föreställd följd, ett faktiskt förhållande, etc skall befinnas föreligga.[14]

Gemensamt för alla flerdimensionella begrepp är, enligt Kunert, att domaren hänvisas till ett »leichter oder schwerer zugänglichen Komplex von objektiven oder objektivierbaren Werthaltungen, Sinngebilden, Erfahrungssätzen oder logischen Verhältnissen». Under (3) finns sådana – t ex »för hög hastighet» – som är helt obestämda. Medan den obestämdhet som finns hos begreppen under (1) och (2) till väsentlig del är oundviklig, är dock dylik obestämdhet möjlig att reparera genom att fasta gränser uppdras i brottsbeskrivningarna. Sålunda har exempelvis »församlat manskap» i en författning blivit definierat som »sju man eller flera».[15]

1 *Kunert* 84-86.
2 *Kunert* 87.
3 *Kunert* 87-88.
4 *Kunert* 89-91.
5 *Hobe* 50-51.
6 *Kunert* 38-39, 92.
7 Citerat hos *Kunert* 93-94.
8 Citerat hos *Kunert* 95. Också hos *Engisch* 125.
9 *Kunert* 98.
10 *Kunert* 98-101.
11 *Kunert* 104.
12 *Kunert* 105.
13 *Kunert* 105-106.
14 *Kunert* 106-107.
15 *Kunert* 107.

7.8 Idén om »gesamttatbewertende Merkmale» – Roxin

Welzel har länge som en del av sin lära om öppna brottsbeskrivningar (se 8.1) drivit tesen, att en del av dessa är ofullständiga i det att en klar differentiering mellan förbudsregel och undantagsregel saknas. I straffbuden är då i stället upptagna s k »spezielle Rechtswidrigkeitsmerkmale», såsom t ex »rättsgiltig», »rättsenlig» och »behörigen» (eller

rättare negationer därav). Welzel har i denna fråga, liksom i många andra dogmatiska ting, intagit varierande positioner; trots att han numera medger sig ha överskattat förekomsten av speciella rättsstridighetsrekvisit, finner han att kvar står en grupp av (rättsligt-normativa) rekvisit, som inte hör hemma i »Tatbestand». I så måtto är hans lära en vidareutveckling av M E Mayers lära om normativa rekvisit. Den Welzelska dogmatiken innefattar emellertid att placeringen utanför »Tatbestand» av dessa rättspliktselement medför att de ej behöver täckas av uppsåt och man måste fråga sig om ej i detta resultat ligger det förnämsta skälet till att läran uppställts. Welzellärjungen Armin Kaufmann och ett fåtal andra har accepterat den, men de allra flesta menar att Welzel har tänkt alldeles fel: ifrågavarande rekvisit kan inte höra till annat än »Tatbestand».[1] Engisch säger: »Welzel scheint mir fälschlich Grund-Folge-Zusammenhänge in Identiteten umzudeuten.»[2]

Welzels lära ledde emellertid till en intressant upptäckt, som är att tillskriva Claus Roxin: det finns vissa rättsligt-normativa rekvisit som är så beskaffade, att »die Kenntnis eines solchen Merkmals im Regelfall notwendig mit der Verbotskenntnis zusammenfällt. Die Rechtspflichtsmerkmale umschliessen – obwohl sie tatbeschreibenden Charakter haben – gleichzeitig die Rechtswidrigkeit.»[3] Med denna karakteristik blir dock kretsen av rättspliktsrekvisit något annorlunda än den av Welzel och Kaufmann utpekade.[4] Jescheck karakteriserar dem på följande sätt: visserligen förutsätter de »einen individualisierbaren Sachverhalt», men samtidigt är de avfattade som »Werturteile» och har i denna egenskap upptagit så mycket normativt innehåll »dass die Rechtswidrigkeit praktisch zum Tatbestand gezogen würde, wenn das Werturteil selbst nicht aus diesem ausgeschieden bliebe und als positives Rechtswidrigkeitsmerkmal aufgefasst würde».[5]

1 I frågan, se *Welzel* 79, *Kaufmann* 98-101, 148-159, *Roxin* (litteraturöversikt å 15-17), *Engisch*, Tatbestandselemente 157-159, *Kunert* 63-75, *Gallas* 37-41, *Hobe* 117-121, *Jescheck* 186-187, *Schmidhäuser* 230.

2 *Engisch*, Tatbestandselemente 158.

3 *Roxin* 86.

4 Se närmare *Roxin* 75-86. Ett exempel på dylika rekvisit utgör i allmänhet de sedvanerättsliga grunderna för att tillskriva någon sådan garantställning att en underlåtenhet blir straffrättsligt relevant enligt läran om oäkta underlåtenhetsbrott (se *Roxin* 78-79).

5 *Jescheck* 187.

7.9 Status quo ante bellum – Hobe

Konrad Hobes ställningstagande till läran om normativa rekvisit innefattar en förenkling av terminologien och utgör en syntes av Mezgers, Grünhuts och Wolfs synpunkter. Alla rekvisit är »gesetzeszweckbezogen» – men man bör undvika att på denna grund kalla dem »normativa» – och med hänsyn till sitt innehåll är de att uppdela i tre självständiga grupper:[1]

(1) *deskriptiva rekvisit,* t ex »kniv», »människa», »nitriter», »döda», dvs sådana vars uppfyllande kan fastställas genom varseblivning eller som, kort sagt, beskriver fakta. Lösningen till den filosofiska frågan vad ett faktum är antyds genom hänvisningar till existensialisterna Heidegger och Maihofer ligga i att man icke har att göra med isolerade »Dinge», utan med »Zeuge», som förutsätter relationer med andra ting. Dessa fakta »i social mening» är inte bara »Sein» utan »Alssein».[2]

(2) *rättsligt-normativa rekvisit,* t ex »annans jakträtt», »tillhör annan», »urkund», »äktenskap», »minderårig», »ämbetsman», dvs sådana vilka låter sig förstås endast under hänvisning till en rättslig norm utanför straffbudet och vilka stundom hänför sig till rättsförhållanden, stundom till föremål eller personer som befinner sig i något rättsförhållande. Kunskapsteoretiskt står denna grupp nära den första. För terminologisk klarhets skull bör uttrycket »rättslig värdering» icke förekomma i samband med denna typ av rekvisit.[3]

(3) *allmänna värdeformler,* t ex »otukt», »föraktlig», »rå misshandel», »goda seder», »girighet», dvs rekvisit som hänger samman med värdebegreppet. Liksom Kunert kan Hobe inte acceptera en absolut värdeteori. Men som alternativ finns inte bara subjektivt godtycke, eftersom kollektiv värdebildning ständigt äger rum. Värderingar har visserligen subjektivt ursprung, men de låter sig objektiveras och kan bli till bindande överindividuella värderingar. »Sie sind damit Ausdruck der kulturellen Überzeugung einer bestimmten geschichtlichen Epoche.» Den samtida »kulturövertygelsen» är normgivande för vilka värdeomdömen som är riktiga och därmed för de allmänna värdeformlernas utfyllande, och icke vare sig domarens privata eller majoritetens uppfattning. Att bestämma den »massgebliche Kreise» är ofta svårt, men det hänger samman med att rätten är kulturverk. Genom tolkning låter sig de allmänna värdeformlerna deskriptiviseras, men därigenom bestämmer man blott bärare av »eine Wertheit» och icke som vid de deskriptiva rekvisiten ett allmänbegrepps omfång.[4]

Hobe ser inget skäl mot att beteckna både de rättsligt-normativa rekvisiten och de allmänna värdeformlerna som »normativa rekvisit».[5]

Han nämner inte »skattningsrekvisiten» eller »rekvisit som förutsätter kognitiv bedömning», men man får anta, att de förra räknas som allmänna värdeformler och de senare som deskriptiva rekvisit.

[1] *Hobe* 35, 48.
[2] *Hobe* 36-39.
[3] *Hobe* 39-41.
[4] *Hobe* 41-47.
[5] *Hobe* 48-49.

7.10 Lärans ställning efter ett halvsekel

Vi har redan sett hurusom hos pionjären Mezger den en gång så intressanta och viktiga distinktionen mellan deskriptiva och normativa rekvisit sjunkit undan till något självklart, som man inte behöver spilla många ord på. Hos Welzel hittar man ingenting förrän när han behandlar uppsåtsrekvisitet. Även i andra hand- och läroböcker kan man förmärka samma avmattning i intresset: man måste naturligtvis känna till att det finns kunskapsteoretiskt grundade skillnader mellan olika typer av rekvisit, men det finns synbarligen ingen anledning att gå djupare in på ämnet. Läran är allmänt accepterad i en ytlig form – även om terminologien varierar något, så strider man inte i sak.

Sålunda skiljer Jürgen Baumann mellan rent beskrivande (deskriptiva), t ex »sak», och värderande (normativa) rekvisit, t ex »otukt». Vid de förra har lagstiftaren utfört en fullständig värdering, vid de senare har han överlämnat åt domaren att utföra den slutgiltiga värderingen. De normativa rekvisiten, som också kan betecknas som »wertausfüllungsbedürftige», kan innefatta en fara för rättssäkerheten. De bär dock på en rest av deskription och i själva verket är avgränsningen så vag, att det ej är befogat att tala om annat än mer eller mindre normativa eller deskriptiva rekvisit; även de deskriptiva förutsätter i någon mån värderingar. Tolkningsmässigt kvarstår dock distinktionen som betydelsefull, eftersom det är av intresse att veta, när lagstiftaren överlämnat till domaren att utföra en värdering.[1]

Jescheck anknyter till Engisch och karakteriserar de normativa rekvisiten som sådana som åsyftar begivenheter, som är begripliga och tänkbara blott under logisk förutsättning av en norm. De deskriptiva beskriver däremot företeelser, som finns i »verkligheten» och är tillgängliga för »Tatsachenfeststellung». Att deras närmare innehåll bestäms av en norm ändrar i princip ej deras struktur. Emellertid har ock-

så de normativa rekvisiten ett element av »sinnlich erfassbaren Realität». Bland de deskriptiva rekvisiten kan man skilja mellan
(1) sådana som betecknar företeelser i »die äussere Sinneswelt», t ex »människa» och »byggnad»;
(2) sådana som betecknar företeelser i »die innerseelische Welt», t ex »avsikt» och »girighet»;
(3) sådana som kräver en kvantitativ skattning, t ex »ringa mängd» och »störande buller»;
(4) sådana som kräver en kognitiv bedömning, t ex »fara» och »osann»; och
(5) rekvisit »die bestimmte Begriffe des gesetzlichen Tatbestandes unter Hinweis auf die Volksanschauung schlagwortachtig bezeichnen wie »Beleidigung» . . .».
Bland de normativa kan man skilja mellan
(1) egentliga rättsbegrepp, såsom t ex »äktenskap» och »ämbetsman»;
(2) värdeåsyftande begrepp, såsom t ex »oförvitlig» och »goda seder»; och
(3) »sinnbezügliche» begrepp, såsom t ex »otukt» och »hemlig».[2]

Hos Schönke och Schröder erinras helt kort om distinktionen mellan deskriptiva begrepp – vilkas uppfyllande kan konstateras genom »sinnliche Wahrnehmung» – och normativa rekvisit – vilka kräver en »richterliches Urteil». Andelen normativa rekvisit och därmed tendensen till kompetensförskjutning från lagstiftare till domare uppges vara tilltagande.[3] Som vanligt påpekas, att det inte låter sig göra att dra en fast gräns mellan de båda typerna av rekvisit.[4]

Schmidhäuser, för att med denne avsluta exemplifieringen av moderna teoretikers inställning till läran, menar att ur rättstillämpningens synpunkt är alla rekvisit normativa. Men ur gärningsmannens synpunkt finns en distinktion att göra, med hänsyn till »ob der beschriebene Sachverhalt ohne Wertung i. S. eines differenzierten Urteils wahrnehmbar ist oder nicht». Exempel på normativa rekvisit blir då t ex »otuktig», »annans egendom» och »oförvitlig».[5]

1 *Baumann* 113-114.
2 *Jescheck* 203-204.
3 *Schönke & Schröder* 20.
4 *Schönke & Schröder* 461, se även 455, 462.
5 *Schmidhäuser* 158-159.

8. Nordisk doktrin

Alles Lebendige lässt sich nicht vollständig rationalisieren. Der Gesetzgeber, der dazu berufen ist, feste Dämme zu bauen, den Fluss der Rechtsprechung in ein System gerichteter Kanäle zu zwingen, stösst immer wieder auf Grenzen seiner Ingenieurkunst, wo es ihm entweder ganz unmöglich oder jedenfalls sinnwidrig erscheint, mehr ausrichten zu wollen.

KARL ENGISCH

8.1 Generalklausuler och standarder

Welzel har faktiskt mer betonat skillnaden mellan olika typer av brottsbeskrivningar än skillnader mellan olika typer av rekvisit: å ena sidan idealet ur rättssäkerhetssynpunkt, de *slutna* eller »erschöpfend beschreibenden», och å andra sidan de *öppna* eller »ergänzungsbedürftigen». Som typexempel på de senare nämner han de oäkta underlåtenhetsbrotten och oaktsamhetsbrotten.[1]

Den avsedda distinktionen sammanfaller ej med den vanligare mellan (1) »fullständiga» straffbud och blankettstraffbud[2], ej heller med den mellan (2) slutna och öppna definitioner (se nedan 9.5), utan närmast med den mellan (3) »fullständiga» lagbud och *generalklausuler*. Om generalklausuler talar man ju i synnerhet i civilrätten. Med 'generalklausul' avses en regel som är alldeles särskilt obestämd (åtminstone mycket allmänt hållen) och lämnar avsevärt utrymme för både elasticitet och osäkerhet i rättstillämpningen. Ofta avses därjämte, att regeln är en »reservregel» på ett visst rättsområde, som fallet är med t ex Avtalslagens 33 §.[3]

De flesta straffbud kan betecknas som generalklausuler med tanke på de vida strafframarna, men det anses vara oförenligt med rimliga rättssäkerhetskrav att utforma brottsbeskrivningarna så, att resultatet blir generalklausuler.[4] Först om en »Typenbildung» ägt rum kan strafflagens garantifunktion få praktisk verkan.[5] Utan att man går så långt som Agge och säger, att generalklausuler föreligger i alla fall där lagen använder uttryck som förutsätter en klart värderande verksamhet från de rättstillämpande myndigheternas sida[6], medges ofta att de normativa rekvisiten i den mån de medför kompetensförskjutning och rättsosäkerhet verkar i samma riktning som generalklausuler. Det som har

sådan verkan är emellertid mindre »normativiteten» i och för sig – om denna uppfattas så att rekvisiten skall vara norm- eller värdeåsyftande – utan mera den därmed ofta förenade obestämdheten hos de språkliga uttrycken.[7]

Jag skall inte här vidare gå in på frågan på vilka sätt en regel kan vara ofullständig eller öppen; den har inget givet samband med om ett rekvisit är »normativt» i den mening som blivit allt mer accepterad och som innefattar att man skiljer mellan normativitet och obestämdhet.[8] Men vid diskussionen av generalklausuler har man ibland kommit in på egenskaper hos rättsreglerna på ett sätt som påminner om vad som sagts om normativa rekvisit. Sålunda skiljer Heinrich Henkel mellan två typer av generalklausuler: *normativa formler,* vilka »einen Wertinhalt und damit einen Beurteilungsmasstab in sich trägt», och *regulativa principer,* som är »völlig wertfrei, daher nicht normgebend und konstitutiv für eine Einzelentscheidung» och »enthält als rein formales Prinzip nicht mehr als eine Anweisung zum Regress, nämlich zum Zurückgehen auf eine konkrete Lebenserscheinung, aus der die Beurteilungsnorm selbst erst entwickelt werden soll».[9] Som exempel på normativa formler nämner han generalklausuler som innehåller uttryck såsom »god tro» och »goda seder», ehuru det medges att obestämdheten hos dessa är så påtaglig, att man befinner sig på gränsen till regulativa principer. Som exempel på sistnämnda typ av generalklausuler nämner Henkel den normativa skuldlärans regel om ansvarsfrihet vid »Unzumutbarkeit» (bristande »Vorwerfbarkeit»).

Henkels distinktion är måhända fruktbar, men den är inte, som han påstår, tidigare ouppmärksammad.[10] I nordisk doktrin är den, alltsedan Ragnar Knophs pionjärverk om rättsliga standarder (1939)[11], så gott som allmänt godtagen, i och med att man skiljer mellan fasta rättsregler och skönsregler och bland de senare mellan standardregler och egentliga skönsregler, vilken senare distinktion är en direkt motsvarighet till Henkels.

Standardbegreppet dyker i den juridiska litteraturen först upp hos Oliver Wendell Holmes, men utnyttjades som rättsteoretiskt hjälpmedel först av Roscoe Pound.[12] Denne ser »legal standards» som historiskt sett sena företeelser: i romersk rätt förekommer de inte förrän under den klassiska perioden och i amerikansk rätt först mot slutet av 1800-talet. De utgör ett fjärde element att utnyttja vid rättsordningens uppbyggande vid sidan av rättsregler (»definite, detailed provisions»), rättsprinciper och rättsbegrepp.[13] Enligt Pound kännetecknas de av tre ting: »(1) They all involve a certain moral judgment upon conduct. It

is to be »fair», or »conscientious», or »reasonable», or »prudent», or »diligent». (2) They do not call for exact legal knowledge exactly applied, but for common sense about common things or trained intuition about things outside of everyone's experience. (3) They are not formulated absolutely and given an exact content, either by legislation or by judicial decision, but are relative to times and places and circumstances and are applied with reference to the facts of the case in hand. They recognize that within the bounds fixed each is to a certain extent unique.»[14] Sammanfattningsvis: »Common sense, experience and intuition are relied upon, not technical rule and scrupulously mechanical application.»[15]

I nära anslutning till Pound kom standardbegreppet att under 1920-talet att bli föremål för särskilt intresse i fransk doktrin (Sanhoury, Hauriou och Stati). En standard definierades som »mesure moyenne (eller »type moyen») de conduite sociale correcte».[16] I Frankrike betonade man dock inte på samma sätt som i USA standardens egenskap av accepterad, i den sociala verkligheten existerande, värderingsnorm, till vilken rättsordningen hänvisar. I stället kom man att ta fasta på möjligheten för domaren att bilda sina egna standarder, varmed den »objektiva» anknytningen går förlorad.[17] I själva verket ser vi i de franska och amerikanska uppfattningarna den ovan nämnda distinktionen mellan egentliga skönsregler och standardregler komma till uttryck.

Knoph tar sin utgångspunkt hos nyssnämnda amerikanska och franska författare. I princip står han närmast Pound i och med att han med »standard» åsyftar normer eller värderingsmåttstockar som utbildats utanför rättsordningen och vilka av lagstiftaren upptagits som rekvisit i en rättsregel, såsom t ex »god köpmanssed» i BrB 11:4 och culparekvisiten. Ett inflytande från fransk doktrin är emellertid också märkbart genom att Knoph ställer mycket låga krav på vad som skall räknas som en standard (t ex »tro och heder» i Avtalslagens 33 §). På denna punkt och beträffande uppfattningen att det föreligger en någorlunda klar skillnad mellan standardregler och regler som helt binder domaren, har Knoph kritiserats av bl a Hult, Agge och Ulf Persson.[18] Vad angår straffrätten ville Knoph bannlysa standarderna från dess område, emedan de skulle medföra alltför stor fara för medborgarnas rätt och frihet.[19] Andenaes har häremot invänt, att man i straffrätten måste ta sin tillflykt till värderingsbegrepp vid fastläggandet av det som skall vara brottsligt, då det är omöjligt att annorledes på ett adekvat sätt beskriva de straffvärda handlingarna.[20] (Detta skulle särskilt

gälla allmänna straffbarhetsvillkor, såsom t ex culpa.) Man får väl utan vidare ge Andenaes rätt i att det är i viss utsträckning praktiskt omöjligt att gå till väga på annat sätt. Vad Knoph främst ville komma åt var dock att straffbarheten göres beroende av så allmänna »standarder» som t ex »straffvärd», »moraliskt förkastlig», »samhällsskadlig» och »strider mot allmän rättsuppfattning». Knoph betonade starkt det önskvärda i att man så vitt möjligt rationaliserar standarderna.[21] Men han insåg, att det är omöjligt att uppnå kompletta serier av understandarder: »Man kan streve nokså lenge med å spesifisere hvad det kreves av en aktsom mann i den eller den situasjon; noe uttømmende register over hvad culpabegrepet inneholder klarer en dog aldri å få i stand. Forklaringen er den meget nærliggende, at livets mangfoldighet og nyanserikedom trosser det mest fullkomne kartoteksystem.»[22] Knoph varnade följdriktigt för en överdriven tillit till prejudikat rörande standarder: en viktig del av deras funktion är ju att göra det möjligt för nya värderingar att göra sig gällande utan lagändring.[23]

Knophs synpunkter blev snart föremål för debatt, först av Hult i installationsföreläsningen 1940. Hult var på det hela taget mer pessimistisk än Knoph. Han finner att det fria skönet utgör en betydelsefull realitet i rättstillämpningen. Ofta ges möjlighet att avgöra ett mål efter billighet, men samtidigt är osäkerhet, oberäknelighet och godtycke ej uteslutna. Redan vid »klara» lagregler finns utrymme för godtycke. Man behöver bara tänka på uttryck såsom »tukt och sedlighet», »allmän förargelse» och »uppenbart missförhållande» för att finna tydligt belägg därför. I större eller mindre utsträckning har skönet en roll vid all lagtolkning. Ofta rör det sig om att fastställa innebörden av allmänna, obestämda begrepp. I andra fall överlåter lagen uttryckligen åt domaren att i varje särskilt fall företa en konkret värdering.[24]

Hult menar, att skönet (inklusive värderingar med hjälp av standarder) innefattar att domaren inte kan reda sig med hjälp av en logisk slutledning, varför »ett mer eller mindre fritt bedömande och värdesättande» får äga rum. I viss anslutning till Viggo Bentzon förklarar så Hult, att det till god del är fråga om »ett förlopp i vårt undermedvetna själsliv, en intuitiv inlevelse i det faktiska förhållande, som skall bedömas. När vi fälla ett omdöme efter skön, göra vi det på känn utan att kunna på övertygande sätt motivera det.» Erfarenhet av likartade förhållanden, förmåga att med fantasien leva sig in i skilda sammanhang och långvarig övning i att ta individuella hänsyn är förutsättningar för att någon skall kunna komma till brukbara omdömen.[25]

Jag skall inte följa diskussionen om rättsliga standarder längre.[26] Det sagda torde vara nog som bakgrund till framställningen av läran om normativa rekvisit i nordisk tappning. Parallellen mellan standarder och de av Mezger och många andra uppmärksammade rekvisit, som innefattar hänsyn till allmänt-kulturella värderingar, är påtaglig. Påfallande är också, att samma anti-rationalistiska värdeuppfattning, som kommer till uttryck hos många tyska författare – en värdering är något emotionellt och irrationellt (ehuru de antagligen menar »arationellt») – återfinns framför allt hos Hult. Dennes pessimism är helt begriplig mot bakgrunden av hans åsikt, att ingenting i rättstillämpningen är annat än (högst) delvis rationellt och att irrationalitet och säkerhet utesluter varandra.

1 *Welzel* 22-23, 46; se även 7.8 och *Schönke & Schröder* 10.

2 Se t ex *Agge,* Huvudpunkter 25.

3 Se t ex *Hedemann* (57: »sie sind auch mehr als blosse *Entwicklung* eines schon vorhandenen Gedankens, dadurch unterscheiden sie sich von der »Analogie» und wohl auch von den »normativen» Tatbestandselementen des Strafrechts (Mezger). Sie wollen vielmehr *in unablässiger Erneuerung* des lebendig weiterfliessende Recht begleiten und beeinflussen, so dass nur noch die bedeutende Frage offen bleibt, ob sie dabei *Elemente des materiellen Recht* oder *Elemente der Gerichtsbarkeit* sind.»), *Hult,* Regel 142, *Agge,* Abstrakt 14, *Agge,* Huvudpunkter 26, *Persson, Engisch* 118-122 och *Teubner,* som (se särskilt 60-61) tillskriver generalklausuler en av tre olika funktioner: (1) receptionsfunktion: reception av sociala normer, varvid domaren underkastar dem en viss kontroll (domaren har således enbart negativa, begränsande uppgifter); (2) transformationsfunktion: domaren utbildar normer (på områden där sådana saknas), men i nära anslutning till existerande kollektiva värderingar; och (3) delegationsfunktion: domaren är befullmäktigad att uppställa normer, varvid den »allmänna meningen» blott är »Anerkennungsrahmen, limitativer Faktor».

4 Se t ex *Class,* Generalklauseln (som dock har en överdriven uppfattning om skillnaderna mellan generalklausuler och andra, mer eller mindre, kasuistiska regler) och *Henkel,* Zumutbarkeit 301-302; jämför *Freisler* 64-65.

5 *Jescheck* 101.

6 *Agge,* Huvudpunkter 26.

7 *Jescheck* 102. Se även översikten hos *Lemmel* 44-49.

8 *Engisch* 121, *Engisch,* Tatbestandselemente 151. – Se vidare nedan 9.5. Även om man talar om öppna och slutna definitioner, är det närmast regler och inte rekvisit som är öppna respektive slutna (och då kanske normativa respektive deskriptiva); det är ju sällan ett rekvisit ges en definition i lagtext. Med hänsyn till att varje brottsdefinition ger en begreppsbildning som kan utnyttjas t ex för rekvisiten i andra regler är dock gränsen mellan öppna (slutna) regler och öppna (slutna) rekvisit utsuddad; jämför t ex »misshandel» i BrB 3:5 som används i t ex 4:4 (olaga tvång) och »olaga tvång» som används i 13:5a (kapning av luftfartyg).

9 *Henkel,* Zumutbarkeit 303.

10 *Henkel,* Zumutbarkeit 302. Se även *Henkel* 357, 358-360.

11 *Knoph,* särskilt 1-44.

12 *Strache* 9-11.

13 *Pound* 115-118.

14 *Pound* 118.

15 *Pound* 120. – Se även *Stone* 263-264.

[16] Se *Strache* 12.

[17] Se *Strache* 13-14.

[18] *Hult*, Regel 137-144, *Agge*, Abstrakt 13, *Persson* 511-512; se även *Agge*, Huvudpunkter 27.

[19] *Knoph* 24. Se även *Hult*, Regel 144.

[20] *Andenaes* 106-107.

[21] *Knoph* 36-41.

[22] *Knoph* 40-41.

[23] *Knoph* 43-44.

[24] *Hult*, Regel 132-133.

[25] *Hult*, Regel 131-132, se även 139.

[26] För en utförlig diskussion av standardbegreppet må hänvisas till *Strache*, som dock inte berör nordisk doktrin. Strache utgår närmast från Pound (standarder är i sociala verkligheten förefintliga historiskt föränderliga normalmåttstockar; »Standards sind . . . Verweisungen der Rechtsordnung auf ein der Lebenswirklichkeit befolgtes und akzeptiertes Normalverhalten.» (15)) och typläran (se ovan 3.8): »Standards . . . sind Normaltypen korrekten Verhaltens» (18) och realtyper, ty »das Normale ist notwendigerweise etwas, das in der Realität empirisch feststellbar vorkommt» (65). Men samtidigt är de axiologiska idealtyper, något förebildligt, som bör förverkligas i det sociala livet. Skillnaden från andra värdebegrepp skulle främst vara att överensstämmelse mellan rättslig och utomrättslig värdering krävs. Därmed skulle obestämdheten hos generalklausulerna enligt Strache till stor del vara skenbar. (Se 64-68, 92-100.) *Esser* 63-65 kan inte dela Straches optimism och ser det som oriktigt att inte lägga störst vikt vid det normativa elementet. I sista hand är det i alla fall domaren som uppställer en minimi-standard, varvid inte så mycket kommer att bero på »empirische Erfassung von durchschnittlichen Verhaltensweisen». Se även *Teubner* 45-49 och 65-98.

8.2 Agges första utredning

Mer än någon annan i nordisk doktrin har Agge ägnat sitt skarpsinne åt att utreda vad han kallar »rättens formgivningsproblem»[1], där studiet av de olikartade element som konstituerar lagreglerna har sin givna plats. Efter att i sin lärobok från mitten av 1940-talet helt kort ha antytt att en distinktion låter sig göras mellan deskriptiva och normativa rekvisit[2], påtog han sig 1950 i en längre uppsats uppgiften att översiktligt kartlägga strafflagens rekvisit.

Det mest slående i denna uppsats, »Abstrakt norm och konkret verklighet», är frånvaron av varje hänvisning till tysk litteratur. Det får därför antas, att Agge vid denna tidpunkt icke hade närmare studerat den ganska omfattande litteratur i ämnet som framkommit under 1920- och 1930-talen. Helt obekant med läran om normativa rekvisit kan han rimligen inte ha varit; han måste ha känt den sådan den möter läsaren i de vanligaste läro- och handböckerna, låt oss t ex säga Mezgers »Lehrbuch». Agges terminologi och grundläggande distinktioner kan tas som tecken därpå: »Åtskilliga språkliga uttryck äga vad man kan kalla en deskriptiv natur.» Som rättsfaktum har då valts omständigheter som

anges »genom en beskrivning av tämligen enkla, empiriskt fastställbara fakta.»[3] I andra fall måste domaren »också fälla ett uppskattande eller värderande omdöme» om sakläget; dennes verksamhet är då »av en säregen natur, vari synbarligen ingå ej allenast rent intellektuella utan även emotionellt färgade moment».[4] Men det är ingalunda så, att en fullständig väsensolikhet råder mellan deskriptiva och värderande element. Lagens beskrivningar sker nämligen i lokutioner, som är juridiskt »färgade», dvs »lagens regler, även i de delar de bestå av deskriptiva element, äga en – låt vara mer eller mindre tydlig – s k *normativ* karaktär.»[5]

Så långt kan Agges framställning ses som en sammanfattning av den i Tyskland etablerade läran om normativa rekvisit. I fortsättningen framstår emellertid inflytandet från nordisk doktrin som starkare. Sålunda anknytes till Knoph och Hult i samband med att det framhålls, att domaren vid de värderande och uppskattande elementen i regel ej hänvisas till »en fullt självständig värdering eller ett i egentlig mening fritt skön». Bland de olika sätt varigenom skrankor sätts för domarens frihet anförs särskilt existensen av standarder som värderingsnormer.[6] Hults inflytande framgår framför allt av den indelning av de värderande elementen som Agge tar som grundläggande vid sin kartläggning:

(I) »lagstadganden vilka *öppet* hänvisa den ena eller andra frågan till ett skönsmässigt avgörande från de rättstillämpande myndigheternas sida eller eljest avsiktligt avstå från försöket att beskriva ett visst rättsfaktum på annat sätt än genom en lokution som nödvändigtvis tvingar domaren till ett värderande eller uppskattande omdöme»;[7] och

(II) »lagregler, vilka väl formellt sett bygga på en deskription av fakta, men som därvid begagna termer och begrepp med en så pass tydlig normativ prägel, att domaren *på en omväg,* nämligen vid tolkningen av desamma, ledes över till en värderande verksamhet».[8]

I brottsbeskrivningarna finner Agge följande typer av rekvisit tillhöriga den första gruppen kunna urskiljas:

(Ia) fall där »lagen lämnar åt domaren att företaga en till synes *fri värdering* av en omständighet som intager en *central ställning som rättsfaktum*», t ex »otillbörligen», »skälig ursäkt» och »missbruk». I dessa fall närmar sig brottsbeskrivningen på ett betänkligt sätt generalklausulens område.[9]

(Ib) ett visst mått av värdering förutsätts av rekvisit såsom »olovligen», »obehörigen», »utan lov» och »utan laga rätt», i den mån de innebär något annat än en ren hänvisning till förefintliga undantagsregler.[10]

(Ic) fall där en kasuistisk uppräkning kompletteras med ett mera all-

mänt alternativ, t ex »vapen, ammunition och annan dylik utrustning», »annan sådan oriktig uppgift», »eller eljest», »eller annorledes». Ibland – vid t ex »dylik» och »därmed jämförlig» – ligger betoningen på de särskilt utpekade fallen, andra gånger – vid t ex »eljest» och »annan» – utgör dessa blott framhävda exempel, som på intet sätt påverkar omfattningen av det straffbelagda området.[11]

(Id) fall där det krävs en uppskattande och värderande verksamhet, som i första hand är kvantitativ (men ofta också kvalitativ), t ex »avsevärt men», »grov oaktsamhet», »allvarlig sjukdom» och även »grov stöld», »snatteri», osv vid de brottstyper där en gradering efter svårhetsgrad är föreskriven. Denna gradering underlättas ibland genom att i lagen har upptagits en rad vägledande, men ej bindande, exempel på omständigheter, som bedömts normalt böra föranleda placering av brottet i en viss grad. Ibland förutsätter dylika anförda omständigheter i sin tur en kvantitativ skattning, så t ex beträffande »många människor» och »egendom av särskild betydenhet».[12]

När turen därefter kommer till de skenbart deskriptiva rekvisit, som i stor utsträckning äger en normativ karaktär, uppmärksammas mest ingående

(IIa) rekvisiten »fara» och »skada» i varierande skepnader.[13] Brottsrekvisit såsom »lidande», »förargelse», »förförelse» och »sjukdom» står skadebegreppet nära.[14]

(IIb) Utan någon särskild systematik presenteras en rad rekvisit som beskriver »själva handlandet och dess modaliteter» och vilka framträder som vaga och i behov av »utfyllande både genom uppskattningar och andra värderingar och genom tolkningar från normativa utgångspunkter».[15] Ibland krävs sålunda en kvantitativ bedömning, t ex vid »bedriver verksamhet», »lever slösaktigt», »sprider», »folksamling» och »allmänheten». Än tydligare är den normativa karaktären hos »mening», »plats» och »sammankomst». Vid andra åter är kvalitativa värderingar oundvikliga, så t ex vid »rikets säkerhet», »hemlig», »våld eller hot», »äventyrligt», »begagna», »skadedjur», »brand», »vapen», »misshandel», »enslighet» och »otukt».[16]

(IIc) Medan många av de senast nämnda äger en specifikt juridisk innebörd just i de särskilda lagrummen har vid andra – t ex »skymfa», »smäda», »vanvördnad» och »sårar tukt och sedlighet» – »deskriptionen verkställts med ord vilka äga en typisk socialetisk värdeklang och vilkas tolkning därför i viss mån skapa samma problem som vid de 'öppna' värdeuttrycken», dvs de under (I).[17]

Avslutningsvis framhåller Agge, att åtskilliga av de anförda vaga och normativa uttrycken i praktiken ej vållar alltför stora bekymmer, emedan lagen bygger »på ett gängse språkbruk som är tämligen fast i den meningen, att de bakom orden liggande föreställningarna och värderingarna äro likartade hos stora, etiskt och konventionellt, normgivande grupper av individer i samhället.»[18]

Ekelöf har i anslutning till en presentation av den teleologiska lagtolkningsmetoden påpekat, att Agge ej skiljer mellan ett stadgandes innebörd och dess tillämpningsområde, och ifrågasatt det riktiga i Agges mening »att inom juridiken det säregna förhållandet skulle råda att ett ords betydelse ej enbart skulle vara beroende av visst språkbruk utan att här även värderingar skulle spela in. För min del tror jag emellertid att man ej kan förhindra att domaren influeras av det vanliga sättet att fastställa vad orden betyda.»[19] Till det första är blott att säga, att så länge det icke påvisats att straffbuden har eller bör ha ett annat tillämpningsområde än vad som följer av deras betydelse, kan påpekandet ej uppfattas som en anmärkning.[20] Till det andra: Agge och Ekelöf synes här tala om skilda saker. Agges synpunkter förutsätter delvis antingen att det inte finns något »vanligt sätt» att avgöra frågan eller att man avgör den i enlighet med ett språkbruk som avviker från ett »gängse» språkbruk. Delvis är det helt enkelt så att inget hindrar att det »vanliga sättet» att fastställa betydelsen involverar värderingar.[21]

1 *Agge*, Abstrakt 8.
2 *Agge*, Huvuddrag 60-61.
3 *Agge*, Abstrakt 10.
4 *Agge*, Abstrakt 11.
5 *Agge*, Abstrakt 12.
6 *Agge*, Abstrakt 13.
7 *Agge*, Abstrakt 15.
8 *Agge*, Abstrakt 15-16.
9 *Agge*, Abstrakt 16-17.
10 *Agge*, Abstrakt 17-18.
11 *Agge*, Abstrakt 18-21.
12 *Agge*, Abstrakt 21-24.
13 *Agge*, Abstrakt 24-30.
14 *Agge*, Abstrakt 30.
15 *Agge*, Abstrakt 30.
16 *Agge*, Abstrakt 30-32.
17 *Agge*, Abstrakt 33.

[18] *Agge*, Abstrakt 33-34.

[19] *Ekelöf* 34, se närmare 31-35.

[20] Se numera *Ekelöf*, Semantik 501-502.

[21] Här må framhållas att *Ekelöf*, Semantik 501, senare framhållit, att med ett lagstadgandes »mening» avses ej blott den lexikala utan även den kontextuella betydelsen.

8.3 Diskussionen under 1950-talet

Distinktionen mellan deskriptiva och normativa rekvisit togs efter publiceringen av Agges uppsats upp som en del av det akademiska lärostoffet. Först skedde det i Hurwitz' lärobok över straffrättens allmänna del (1951), vari distinktionen åberopas på flera ställen. Inflytandet från tysk doktrin är påtagligt. På ett ställe framhålls, att de normativa elementen kan gå ut på en värdering av rättsbegrepp eller en värdering utifrån erfarenhetssynpunkter (t ex vid »fara») eller en värdering som ger uttryck för en viss samhällsetik (t ex vid »otillbörlig», »uppenbart missförhållande» och »oförsvarlig»).[1] På ett annat ställe framställs de normativa rekvisiten som indelade i rättsbegrepp (en antydan om Wolfs lära finns också) och obestämda begrepp, vilka antingen hänför sig till en kvantitativ faktor (»större antal») eller en artsfaktor (»otillbörlig»). I synnerhet den sista typen av rekvisit vore att beteckna som »normativa».[2]

Mot bakgrunden av de synpunkter som framförts av Knoph, Agge och Hurwitz uppstod i början av 1950-talet ett gräl mellan W E von Eyben och Jørgen Trolle om straffrättens behov av rättsliga standarder. von Eyben hävdade, att man har övervärderat betydelsen av skarpa avgränsningar och bagatelliserat behovet av mera vagt formulerade bestämmelser, som utfylls efter skiftande tiders uppfattning.[3] Till detta resultat kom han efter en rapsodisk genomgång av en rad allmänstraffrättsliga regler och en del brottsrekvisit. Vad beträffar de senare hänvisar han till Agge och tysk doktrin: det går inte att blunda för att det finns mängder av rekvisit som överlåter åt domaren att skönsmässigt företa avgränsningar.[4] Motiveringen för att detta sakernas förhållande ej bör föranleda ängslan är denna: »Jeg har aldrig rigtigt kunnet indse, at man altid skal have sympati for den mand, der kynisk slår op i loven for at konstatere, om han befinder sig på den rette side af det strafbares grænse. Heller ikke for den mand, der slår op i loven for at konstatere, hvilken strafstørrelse han kan risikere, hvis han foretager en strafbar handling.»[5] Senare framgår att von Eyben egentligen är ute efter att göra allmänna rättsmedvetandet till primär rättskälla: »Straffeloven . . . kan kun blive optakten til det afgørende: den almindelige

opfattelse, som folk herved opfordres til at lytte efter, hvis de vil undgå strafansvar.» I gengäld bör domstolarna lämna vid marginal för felbedömningar[6]; och skulle det vara så att någon socialetisk värdering i frågan ej existerar (ty den »handlende må kunne 'slå op' i denne almindelige opfattelse») eller om lagstiftaren vill påverka en sådan uppfattning, då »må lovgiveren foretage den nøjaktige afgrænsning i loven».[7] Artikelns budskap mildras dock mot slutet: »Hvis vi ikke skal afstå fra kriminaliseringer på områder, hvor udviklingen fremover ikke kan overskues, må vi affinde os med retslige standarder eller andre lignende regler.» Erkännandet härav fritar emellertid ej lagstiftaren från att skapa »skarpe regler, hvor erfaringerne er så omfattende og udviklingen så overskuelig, at et omhyggeligt lovgiverarbejde kan give resultater.»[8]

Trolle uppfattade synbarligen von Eybens synpunkter närmast som ett utslag av omdömes- och ansvarslöshet. Det sakliga underlaget menade han vara mycket magert och von Eyben hade inte uppfattat, att man går fram med största försiktighet när något underkastas straffrättslig sanktion. Moralisk förkastlighet är otillräcklig för att rendera straff. Därför kan det inte heller vara nog med att rådfråga allmän uppfattning, när man vill undgå straffansvar. Ingen har påstått, att man (alltid) skall ha sympati för den som slår upp i strafflagen innan han handlar.[9] »Strafferet er nu en Gang ikke et Spørgsmaal om at have Sympati eller ikke. Selv Folk, man ikke har eller bør have Sympati for, har Krav paa at vide, hvor de er henne, før man tager det meget indgribende Skridt overfor dem, som det er at straffe dem efter den borgerlige Straffelovgivning. Det er hertil man har Straffeloven. Folk kan have og skal have Lov til at have forskellig Moral og forskellige Sympatier.»[10] Det vore vidare av fundamental vikt att undvika risken att låta uppfattningen vid bedömningstidpunkten och icke den vid gärningstidpunkten (eller vid lagens utfärdande) rådande uppfattningen bli avgörande.[11] Överhuvudtaget funnes en risk för att rekommendationer sådana som von Eybens bleve en »Sovepude for Lovgivningsmagten».[12]

I sin replik kunde von Eyben blott delvis bemöta Trolle och han var angelägen att framhålla, att vad han vände sig mot var detta: »Hvis det er umuligt at give en skarp gerningsindholdsbeskrivelse, må strafferegeln *opgives.*»[13] Att regelinnehållet vid bedömningstidpunkten blir avgörande vore ingalunda något enastående för standarderna.[14] Till det senare anförde Trolle i ett nytt inlägg, att det rätta vore i stället

att »naar man har en ikke tilstrækkelig tydelig Lov, . . . frifinde, og *derefter* eventuelt give nye tydelige Regler . . .».[15]

Även i norsk doktrin har läran om normativa rekvisit uppmärksammats. Andenæs skriver i sin lärobok om straffrättens allmänna del (1956) att en del straffbud har en rent beskrivande, värderingsfri definition av det straffbelagda, medan andra ger anvisning om en värdering från domstolens sida. De senare befinner sig ej i fullständig harmoni med legalitetsprincipen. Samtidigt måste medges, att man knappast kan undvara värderingsbegrepp i brottsbeskrivningarna. Härtill kommer att i allmänhet är skillnaden mellan deskriptiva och värderingsbestämda brottsdefinitioner föga utpräglad. Nästan för varje ord finns ett gränsområde, där man kan tveka om det är tillämpligt, »hvor en vurdering av resultatet derfor vil kunne være avgjørende». Allvarliga olägenheter med att använda begrepp som uttryckligen hänvisar till en värdering uppkommer endast, när ingen stabil och enhetlig uppfattning finns att bygga på.[16]

I sin monografi om rättsvillfarelse (1956) skiljer Thornstedt mellan villfarelse rörande *normutfyllnad* (»fall, i vilka ett straffbud kompletteras genom regler i lagar och författningar eller genom föreskrifter av administrativ myndighet») och villfarelse i förhållande till *utpräglat normativa brottsrekvisit,* vilka är avsedda att preciseras genom rättspraxis. (I det förra fallet skulle gränsdragningen mellan s k egentlig och oegentlig rättsvillfarelse aktualiseras; i det senare gränsdragningen mellan s k faktisk villfarelse och oegentlig rättsvillfarelse.)[17]

Utgångspunkten är att alla rekvisit är mer eller mindre normativa – därav adverbialet »utpräglat». Enligt Thornstedt synes de utpräglat normativa rekvisiten bestå av »speciellt juridiskt-tekniska lokutioner, av abstrakta uttryckssätt, som avlägsnat sig långt från det allmänna språkbruket, eller av vaga formuleringar, som icke ge någon bestämd mening i allmänt språkbruk». Närmare bestämt skiljer han mellan (1) »rekvisit, som förutsätta en speciell normutfyllnad genom lagstiftning», dvs rättsbegrepp såsom »äger» och »besittning»; denna utfyllnad av rekvisit genom lagstiftningsprodukter är något annat än den normutfyllnad av regler som nämndes i föregående stycke; och (2) »brottsrekvisit, vilka äro avsedda att utfyllas genom en värderande verksamhet av domstolarna».[18]

Bland de senare utpekas särskilt (a) rekvisit, som förutsätter en tekniskt-naturvetenskaplig riskbedömning jämte ett normativt bestämmande av relevant faregrad, t ex »fara» och »gift»;[19] (b) rekvisit, som förutsätter en sociologisk eller socialpsykologisk riskbedömning jämte

ett normativt bestämmande av relevant faregrad, t ex »fara i bevishänseende»;[20] och (c) rekvisit som förutsätter en socialetisk uppskattning, t ex otillbörlighetsgrad, jämte ett normativt bedömande av dess relevans (för uppfyllande av »otillbörligen»), ehuru detta senare är svårare att skilja från den föregående uppskattningen än vad fallet är vid (a) och (b); grunderna för bedömningen och själva bedömningen kan man däremot lätt hålla isär.[21] Det framgår, att Thornstedt inte tänker sig att denna klassifikation skulle täcka alla typer av normativa rekvisit.

1 *Hurwitz* 232.
2 *Hurwitz* 370-371; se även 8.
3 *von Eyben* 303.
4 Se *von Eyben* 300-305.
5 *von Eyben* 300.
6 *von Eyben* 305.
7 *von Eyben* 303.
8 *von Eyben* 306.
9 *Trolle* 237-238.
10 *Trolle* 238.
11 *Trolle* 239.
12 *Trolle* 240.
13 *von Eyben* 371.
14 *von Eyben* 373.
15 *Trolle*, Retslige 432. – von Eybens uppfattning (296-299, 372) om uppsåtsbegreppet som varande en standard avvisas av *Trolle* 235-236 och *Waaben* 360-362.
16 *Andenæs* 106-108. – För Finlands del, se t ex *Brusiin* 51-54.
17 *Thornstedt* 207-209.
18 *Thornstedt* 287-288, 293-294.
19 *Thornstedt* 289-290.
20 *Thornstedt* 290-291.
21 *Thornstedt* 291.

8.4 Agges andra utredning

I läroboken över straffrättens allmänna del (1961) har Agges uppfattning om hur brottsbeskrivningarnas olikartade element lämpligen bör vetenskapligt klassificeras undergått vissa förskjutningar. Kvar står dock den grundläggande skillnaden mellan rekvisit som åsyftar »tämligen enkla, empiriskt fastställbara fakta», varvid domarens verksamhet i regel är »övervägande konstaterande (kognitiv)», och de »sins emellan ganska olikartade element i brottsbeskrivningarna, vilka ha det draget gemensamt, att de ej utgöra deskriptioner av faktiska förhållanden,

vilka kunna uppfattas genom en rent kognitiv tankeprocess, utan kräva en *värderande* eller *uppskattande* verksamhet av kvalitativ eller *kvantitativ* natur», varvid domaren ges ett visst mått av fritt skön.[1] Kvar står också, att även de mest deskriptiva rekvisit har en normativ prägel; varje faktiskt förhållande blir rättsligt färgat genom att det av lagstiftaren göres till rättsfaktum. Agge – som i läroboken hänvisar till tysk doktrin – låter emellertid inte den Wolfska läran få övertaget: på brukligt sätt finner han alla rekvisits normativa prägel ej stå i vägen för distinktioner ur lagteknisk synpunkt; avgörande är därvid i vilken mån lagens uttryck är att tolka i anslutning till allmänt språkbruk eller ges en specifikt juridisk innebörd.[2] »Skillnaden mellan deskriptiva och normativa element hänför sig alltså endast till brottsbeskrivningarnas *tekniska utformning* och icke till deras juridiska funktion och är allenast *relativ*, icke absolut.»[3]

Materian av normativa rekvisit delas i läroboken in på ett något annorlunda sätt än i uppsatsen från 1950. Den av Hult inspirerade indelningsgrunden – enligt vilken graden av tydlighet, varmed det framgår att domaren inte kan grunda sitt beslut på ett rent konstaterande, är avgörande – har modifierats; möjligen under inflytande av Thornstedt. Agge skiljer numera i första hand mellan normativa element som får brottsbeskrivningarna att framstå som formellt öppna[4] och normativa element (i öppna eller slutna brottsbeskrivningar) som inte har sådan verkan, men »vars närmare innebörd kan bestämmas endast genom tolkning av den begagnade lokutionen just i det ifrågavarande rättsliga sammanhanget». Han framhåller, att de senare ofta avser abstrakta begrepp eller starkt generaliserade förhållanden, vilka uttryckes i vaga formuleringar eller med juridiskt-tekniska lokutioner.[5]

Agges reviderade klassifikation ser ut på följande sätt:

(Ia) fall av kasuistiska *uppräkningar kompletterade med ett allmänt alternativ* (motsvarar förutvarande Ic);[6]

(Ib) rekvisit som förutsätter *kvantitativ bedömning*, inklusive svårhetsgrader hos brottstyper (motsvarar förutvarande Id);[7]

(IIa) *moraliska eller social värdebegrepp*, t ex olika culpaformler, »otillbörligt», »skäligen», »missbruk», »smädlig», »slösaktig», »äventyrlig», »uppenbart missförhållande»;[8]

(IIb) skenbart deskriptiva lokutioner, som är *beroende av värderingar rörande det socialt förkastliga* i handlingssättet, t ex »otukt», »våld», »hot», »ofog» och »oljud»;[9]

(IIc) normativa uttryck avseende *psykologiska kvaliteter och situatio-*

ner, t ex »trångmål», »oförstånd», »oerfarenhet», »beroende ställning», »förleda», »uppmana» och »förföra»;[10]
(IId) brottsresultat som kräver en *värdering av en inträdd eller hotande förändrings betydelse* i visst hänseende, t ex »skada», »fara», »men», »hinder» och »olägenhet»;[11]
(IIe) ord med *specifikt juridisk innebörd,* t ex »äganderätt», »säkerhetsrätt», »syssloman», »allmän plats», »äktenskap», »tomt», »ämbetsman», »urkund»;[12] och
(IIf) *övriga mer eller mindre normativt färgade* ord, med en viss underförstådd juridisk innebörd, t ex »sannolika skäl», »gift», »ogräs» och »vilseledande uppgift».[13]

Den modifierade indelningsgrunden medför således bl a att otillbörlighetsrekvisiten förs från (I) till (II). Varför de under (Ib) uppförda fallen gör att brottsbeskrivningarna blir formellt öppna är oklart; det vill i stället synas som om Agge här håller fast vid den tidigare indelningsgrunden. I anslutning till (IIa)-(IIc) säger Agge, att domaren stundom kan »falla tillbaka på vissa tämligen fasta och vedertagna sociala normer eller i det praktiska och ekonomiska livet utbildade s k *standarder,* vilkas värderingar varken behöva eller böra omprövas av domaren, då han använder en standard i det särskilda fallet.»[14]

1 *Agge* 232.
2 *Agge* 241.
3 *Agge* 242.
4 *Agge* 233.
5 *Agge* 236.
6 *Agge* 233-234.
7 *Agge* 234-235.
8 *Agge* 237-238.
9 *Agge* 238.
10 *Agge* 238-239.
11 *Agge* 239.
12 *Agge* 240.
13 *Agge* 240-241.
14 *Agge* 239.

8.5 Diskussionen under 1960-talet

Under denna rubrik finns knappast något att sätta. För en gångs skull kan man inte hos Strahl finna något klargörande ställningstagande, vilket emellertid beror på att han förhåller sig negativ till idén om en distinktion mellan deskriptiva och normativa rekvisit. »Normativa rekvisit» och »normutfyllnad» tillhör inte hans vokabulär. Vid ett tillfälle har han dock antytt, att man har att skilja mellan »deskriptiva och värderande uttryck». Ehuru i en mening alla ord som förekommer i en brottsbeskrivning ger uttryck för en värdering, så till vida som brottsbeskrivningen utformats med tanke på sin uppgift att ange förutsättningarna för straffrättsligt ingripande, och ehuru gränsen mellan deskriptiva och värderande uttryck icke är skarp, förekommer uppenbarligen i brottsbeskrivningarna många ord som för sin användning förutsätter en värderande verksamhet av domstolen. Exempel härpå är »skymfa», »missbruk», »såra tukt och sedlighet», »lättsinnig», »skälig ursäkt» och »otillbörlig». Men domstolen har inte fria händer. »Innebörden av dessa uttryck liksom av andra i en lagtext beror på en tolkning av texten. I allmänhet ansluter sig tolkningarna någorlunda till gängse uppfattning eller, vilket är detsamma, till gängse språkbruk. Genom prejudikat blir dessutom uttryckens betydelse alltmer fixerad.»[1] Icke sällan har de lagstiftande myndigheterna t o m avsett, att innebörden i ifrågavarande uttryck skall anpassas efter nya uppfattningar, dvs de har låtit straffbarheten bero av en standard, en utanför straffbestämmelsen liggande norm.[2] Vid sidan av de rekvisit som förutsätter en värdering pekar Strahl särskilt på förekomsten av ord som ger uttryck för en kvantitativ uppskattning, t ex »omfattande förstörelse» och »uppenbart missförhållande»[3], och farerekvisiten, vilka ibland föranleder komplicerade bedömningar.[4]

Till sist må anföras, att Waaben vid revisionen av Hurwitz' lärobok (se 8.3) tonat ner dennes ord om normativa och deskriptiva rekvisit. Man får veta, att distinktionen låter sig göras och att när lagen använder »normative vendinger», så blir dess räckvidd beroende av innehållet i de moraliska och rättsliga normer vartill den hänvisar. Att en kvantitativ avgränsning kan bli erforderlig, t ex vid »skada», är inget hinder för att ett uttryck betecknas som »deskriptivt».[5] Vid behandlingen av uppsåtskravet tilläggs läran ingen särskild relevans.[6]

1 *Strahl*, Rättsvillfarelse 183.

2 *Strahl*, Rättsvillfarelse 185.

3 *Strahl*, Rättsvillfarelse 182.

4 *Strahl,* Rättsvillfarelse 185-188.

5 *Hurwitz & Waaben* 6, 86.

6 *Hurwitz & Waaben* 261-262.

9. Konfrontation

> Lagens ord syns mig . . . böra ges en mera framskjuten plats än nu och läskonsten åter komma till heders.
>
> LARS HJERNER

Kritik av läran (eller lärorna) om normativa rekvisit kan ta flera former. Ett sätt vore att börja med att kritisera de filosofiska grunderna. Ett annat vore att ta varje författare för sig och skärskåda hans idéer och förslag. Det förra skulle ta en förfärlig tid i anspråk och skulle knappast ge något av påtagligt juridiskt intresse. Det senare skulle också kräva stort utrymme, delvis därför att det inte skulle gå att undvika en rad upprepningar. Jag kommer i stället (i 9.3) att koncentrera mig på en kritik av själva idén om en distinktion mellan normativa och deskriptiva rekvisit och i mindre mån befatta mig med detaljer hos de olika former denna idé givits av olika personer. Avsikten är att göra kritiken kortfattad och att hålla den på ett principiellt plan. Den synes mig ändå vara fullt tillräcklig för att etablera, att vi inte skall ha någon lära om normativa rekvisit. Denna avsikt vore fåfäng utan den semantiska och värdeteoretiska bakgrund, som ges i Avdelning I och i det i Inledningen nämnda arbetet »Värderingar». För att det följande skall bli begripligt i de delar där värdeteoretiska begrepp och ståndpunkter är förutsatta, blir det erforderligt att inledningsvis ge en översikt av vissa delar av innehållet i »Värderingar». Det säger sig självt, att en så kortfattad översikt kan tjäna till föga mer än att antyda hur olika termer används.

9.1 Värderingar

Bedömningar och omdömen. 'Bedömning' är ett flertydigt ord. Vi kan sålunda skilja mellan (1) bedömning som aktivitet (= *övervägande*); (2) bedömning som ställningstagande, beslut (= *bedömning* i inskränkt betydelse); (3) bedömning som språkhandling (= *bedömningsspråkhandling*); (4) bedömning som det som påstås genom (3) (= *omdöme*); och (5) bedömning som det som yttras vid (3) (= *omdöme* i en andra betydelse).

Omdömen (5) hör till klassen av *utsagor*, dvs grundade påståenden (påståenden som är underbyggda av teoretiska skäl). Mot utsagorna

står flera typer av icke grundade påståenden, vilka likväl är sanna eller falska, t ex gissningar och antaganden. Beroende på hur man kommer att tro att något är fallet kan skiljas mellan påståenden som är uttryck för *uppfattanden* (innefattar inte ett beslut att acceptera påståendet, därför att prima facie tillräckliga skäl föreligger) och påståenden som är uttryck för *konstateranden* (innefattar ett sådant beslut). Omdömena tillhör den senare gruppen, men kännetecknas därutöver av att de är påståenden som är uttryck för bedömningar, dvs ställningstaganden som sker efter övervägande av skäl för och emot.

Teoretiska och pragmatiska skäl. Vad som utgör ett teoretiskt skäl – skäl för att tro att p – är en fråga som kräver en ingående förklaring. Här får vi nöja oss med att säga, att ett teoretiskt skäl är ett (föreställt) faktum, som ger stöd för ett påstående, i sista hand genom hänvisning till principerna för rationell argumentation.

Ett pragmatiskt skäl – skäl för att göra x – är ett sådant (föreställt) faktum, som ger rationellt stöd för utförandet av en handling. En förklaring av under vilka omständigheter ett faktum är ett pragmatiskt skäl är om möjligt än mer invecklad än en förklaring av när ett faktum är ett teoretiskt skäl. De pragmatiska skälen är, i motsats till de teoretiska, principiellt personrelaterade; vad som är handlingsskäl för en person behöver inte vara det för en annan. Detta beror på att behag (se ovan 6.3) är den faktor som i sista hand gör att något är ett pragmatiskt skäl. Härav följer inte att hedonism och egoism ger uttömmande förklaringar av vad som är goda handlingsskäl. Relationen mellan behag och faktum kan vara indirekt. Även moraliska skäl kan visas vara rationella handlingsskäl.

Pragmatiska utsagor. Härmed avses utsagor av innehåll att det finns skäl för eller emot att göra x. Pragmatiska omdömen är pragmatiska utsagor som föregås av bedömningar och därmed också av överväganden av skälen för och emot. Att ange skälen för en pragmatisk utsaga är att ange skälen för att tro att det finns vissa skäl för eller emot att göra något. Att ange ett sådant skäl är att påstå något (att säga något man tror vara sant). All argumentation är teoretisk; pragmatisk argumentation kännetecknas av att de relevanta skälen för att tro något är begränsade till fakta som också är skäl för att göra något. En pragmatisk utsaga är således alltid också en teoretisk utsaga. (Observera att en teoretisk utsaga är en utsaga som bygger på teoretiska skäl, inte en utsaga som uttalar sig om förekomsten av teoretiska skäl.)

Godhet. Att S är god (eller bra) är detsamma som att det finns skäl att vilja att S existerar, eller mer precist: att det finns skäl att åstadkom-

ma att S existerar eller, om S redan existerar, att förhindra att S upphör att existera. Detta schema kan upplösas i två huvudtyper, allteftersom S är ett (föreställt) faktum *(faktumgodhet)* eller en individ, eventuellt blott bestämd såsom tillhörig en viss klass *(individgodhet)*. Att p är bra, om och endast om det finns skäl att vilja att p. En individ av något slag är bra, om och endast om det finns skäl att vilja att denne är som den är. Det senare kan också uttryckas med att det skall finnas skäl att välja individen (under förutsättning att »välja» här uppfattas som en generell verbfras och inte nödvändigtvis åsyftar ett val inom en klass av individer).

Som T-sats är »S är god (bra)» praktiskt taget alltid elliptisk; det är ju i och för sig föga upplysande att säga att det föreligger vissa pragmatiska skäl för att vilja att S existerar, även om det av sammanhanget skulle framgå vem som har skälen. Utgående från vad som i 4.8 sagts om elliptiska satser kan följande varandra inte uteslutande exempel på utfyllnad av »S är god» ges; de fem första är gemensamma för individ- och faktumgodhet, de återstående gäller endast individgodhet (beroende på att ett faktum aldrig kan vara bra i sitt slag).

(1) S är god = S är god för personen (etc) A = S är god ur A:s synpunkt;
(2) S är god = S är god ur viss sorts (politisk, moralisk, militär, etc) synpunkt;
(3) S är god = S är god under vissa omständigheter;
(4) S är god = S är god, om man vill göra x (utilistisk godhet);
(5) S är god = S är god, om man vill att p (utilistisk godhet);
(6) S är god = S är särskilt bra att göra x med, om man vill göra x (instrumentell godhet);
(7) S är god = S är god, om man vill ha någon som gör x bra (teknisk godhet);
(8) S är god = S är, såsom tillhörig klassen K, god; och
(9) S är god = S är god såsom K = S är god, om man vill ha en K.

Utifrån den här skisserade teorien blir det inte svårt att förklara hur »S är god» kan ha en anbefallande, prisande, rekommenderande, etc illokut innebörd, eller hur ett sådant yttrande kan verka handlingsdirigerande.

Vidare framgår, att de flesta moderna teorier om värdeutsagor begår det s k kriteriemisstaget (se ovan 3.4); de faktiska förhållanden som utgör pragmatiska skäl och därmed verifierar ett påstående att S är god utgör inte kriterier för 'god'. Standarder för godhet är empi-

riska generaliseringar rörande under vilka omständigheter det föreligger skäl att välja S, etc.

Modala termer. En modal term har till funktion att sammanfatta styrkan hos förefintliga skäl. Serien »måste» – »skall» – »bör» – »kan» representerar en fallande skala av styrka hos skälen, vilka kan vara (enbart) teoretiska eller pragmatiska. I det förra fallet talar man om *alethiska,* i det senare om *deontiska* modaliteter. »A bör göra x» kan således betyda t ex »Det finns goda skäl att tro att A kommer att göra x», men också t ex »Det finns goda skäl för A att göra x». Deontiska termer förekommer även som deontiska operatorer i satser som varken är sanna eller falska (regler, order, etc).

Satser med deontiska modala termer är liksom satser med »god» oftast elliptiska; de relevanta pragmatiska skälen kan alltså framhävas genom en rad olika tillägg, varav en del samtidigt medför begränsningar av en jämförelseklass.

Gerundiva termer. Till modaliteten böra anknyter de gerundiva termerna, dvs de som innehåller suffixet '-värd(ig)' eller följer mallen 'värd att . . .'. Som exempel kan nämnas 'berömdvärd', 'beaktansvärd', 'sjövärdig' och 'älskvärd'. Om S är värd att göra x med, så finns det goda skäl att göra x med S, dvs man bör göra x med S. Om S är klandervärd, så finns det goda skäl att klandra honom. De aktuella skälen är pragmatiska, utom när det man »gör» är att tro något (exempel: 'trovärdig').

Värden. Ett värde – hälsa, jämlikhet, artighet, skönhet – är något abstrakt, en idé eller ett ideal. Mot värdet svarar ett tänkt tillstånd i eller hos verkligheten som s a s representerar värdets fullständiga förverkligande. Beteckningar för värden är mycket generella; de är närmast rubriker för argument. En beteckning för ett värde sammanfattar en klass av handlingsskäl som, ceteris paribus, alltid är (eller uppfattas alltid vara) handlingsskäl. Ett värde förkroppsligar därför något som är eller uppfattas vara *kategoriskt* gott.

Liksom handlingsskäl är värden personrelaterade. Att något *är* ett värde kan visas på samma grunder som det går att visa att något är ett handlingsskäl. Härifrån skall skiljas frågan huruvida något *omfattas* som ett värde av en person, vilken avser benägenheten att beakta en klass av (föreställda) fakta som pragmatiska skäl.

Wärderingar. En värdering är bl a detsamma som en benägenhet att beakta något som handlingsskäl. Ett specialfall härav är att omfatta något som ett värde (det finns ju inte alltid ett värde som motsvarighet till ett handlingsskäl). Om lojalitet är ett av A:s värden, så wärderar A lojalitet, han sätter värde på, uppskattar lojalitet. En av hans wär-

deringar är att man skall vara lojal (generellt). Stavningen »wärderingar» används här för att skilja värderingar av denna typ från den följande.

Värderingar. Med 'värdering' kan avses varje sorts värdebedömning (se början av detta avsnitt). Liksom användningen av termen 'bedömning' i klarhetens namn bör bestämmas närmare, finns det anledning att inskränka användningen av 'värdering' till att avse bl a värdebedömningar (i inskränkt betydelse). Yttrade påståendesatser som grundas på värdeöverväganden och värdebedömningar blir att beteckna som »värdeomdömen». Värdeomdömena utgör en del av värdeutsagorna. Begreppet värdering bör korreleras med begreppet värdeutsaga (icke med begreppet värdeomdöme). En värdering blir då ett ställningstagande, antingen en värdebedömning, ett värdekonstaterande eller ett värdeuppfattande.

'Värdering' används, som bekant, även i andra betydelser än som här nämnts. Särskilt kan erinras om ekonomiska värderingar av föremål, vilka blott skenbart anknyter till föremålen; i verkligheten går de ut på att avgöra vilken kvantitet av resurser det finns goda skäl att avstå från för att få kontroll över föremålet; i praktiken blir det fråga om bedömningar av pekuniärt värde (vad föremålet är värt i pengar räknat).

Värdeutsagor. Typexempel på värdeutsagor är »S är värdefull», »S har värde», »S är av värde» och »S är ett värde», av vilka den första satsen till innehållet torde täcka de andra. »S är värdefull» betyder detsamma som »S är god», men godheten måste vara kategorisk, dvs »S är god» får inte kompletteras med en villkorssats (men väl av en sats som inleds av konjunktionen 'eftersom'). Det som är bra, emedan det är bra under vissa förutsättningar, är värdefullt endast om dessa förutsättningar är uppfyllda.

Det finns ingen anledning att begränsa värdeutsagorna till att omfatta bara dem som anger, att det finns pragmatiska skäl för eller emot något. Lika stort krav på att höra hemma inom värdedimensionen har naturligtvis utsagor, som anger att det finns pragmatiska skäl av viss styrka för eller emot något. Därmed blir många böra-utsagor och andra modala utsagor, liksom nästan alla som innehåller gerundiva termer, att beteckna som »värdeutsagor». Men inte alla pragmatiska utsagor är värdeutsagor, som vi sett beträffande »S är god».

Värden och värdeutsagor kan klassificeras på en rad olika sätt. Dessa frågor förbigås här, liksom alla teorier om värden och värdeutsagor. Den här företrädda teorien kan – ifråga om värden – karakteriseras

som *värdepluralistisk* (och värdekontextualistisk), i motsats till värdeabsolutistisk eller deskriptivt relativistisk. Som teori om värdeutsagor är den här förfäktade uppfattningen *värdeobjektivistisk* (värdeutsagor säger något om föremålet för värderingen, inte om subjektet), i motsats till värdesubjektivistisk, men också *kognitivistisk* i det att värdeutsagor påvisas kunna vara sanna eller falska. Häremot står en lång icke-kognitivistisk tradition (olika former av emotivism och preskriptivism). Samtidigt avvisas äldre kognitivistiska teorier, såsom naturalism, subjektivism och intuitionism.

I samklang med min uppfattning står bl a följande ståndpunkter:
(a) det finns ingen väsensskillnad mellan värdeutsagor och utsagor om fakta (sakförhållanden);
(b) vissa begrepp är så konstruerade att de s a s avspeglar eller förkroppsligar värderingar, de är formade utifrån en viss sorts synpunkt; det är t ex ur juridisk synpunkt definitionsmässigt orätt att »mörda»;
(c) det faktum att värdeutsagor är personrelaterade gör dem inte mindre »objektiva» än andra utsagor; och
(d) det finns inget hinder för att låta värdeutsagor ingå i vetenskapliga framställningar eller ens mot att låta dem utgöra vetenskapliga resultat.

Särskilt ståndpunkten under (d) uppfattas av de flesta som kättersk: värderingar bör undvikas, enär de är arationella företeelser, låt vara att de tyvärr i viss utsträckning utgör oundvikliga ingredienser i forskningsprocessen. Med denna utgångspunkt är steget inte långt till den pessimism som särskilt Gunnar Myrdal kommit att företräda: all kunskap är bestämd av arationella värderingar och därför giltig bara i relation till dessa.[1] För att rädda vad som räddas kan uppställer Myrdal ett program om hur forskaren skall förhålla sig till värderingar; detta är ingalunda invändningsfritt, även om man utgår från att värderingar är arationella, men det finns ingen möjlighet att här gå in på den saken. De två huvudpunkterna i Myrdals recept kan sammanfattas på följande sätt: (1) »There is no other device for excluding biases in the social sciences than to face the valuations and to introduce them as explicitly stated, specific, and sufficiently concretized value premises.»[2] ; och (2) forskaren skall välja sådana värdepremisser som »correspond to the real valuations of existing groups in society, large enough or for other reasons having power enough to make it realistic.»[3]

1 Se *Myrdal,* särskilt 48-54, 119-164, 231-236.
2 *Myrdal* 132.
3 *Myrdal* 50.

9.2 Brottsrekvisit och domarens värderingar

Genom att i lag intas bestämmelser om att straff skall utdömas om någon gör x eller inte gör y kriminaliseras vissa gärningar. Bakom sådan lagstiftning ligger – får man anta – överväganden av olika slag. Vi kan här nöja oss med att säga, att lagstiftaren har funnit, att det finns goda skäl att kriminalisera gärningstypen eller med andra ord att den som utför gärningen principiellt är *straffvärd* (värd att bestraffa).[1] Vilka dessa skäl kan vara må i sammanhanget lämnas därhän.

Gärningstypen måste ges en språklig dräkt. Lagstiftaren har alltid utrymme för olika formuleringar av ett straffbud. Också när det gäller val av uttryck, som skall användas i en lagtext, måste det – får man anta – finnas goda eller åtminstone övervägande skäl för att välja just den formulering som blir lagtext. Dessa skäl kan emellertid inte sammanfattas i att just den gärningstypen är straffvärd. En rad andra formuleringar skulle kanske ur den synpunkten vara lika dugliga. Till det, att texten adekvat återger den gärningstyp som skall straffbeläggas, kommer bl a stilistiska och systematiska skäl, sådana som har att göra med hänsynstagande till legalitetsprincipen (vilket kan medföra att man utnyttjar välavgränsade tekniska begrepp), att texten skall vara begriplig för lekmän (vilket kan leda till att man tar med vägledande exempel), osv.

Det är ofrånkomligt, att varje brottsbeskrivning är obestämd på en rad olika sätt (se kapitel 4) och det kan i det särskilda fallet på varierande grunder finnas större eller mindre anledning att göra texten bestämd eller obestämd i något hänseende. Det går aldrig att i förväg i detalj avgöra var gränserna för det straffbelagda området skall dras, lika litet som det går att för alla lagrum bestämma att en viss precisionsgrad skall hållas.

När domaren så ställs inför att avgöra huruvida A har gjort något som faller under en brottsbeskrivning, dvs skall subsumera ett konkret fall under lagens text, så har han för det första tillgång till vad som kan sammanfattas som en accepterad *metodlära.* Denna innehåller mer eller mindre generella principer och regler om hur lagtext skall eller bör tolkas; av särskild betydelse är regler om vilken hänsyn som bör tas till uttalanden i olika typer av lagförarbeten och till avgöranden av högre instanser, främst Högsta Domstolen. Vilken juridisk status som tillkommer detta öppna system av tolkningsregler[2] är inte alldeles klart och flertalet av dem kan knappast vara annat än tumregler, dvs de baserar sig på generella omdömen om att det finns goda skäl att utföra tolkningsoperationerna på vissa sätt. Vilka dessa skäl är må även

det i detta sammanhang lämnas därhän; den allmänna rättslärans största och viktigaste uppgift är analysen av juridisk argumentation och därmed även en analys av tolkningsregler och hur dessa kan motiveras.[3]

Om domaren med utnyttjande av metodläran kommer fram till en (subordinerande) tolkning av brottsbeskrivningen som är sådan att den konkreta gärningen med visshet faller inom eller utom den sålunda gjorda preciseringen av det straffbara området, så är han i och för sig på säker mark och kan fälla eller frikänna. Men saken behöver inte vara avgjord med detta. Eftersom tolkningsregler bara är tumregler ger de utrymme för undantag. Även om det är klart, att en viss gärning faller under brottsbeskrivningen, kan det finnas goda skäl att icke utkräva ansvar för den preciserade gärningstypen (reduktionstolkning eller reduktionsslut). Och även om det är klart, att gärningen faller utanför straffbudet, kan det likväl finnas goda skäl att bestraffa gärningen med tillämpning av just det straffbudet (analogisk rättstillämpning eller analogislut).

Om domaren trots utnyttjande av metodläran inte kommer fram till att den konkreta gärningen otvetydigt faller inom eller utom lagens ram, har han att ge sig in på samma sak som ligger bakom ett reduktionsslut eller ett analogislut: en *straffvärdhetsbedömning.*[4] Han har, med andra ord, att i gränsfall avgöra, om en i jämförelse med vad som står i lagen preciserad gärningstyp är värd att bestraffa. Denna bedömning är i princip av samma art som den lagstiftaren företar innan han bestämmer sig för att i viss gärningstyp bör beläggas med straff.[5]

Relationen mellan bedömning med hjälp av metodlärans regler och en öppen straffvärdhetsbedömning, antingen i strid med vad som följer av metodläran eller sedan denna inte givit utslag, kompliceras dels av att det inte finns någon gränslinje mellan klara fall och icke klara fall (det finns alltså ingen klar skillnad mellan analogislut och subsumtion eller mellan reduktionsslut och subsumtion) och dels av att också straffvärdhetsbedömningar är föremål för metodlärans intresse: den innehåller eller kan innehålla riktlinjer för hur dessa skall tillgå.[6] Det är sålunda tänkt, att analogisk rättstillämpning inte skall förekomma i straffrätten. Det kan också finnas tumregler för vilka faktorer som särskilt är att beakta vid straffvärdhetsbedömningar; i allmänhet sägs dock föga mer än att teleologiska överväganden får eller bör förekomma eller att pragmatiska faktorer får eller bör beaktas, varvid man nöjer sig med att ange så vittomfattande och föga vägledande mål som t ex samhällsnyttan.

Om vi sålunda finner, att det för domaren kan bli oundvikligt att själv göra en straffvärdhetsbedömning, så är klart att detta kan ske vid alla typer av rekvisit. Det finns ingen möjlighet att skilja mellan deskriptiva och normativa rekvisit på den grunden att straffvärdhetsbedömningar äger rum bara vid de senare. Låt vara att det finns en viss korrelation mellan graden av obestämdhet och behovet av kompletterande straffvärdhetsbedömningar: det går likväl inte att på förhand avgöra, om ett visst rekvisit kommer att särskilt mycket eller särskilt litet ge upphov till gränsdragningsproblem.[7]

Läran om normativa rekvisit har väl alltid i någon mån influerats av det faktum att vissa rekvisit är mer obestämda än andra. En rad författare är dock uppenbart av den uppfattningen, att obestämdhet inte alls har med »normativitet» att göra. Det avgörande skulle i stället närmast vara om lagen ålägger domaren att företa en viss sorts bedömning, skattning eller värdering, jämfört med att han eljest skulle vara ålagd att enbart konstatera huruvida något är fallet (efter en »rent kognitiv tankeprocess»). Man skulle kanske kunna säga, att den bärande idén är att lagen tvingar domaren att företa vissa typer av språkhandlingar: termerna i brottsbeskrivningarna skulle föranleda att vissa T-satser som domaren yttrat i domskälen till en dom får en viss illokut innebörd.

Det ligger förvisso något i denna tanke. Lagen kan innehålla ord som kräver att domaren uttalar sig om förefintligheten av pragmatiska skäl: i så fall tvingas han ju att yttra en värdeutsaga.[8] Vi har vidare att räkna med att i brottsbeskrivningarna förekommande termer har kriterier som inte kan formuleras utan att värderingar förutsätts (se närmare i 9.6). Men huruvida så är fallet går inte att utläsa av lagtexten; det blir en tolkningsfråga om förefintligheten av pragmatiska skäl är av betydelse.

Om nu domaren vid vissa rekvisit måste företa värderingar, som inte är rena straffvärdhetsbedömningar, så befinner han sig, enligt vad som sagts i föregående avsnitt, inte i någon säregen situation. Han skall avgöra huruvida något är fallet, nämligen om det föreligger vissa pragmatiska skäl. Detta behöver inte vara svårare än att avgöra vilken annan fråga som helst. Det problematiska är inte att domaren har att företa en värdering. Det problematiska är att det är lämnat öppet vilka skäl han skall beakta. Det är med andra ord *obestämdheten* i lagens uttryckssätt som ställer till besvär. Satser som innehåller »värdetermer» är ju elliptiska. Som vi sett i 9.1 kan de utfyllas på en mängd olika sätt. Detta medför att så snart en sådan term förekommer i lagtext eller i en formulering av ett kriterium för en i lagtext använd term, så uppkom-

mer frågan hur ellipsen skall utfyllas och vilka skäl som är relevanta. Men också denna fråga får besvaras genom tolkning av brottsbeskrivningen och således måhända efter en straffvärdhetsbedömning.

Det som nu sagts gäller också för de fall, där – enligt vad som brukar sägas – lagen ålägger domaren att utföra »kognitiva bedömningar» och »kvantitativa skattningar». Vid farerekvisiten får sålunda genom tolkning avgöras vilka risker som är rättsligt relevanta och för vad en relevant risk skall ha förelegat. Vid rekvisit såsom »omfattande förstörelse» får genom tolkning avgöras hur den icke-elliptiska relativa termen »omfattande» skall preciseras: förstörelsen skall vara mer omfattande än viss annan och detta relatum måste ges en viss grad av bestämdhet innan lagen kan tillämpas.

Det är således i och för sig inte det att domaren av lagen åläggs att göra värderingar, bedömningar och skattningar som leder till osäkerhet om var gränserna för det straffbelagda området går, utan det att ifrågavarande satser är så obestämda, att det oftare blir anledning till att gå in på den del av tolkningsförfarandet som innefattar att man bedömer straffvärdheten hos den företagna typen av gärning. Obestämdheten i brottsbeskrivningarna tvingar fram straffvärdhetsbedömningar, vilka blir avgörande för vilka skäl som är relevanta vid de värderingar, som måste företas därför att lagens ord kräver eller förutsätter det. Det kan emellertid tilläggas, att en domare kan i lagen åläggas att utföra värderingar, vid vilka det är klart vilka de relevanta skälen är. Det finns inget nödvändigt samband mellan förekomsten av värdetermer i lagtext och obestämdhet (och därmed behov av straffvärdhetsbedömningar).

Av det sagda framgår, att en domare som har att tillämpa en brottsbeskrivning kan komma att utföra värderingar på tre olika plan:

(1) värderingar som hänför sig till förekomsten i lagtext av »värdetermer», dvs termer vars betydelse passar in i modellen »sådan, att det finns (vissa) pragmatiska skäl att . . .»;

(2) värderingar som hänför sig till förekomsten i lagtext av termer som preciseras med hjälp av värdetermer, dvs kriterier anges i värdetermer; och

(3) straffvärdhetsbedömningar (vilka betingas av behovet att dra gränser på annat sätt än lagen gör eller när lagen inte drar någon klar gräns).[9]

Om man tror, att värderingar är arationella, så har man på plan (1) och (2) bara att ställa frågan »Vems värderingar är relevanta?».

Om man tror, att värderingar är (ir)rationella, så blir frågan i stället »Vilka skäl är relevanta?» och denna är för plan (1) och (2) att avgöra genom tolkning. Det kan därvid visa sig, att lagstiftaren tänkt sig att vissa gruppers skäl skall läggas till grund för bedömningen. För ansvar för förtal (BrB 5:1) skall det sålunda inte »krävas att den ärekränkande uppgiften är nedsättande för den kränktes medborgerliga anseende enligt den uppfattning som kan sägas vara allmänt rådande eller förhärskande i samhället i dess helhet, utan det är tillräckligt att uppgiften är nedsättande för den kränktes anseende i de särskilda kretsar som han tillhör. Denna miljö får emellertid icke bestämmas för snävt.»[10] Det kan också visa sig att andra personers generella värderingar mer direkt skall läggas till grund för domstolens bedömning. Uttrycken »sårar tukt och sedlighet» och »sedlighetssårande» i BrB 6:6 kommenteras så, att vad som skall läggas i dem har det »överlämnats till domstolarna att bedöma med ledning av gängse uppfattning».[11] Men det är som sagt en öppen fråga om och i vad mån tolkningen ger vid handen att redan färdiga uppfattningar skall utnyttjas eller beaktas.

Om man tror, att värderingar är arationella, så kommer man naturligtvis också på plan (3) omedelbart in på frågan »Vems värderingar är relevanta?».

Om man tror, att värderingar är (ir)rationella, så har vi fortfarande att fråga »Vilka skäl är relevanta?». Men på plan (3) är osäkerheten större; mängden och arten av skäl är svåröverskådlig och de kan tänkas ha olika relevans vid olika brottstyper. Samtidigt är klart, att rättskipning och bestraffning är en statlig angelägenhet, varför alla skäl som är relevanta enbart ur någons (domarens, målsägandens, etc) eller några synpunkt är avskurna. Inte heller är sådana skäl relevanta som lika gärna kan anföras mot bestraffning av de centrala fallen hos en brottstyp; dessa hör hemma på lagstiftningsplanet, antingen i diskussionen om kriminalisering av en viss brottstyp eller i diskussionen om man överhuvudtaget skall använda straffinstitutet. Det är inte heller uteslutet, att det finns regler eller auktoritativa uttalanden om vilka skäl som skall eller bör beaktas vid straffvärdhetsbedömningar.[12]

Om man tror, att värderingar är arationella, har man att välja på att låta antingen domarens egna värderingar eller hans uppfattning om några andras värderingar vara avgörande. Hos de tyska författare som sysslat med läran om normativa rekvisit framskymtar då och då det förra alternativet, men i allmänhet har denna tanke avvisats. Sålunda gör t ex Engisch och Kunert gällande, att någon sorts kollektiv värdering skall läggas till grund för domarens beslut.[13] Det relevanta skul-

le, såsom andra rättsteoretiker närmare utvecklar, vara någon sorts allmän värdeuppfattning, som inte får ställa orimliga krav utan närmast överensstämma med en vanlig, »hederlig» samhällsmedborgares syn.[14] Larenz talar om hur rättsgemenskapens värdeinsikt skall utnyttjas, och inte domarens personliga värdeuppfattning. Man skulle därigenom få objektiverbara måttstockar och grundsatser, vilka dock anges vara alltför obestämda för att direkt kunna utnyttjas i det enskilda fallet.[15] Även om »Verkehrssitte» är utgångspunkten, så kan således domarens egna värderingar ändå inom en viss ram få en avgörande roll; men vi är ännu inte inne på det rent privata planet. Denna domarens personliga värdering skall s a s ha objektiv grund i det att den skall framstå som övertygande för andra, därför att den är ett adekvat uttryck för (är en konkretisering av) en kollektiv värdering. De kollektiva värderingarna hänför sig oftast till typfall. Den väsentliga frågan för domaren blir då att avgöra om det föreliggande fallet är »tillräckligt» likt ett typfall.[16] Men även med denna »objektiva» förankring kommer enligt Larenz en oupplösbar rest av »Urteilsspielraum» att kvarstå: domarens högst personliga värdering kan då fälla avgörandet.[17] Han sammanfattar: »er soll . . . stets *so* urteilen, dass sein Urteil als Ausdruck und letzte inhaltreiche Bestimmung des »allgemeinen Rechtsbewusstseins» gelten, auf Anerkennung rechnen kann. Dies um so mehr, als jedes Urteil im Prinzip ja ein »Beispiel» für künftig zu beurteilende Fälle abgibt. Der Richter sollte sich stets dessen bewusst sein, dass seine Verantwortung über den einzelnen, gerade zu entscheidenden Fall hinausgeht. Aber *wie* er im konkreten Fall die Grenze ziehen, die *letzte Bestimmung* treffen soll, das kann er, wenn alle Möglichkeiten der »Konkretisierung» des Wertungsmasstabes durch Verdeutlichung seines Inhalts und Fallvergleichung ausgeschöpft sind, nur noch nach seinem eigenen, persönlichen Wertbewusstsein entscheiden. Insoweit ist sein höchstpersönliches Urteil hier gleichsam stellvertretend für das auf andere Weise nicht mehr zu konkretisierende »allgemeine Rechtsbewusstsein».»[18]

Om man tror, att värderingar är (ir)rationella, följer därav inte att domaren plötsligt blir fullständigt bunden. Problemet är ju att han just inte är bunden, emedan lagens ord är i hög grad obestämda. Det finns inga garantier för att det faktum, att straffvärdhetsbedömningar kan vara rationella, gör att en viss bedömning är den enda riktiga eller, om så skulle vara fallet, att domaren har tillräcklig förmåga och tid, tillräckliga kunskaper, osv för att nå fram till den. Det är uppenbart att det finns »utrymme» för domarens egna värderingar: det är ju han

som skall utföra dem. I en fråga om det föreligger pragmatiska skäl av viss sort kan han ha mer eller mindre rätt eller fel liksom när det gäller andra faktiska förhållanden. Vidare är att beakta, att straffvärdhet är ett synnerligen generellt uttryck. En gärningstyp är straffvärd om det, ur statens synpunkt, finns goda skäl att kriminalisera den (dvs bestraffa en person som utför en sådan gärning).

I praktiken sätter man ramar för värdeöverväganden. Man utgår från början från att bara vissa sorters skäl skall beaktas. Detta kan vara befogat. Men med ändrade förhållanden får man vara beredd att ompröva det rationella eller rimliga i sådana begränsningar. En annan begränsning har att göra med att domaren arbetar i en social kontext. En rationell resursfördelning begränsar den tid som får läggas ner på värderingsprocessen i ett ärende.

I praktiken sker straffvärdhetsbedömningar ofta genom jämförelser med typfall. Finns inga beaktansvärda skäl för eller emot utöver dem som gäller för typfallen är det befogat att in dubio dra gränsen mellan straffbelagt och icke straffbelagt i enlighet med vad som gäller för typfallet.

Det torde kunna ifrågasättas, om inte de osäkraste elementen i värderingar ligger i vår bristande kunskap om relevanta orsakssammanhang. Många förhållanden är ju t o m så komplicerade, att man inte ens i efterhand kan kontrollera om en förutsägelse slagit in, enär man inte vet vilka faktorer som har påverkat skeendet.[19]

Vi får räkna med en obestämd zon: ett visst avgörande kan inte på goda grunder sägas vara riktigare än ett som går i motsatt riktning. Detta följer redan av att en viss språklig obestämdhet är oundviklig på alla plan (alltså inte bara beträffande lagens ord). För värderingar tillkommer att det är tänkbart, att det finns goda skäl av en viss typ för, samtidigt som det finns goda skäl av en annan typ mot, nämligen om det inte finns någon möjlighet att väga dessa olika typer av skäl mot varandra. Denna sorts obestämdhet är antagligen mindre aktuell vid straffvärdhetsbedömningar, men i den mån den finns ger den naturligtvis utrymme för slumpmässiga avgöranden, liksom förhållandet är när inte ens straffvärdhetsbedömningar ger utslag. Finns det plats för slumpen så finns det också den möjligheten att domarens wärderingar eller hans värderingar ur egen eller vissa andras eljest inte relevanta synpunkt inverkar på hur gränsen för det straffbelagda området dras; det kan därvid vara en fördel för medborgarna att en wärdering och inte slumpen avgör, men det kan också vara en nackdel, beroende på domarens personlighet.

Vi får också räkna med att ett rättsligt avgörande kan bli olika, beroende på vem som dömer, redan därför att domare har olika föreställningar om »sakförhållanden». Domaren är ju en människa med stående uppfattningar, vilka kan skilja sig väsentligt från andras, och det händer väl att han är fördomsfull och fattar beslut slentrianmässigt. Uppenbart är att frågan, om en handlingstyp är straffvärd, är behäftad också med denna sorts obestämdhet. Remediet mot oenighet är saklig, rationell argumentation. Detta gäller även i värderingsfrågor. En allmän rättslära där domarnas emotioner och övriga själsliv intar en central plats är helt onödig. Domarkåren kan kanske kritiseras, men att göra denna kritik till en fråga om socialgruppstillhörighet och politiska sympatier och botemedlet till en fördelning av domarna i relation till socialgrupper, politiska uppfattningar, emotionell status, typer av neuroser, graden av djurvänlighet och andra wärderingar, är att sluta upp med att vara rationell. En domare är diskvalificerad först om han inte kan argumentera sakligt och rationellt i juridiska frågor och kritik av hans domar skall ske i form av sådan argumentation.

Det hävdas ibland, att den juridiska argumentationstekniken och det juridiska språket medför att värderingar kamoufleras. Eckhoff säger t ex: »Vi sier f eks at »*her foreligger* uaktsomhet», eller ». . . en vesentlig mangel» eller ». . . mislighold», som om dette var noe vi *så,* mens det jo i virkeligheten dreier seg om karakteristikker som i ganske høy grad er betinget av vurdering.»[20] Det skall inte förnekas, att det finns juridiska konstgrepp, som döljer att värderingar företagits och därmed också grunderna för ett avgörande. Termer som utgör rubriker för gjorda bedömningar framträder ibland som om de själva gåve sakliga argument. Eckhoff nämner med rätta det exemplet att ett avgörande motiveras med att analogi med en viss norm föreligger; den sakligt intressanta frågan är emellertid om det finns skäl att göra ett analogislut, inte om fallen är analoga, ty likheter går alltid att finna. Men i citatet är Eckhoff vilseledande. Det verkar som om endast det vi kan se egentligen vore faktiskt eller verkligt. Jag kan inte finna något som helst fel i ett påstående om att det i ett visst fall föreligger en oaktsamhet, vårdslöshet, etc, bara därför att värderingar är inblandade. Jag kan här inte göra annat än hänvisa till 9.1: även värdeutsagor är sanna eller falska. Eckhoff har tydligen inte denna uppfattning. Han skiljer nämligen mellan (a) omedelbara värderingar; dessa får ingen närmare förklaring; tydligen antas de vara känsloreaktioner av något slag; (b) normativa värderingar: de avser huruvida något är eller icke är i överensstämmelse med vad en regel eller princip kräver; och (c)

konsekvensorienterade värderingar, vilka gäller frågor om »extrinsikalt värde» (nytto- och ändamålsenlighetsbetraktelser, intresseavvägningar).[21] Endast de senare anges ha vetenskaplig karaktär, även om de som redan antytts bjuder på åtskilliga problem.[22]

Eckhoff pläderar för att värderingar i juridiken skall göras mer »reflekterte», varmed avses att de skall göras mer *medvetna;* vi skall uppöva förmågan att »se vurderingsaspektene ved de spørsmål som melder seg, og til å gjøre det klart for oss selv hvilke premisser og slutninger som inngår i våre vurderinger.»[23] Mot detta är inget att invända. Men bara om man som Eckhoff och många andra ser värderingar som i grunden arationella, så kan man nöja sig härmed. I verkligheten finns ett annat och minst lika viktigt steg att ta: att göra värderingarna »mer reflekterte» i betydelsen »mer övervägda, mer rationella».

Härmed kommer vi osökt in på rättsvetenskapens uppgifter. Lika litet som det föregående behandlar de stora frågorna om rättstillämpningens metodologi och rättslig argumentation i straffvärdhetsfrågor, är de följande anteckningarna att se som ett utkast till en juridisk vetenskapsteori. Jag avser blott att peka på några konsekvenser av det faktum att värderingar är (ir)rationella.

I kölvattnet av Uppsalaskolans värdenihilism uppstod runt 1950 en debatt i frågan om juridisk doktrin är en vetenskap eller en teknik. Åtskilliga ansåg att rättsvetenskapen inte – om den skall göra sig förtjänt av titeln »vetenskap» – får ägna sig åt något så icke teoretiskt och därmed ovetenskapligt som att ge rekommendationer rörande juridiska lösningar. I rättstillämpningsfrågor skulle man inte sträcka sig längre än till påståenden om domstolarnas – eventuellt förutsedda – beteende.[24] Andra – t ex Ekelöf – fann det orimligt, att vetenskapligt verksamma jurister skall avstå från att ge rekommendationer. Men detta skulle medföra att juridisk doktrin till väsentlig del är en »teknik» och inte en vetenskap.[25] Bland de skäl som anfördes för att rättsvetenskapsmannen skall ge rekommendationer var att han är bäst insatt i frågorna, att undersökningar beträffande faktiska verkningar i olika hänseenden är av betydelse för rättsliga avgöranden och rättsvetenskapsmannen har större teoretisk överblick än en domare, och att den förre har bättre möjligheter att i komplicerade frågor dra upp riktlinjer, enär han kan behandla ett ämne med större utförlighet.[26]

Om vi för över Eckhoffs tankegång till att gälla rättsvetenskapen blir den i stort sett densamma som den som Ross framfört. Denne – också han är emotivist – är imponerad av Myrdals recept (se ovan 9.1). Rättsvetenskapsmannen skall i princip (hypotetiskt) acceptera de vär-

deringar som finns hos de makthavande kretsarna i samhället. Men detta är inte alltid så enkelt. Det är inte givet att det finns »färdiga» premisser, givna målsättningar, och det är inte alltid möjligt att ge entydiga lösningar. »Objektivitetsidealismen» låter sig inte helt genomföras; det är t ex oundvikligt att dolda attityder påverkar begreppsbildning och val av problem och metoder för att lösa dessa. Även om den kunde genomföras är det inte alldeles säkert att vi skulle vilja göra detta, ty vi skulle gå miste om det fruktbara samarbetet mellan teori och praxis. Ross har alltså inget emot att forskaren tar »det irrationelle spring og serverer resultatet i form af en anvisning till praktikeren».[27] Det blir inte helt klargjort i vilken mån denna anvisning[28] skall gälla, hur domare och lagstiftare faktiskt kan antas handla mot bakgrunden av vissa attityder och under förutsättning av att de accepterar de operativa utsagor om sakförhållanden som framläggs, och i vilken mån den därutöver får vara »udtryk for en personlig reaktion af besluttende karakter».

Ross når alltså i huvudsak samma slut som Ekelöf, dock utan att godta dennes argumentation. Ekelöf gör tydligen den juridiska doktrinen icke-vetenskaplig i för hög grad. Idén om vetenskapens renhet kränks enligt Ross inte av att forskaren ger rekommendationer, om man bara håller gränsen mellan vetenskap och politik klar för sig. Liksom Myrdal finner Ross det vara viktigt, att värderingar göres medvetna och dras fram som explicita förutsättningar.[29]

I 9.1 har framhållits, att vetenskapliga resultat kan ha formen av värdeutsagor. Det är därför inget egendomligt i att rättsvetenskapsmän kan ge rekommendationer till lösningar av juridiska problem. Tvärtom ligger det mycket nära till hands, eftersom involverade bedömningar, t ex straffvärdhetsbedömningar och andra tolkningsfrågor, kan vara mycket komplicerade och det kan kräva mycket tid och arbete att komma till rätta med dem. Ett instämmande i Ekelöfs slutsats, att juridisk doktrin bl a har till uppgift att ge förslag till lösningar av rättstillämpningsfrågor, medför alltså inte att juridisk doktrin förvandlas till en »teknik» eller att sådan verksamhet är enbart »tillämpad» vetenskap. Vetenskap kännetecknas mer av *vad* folk sysslar med än *hur* de gör det, även om det finns vissa begränsningar i fråga om hur vetenskap får bedrivas.

Beträffande skillnaden mellan naturvetenskap och teknologi säger Popper, att den inte ligger däri att den förra har tillgång till en viss metod och att den senare praktiskt utnyttjar de resultat som nåtts med hjälp av denna. I stället är »the technologist and the engineer» liksom

vetenskapsmannen »constantly faced with *problems to be solved.* These problems are of various degree of abstraction, but are usually, at least in part, of a theoretical character; and in trying to solve them, the technologist or engineer uses», liksom vetenskapsmannen, »the method of conjecture, or trial, and testing, or refutation, or error elimination.»[30]

Motsvarande gäller för förhållandet mellan rättsvetenskap, rättstillämpning och förberedelser för lagstiftning. Mycket av det en domare och framför allt en utredning i ett lagstiftningsärende gör är i metodiskt hänseende av samma natur som det som en rättsvetenskapsman gör. Perspektivet är ofta snävare, ramar är satta som på olika sätt begränsar verksamhetens inriktning; men även en rättsvetenskapsman måste ha ramar och oprövade premisser. Ingenting garanterar att just han är särskilt förutsättningslös; det kan tvärtom vara befogat att röra sig inom ett snävt utmätt perspektiv.[31]

Det är en fördel att en vetenskapsman är klar över och redovisar sina i sammanhanget operativa värderingar, men inte till den grad man i allmänhet trott: eftersom också värderingarna är (ir)rationella är det först när de är motiverade som de bör ges något inflytande och de utgör då en fullvärdig del av vetenskapliga framställningar. Detta hindrar inte att vetenskap som bedrivs med deskriptivt-relativistiska utgångspunkter är värdefull, men den löper ju en risk av att ha utgått från värderingar som vid närmare påseende visar sig vara irrationella.

Det faktum att rättsvetenskap i särskilt hög grad avser värdefrågor beror väsentligen på att sådana har en stor roll i rättstillämpning och lagstiftningsarbete. Detta är inte underligare än att olika behandlingsmetoder blir föremål för värderingar i medicinsk litteratur, därför att en del läkare sysslar med att försöka bota och förhindra uppkomsten av sjukdomar.

1 Det förutsätts att övriga (allmänna) brottsrekvisit också är uppfyllda.

2 *Eriksson* 419-420 skiljer mellan argumentationsregler (formregler) och materiella rättsprinciper, vilka senare kan vara relevanta bara för begränsade partier av rättsordningen.

3 Se t ex *Hjerner;* bl a 582: »Jag tror att det nu kan vara dags att försöka . . . utarbeta en *typlära* för motivuttalandenas relevans vid lagtolkningen.» – Om tolkning, se vidare ovan 5.4 och där angiven litteratur.

4 Om att värderingar ingår i tolkningsförfarandet, se t ex *Lemmel* 63. *Eriksson* 420 talar om »reella överväganden» som ett huvudelement i juridisk argumentation.

5 Sådana bedömningar kan också ha betydelse vid en gränsdragning mellan två brottstyper, som kanske delvis täcker varandra; straffskalorna kanske är olika eller det är mer defamerande att bli dömd för det ena brottet än för det andra. Men här kan även andra skäl än de som har att göra med straffvärdheten bli aktuella; här föreligger därför en analogi med den situation där lagstiftaren har att välja mellan olika formuleringar av ett straffbud. En faktor som kan bli avgörande är graden av likhet med typfallen av de olika brotten. Om »paraduktion», se *Stone,* Ratiocination.

6 Även om man kan göra gällande, att det inte sker någon särskild straffvärdhetsbedömning utanför den ram som metodläran uppställer, så äger dock sådan rum inom denna ram. Vad som ovan sagts om att straffvärdhetsbedömningar sker efter det att metodläran utnyttjats, får – om detta befinnes lämpligare – formuleras så, att straffvärdhetsbedömningar blir relevanta sedan vissa centrala delar av metodläran utnyttjats, främst de som gäller systematisk och rent språklig tolkning, hänsyn till förarbeten och hänsyn till utbildad praxis och prejudikat.

7 Se också ovan 5.3.

8 Han kan ju också av lagens ord tvingas yttra utsagor som avser förefintligheten av vissa rent teoretiska skäl.

9 Observera att denna straffvärdhetsbedömning, liksom lagstiftarens tidigare omnämnda, gäller gärningstypen. När det gäller *påföljder* för brott har lagstiftaren bedömt graden av straffvärdhet hos den som begår ett brott av en viss typ (i allmänhet en mycket ungefärlig bedömning; de flesta straffskalor är mycket vida), ävensom gjort vissa bedömningar av straffvärdheten hos vissa typer av personer, bl a så att det som av lagen betecknas som »straff» kan ersättas av andra påföljder, antingen mer eller mindre ingripande än straffen. Domaren har sedan att inom ramen för detta system avgöra graden av straffvärdhet hos den konkreta person som befunnits ansvarig för ett brott. I praxis utbildas tumregler för bedömningen av denna straffvärdhet (straffmätningsstandarder). – *Agge,* Abstrakt 10, erinrar om »det starkt värderande element, som ligger redan i domarens verksamhet vid inhämtande av kunskap i målet och värderingen av den åstadkomna bevisningen i jämförelse med det av processordningen krävda måttet av tillräckligt bevis.» Det kan i detta sammanhang bli tal om värderingar till den del pragmatiska överväganden är avgörande för frågan om bevisbördans fördelning och andra ting som gäller tolkning av processuella regler. Men vad gäller själva *bevisningen* är det inte riktigt att tala om värderingar, med den bestämning som detta begrepp fått i 9.1. Det rör sig ju om avgöranden av till vilken styrka det föreligger enbart teoretiska skäl (skäl att tro) för olika påståenden. Det vore dock möjligt att analogivis tala om »teoretiska värderingar» i fråga om bedömningar och konstateranden rörande förefintligheten av teoretiska skäl.

10 *Brottsbalken I* 186. Att miljön inte får bestämmas för snävt är ju självklart; yttrandet får uppfattas som en erinran om att det också är en tolkningsfråga hur en relevant krets skall bestämmas.

11 Se *Brottsbalken I* 242-243, som fortsätter: »Uppfattningen om vad som är sedlighetssårande kan naturligen också växla med tids- och miljöförhållanden.» Ett annat exempel skulle kunna ges av BrB 21:9 (»anständigt uppförande»). Det som i BrB kommer närmast en rättslig standard (se därom 8.1) är »god köpmanssed» i 11:4.

12 När det gäller straffvärdhetsbedömningar av personer (se ovan not 9) må erinras om BrB 1:7 (som dock ger obetydlig ledning) och om att i lagförarbeten kan finnas uttalanden om straffnivåer, den hänsyn som skall tas till allmänpreventiva skäl, osv.

13 Se särskilt *Kunert* 98-101, 105-106.

14 Se t ex *Henkel* 257: »Es gehört . . . zu den wesentlichen Integrationsbedingungen des Rechts, sich an diejenigen Wertungen zu halten, die als in der Sozietät gültig, d h ganz überwiegend anerkennt und befolgt, anzusehen sind. Im Hinblick auf den hervorragend wichtigen Bereich der sittlichen Werte bedeutet dies, dass für das Recht nicht das Wertsystem einer religiösen oder profanen Hochethik, sondern die von der Rechtsgemeinschaft in inneren Aufeinandersetzung um die sittlichen Werte gebildete Werttafel, die Wertordnung der »einfachen Sittlichkeit», massgebend ist.»

15 *Larenz* 262-263; han säger bl a att de inte kan användas för subsumtion – ett påstående som för sin förklaring kräver, att man påpekar att Larenz anser att all subsumtion består i logisk deduktion.

16 *Larenz* 264-267.

17 *Larenz* 267. Se även *Strache* 76-77, som menar att den juridiska traditionen i avsevärd utsträckning binder domaren, men också att denne ej helt kan befria sig från sina egna värdeföreställningar.

18 *Larenz* 267-268.

19 Se t ex *Eckhoff,* Vurderinger 82-83.

20 *Eckhoff,* Vurderinger 79.

21 Se *Eckhoff,* Vurderinger och *Eckhoff* 308-329. Här må även hänvisas till *Larenz* 257-260 (om »soziale Beurteilung»).

22 Utöver brister i kunskaperna om orsakssammanhang kan nämnas frågan om hur man skall jämföra konsekvenser i olika riktningar (avväga värden). *Eckhoff,* Vurderinger 86, avvisar de försök som gjorts att utpeka ett högsta mål som måttstock (t ex »samhällsnyttan»), vilka han finner mer ägnade att »tilsløre avveiningsproblemene enn til å løse dem». Se även *Ross* 375-384.

23 *Eckhoff,* Vurderinger 80, se närmare 78-80.

24 Här skall blott hänvisas till översikten hos *Ekelöf* 39-44.

25 Se särskilt *Ekelöf;* av 6-7 framgår, att han med en »teknisk» framställning avser en som innehåller rekommendationer och sålunda utgör »tillämpad vetenskap».

26 Se *Ekelöf* 45-47 (bl a om Lundstedts idé om en konstruktiv rättsvetenskap; se också *Nelson,* Rättsvetenskapen 463, 472-474: konstruktiv rättsvetenskap anges ha lagstiftningspolitisk karaktär).

27 *Ross* 413, se närmare 405-415, 428-431.

28 Se *Ross* 428-429.

29 *Ross* 430-431. – Hos *Anttila & Törnudd* finns liknande synpunkter: lösningen av problemet med forskarens och andras värderingar i samhällsvetenskaplig forskning anges ligga i en värdemedveten forskningsansats ungefär av den art som Myrdal beskrivit (se 18-19, 145-151). På 26 erinras om möjligheten av kriminalpolitisk forskning med udden riktad mot samhället i stället för mot brottsligheten och på 130-131 om att det är väsentligt, att målsättningsdiskussioner äger rum, eftersom all forskning främjar vissa intressen.

30 *Popper,* Objective 353.

31 Se *Hellner,* Forskning, för skäl för att rättsvetenskapen mindre än hittills skall inrikta sig på uppgifter, vars lösande är till direkt nytta för domstolarna, och för exempel på alternativa arbetsuppgifter (också dessa involverar i stor utsträckning värderingar); se också *Nelson,* Rättsvetenskapen, som skiljer mellan dogmatisk, konstruktiv och funktionell rättsvetenskap, och kontroversen mellan *Eriksson* (som torde vara kognitivist; å 415 sägs, att värderingar är inget irrationellt, ovetenskapligt eller subjektivt) och *Aarnio* (som är nonkognitivist); Aarnio visar, att Eriksson i vissa stycken skjuter över målet – jag kan emellertid biträda det väsentliga i dennes uppsats, särskilt vad som sägs om metodologisk öppenhet och om att man bör diskutera prioritering av forskningsuppgifter.

9.3 Kritik av läran om normativa rekvisit

Vi har kunnat se hur intresset för läran om normativa rekvisit har resulterat i ett stort antal distinktioner och synpunkter. Bakgrunden till att läran blev gångbar var i första ledet dels insikten om den varierande grad av obestämdhet, som behäftar olika element i brottsbeskrivningarna, dels insikten om att värderingar på något sätt är särskilt relevanta för vissa element. Både det faktum att brottsbeskrivningarna är obestämda och föreställningen att värderingar är arationella (eller som det vanligen uttrycks: irrationella) föranledde farhågor för osäkerhet och godtycke i rättstillämpningen. För att s a s diagnosticera de sjuka punkterna har det synts befogat att försöka på ett någorlunda enkelt, men samtidigt vetenskapligt fruktbart sätt klassificera brottsbeskrivningarnas rekvisit. Ytterligare ett incitament till en sådan klassificering ligger i insikten att ett av lagen utnyttjat begrepps egenskaper återverkar på uppsåtskravet.

Efter ett halvsekel framstår resultaten av dessa strävanden som så ytliga, att företaget får betraktas som i huvudsak misslyckat. Uppenbart är att man önskat upprätta en dikotomi mellan två typer av rekvisit. De definitioner man givit ger inte sådan ledning att det är praktiskt möjligt att skilja mellan normativa och deskriptiva rekvisit.

Låt oss först utgå från att man bara gör en distinktion mellan två typer av rekvisit: deskriptiva och normativa. Denna dikotomi är ju gemensam för alla varianter av läran, men den kompletteras med underavdelningar av nästan alla författare. Den ende av de ledande teoretikerna som håller sig med blott en distinktion är Erik Wolf, som skiljer mellan värdeutfyllda och värdeutfyllnadsbehövande rekvisit. Som vi sett kan emellertid alla rekvisit på något sätt vara i behov av »värdeutfyllnad» även på rättstillämpningsplanet (genom straffvärdhetsbedömning).

Man har ibland definierat »deskriptiva rekvisit» och »normativa rekvisit» var för sig och aningslöst utgått från att dessa kategorier inte bara utesluter varandra, utan också att de tillsammans är uttömmande. I andra fall har man definierat ett av uttrycken och sedan sett det andra som liktydigt med negationen av det första. Därmed når man en alternativ och uttömmande begreppsbestämning. Men de definitioner som förekommer är nästan alltid sådana, att man inte får någon klar uppfattning om hur gränsen skall dras. Att obestämdhet är graduell är så uppenbart, att man i tysk doktrin nästan helt gått ifrån obestämdheten som kriterium för distinktionens genomförande. I svensk doktrin synes särskilt obestämda rekvisit betraktas som »utpräglat normativa»; man förutsätter då en skala enligt vilken antingen alla rekvisit är normativa eller att det också finns utpräglat deskriptiva rekvisit och alla mellanformer.

Anledningen till att man ser en åtminstone teoretiskt klar skillnad mellan de två typerna av rekvisit torde vara att man utgår från en fundamental skillnad mellan värdeutsagor och utsagor om sakförhållanden: om en sats som utsäger, att ett visst rekvisit är uppfyllt, är en värdeutsaga, så måste ju rekvisitet vara annorlunda än andra. Den undersökning som ligger till grund för 9.1 kan åberopas till bestyrkande av att denna tanke är oriktig. Visserligen finns det, som närmare framgår av 9.6, en grupp av rekvisit som kan kallas »värderekvisit», men denna grupp är inte stor. Eljest går det inte att på förhand säga när värderingar på något sätt kommer in i domarens verksamhet, när han har att avgöra huruvida ett visst rekvisit är uppfyllt; och vid inget rekvisit går man säker för att värderingar inte blir behövliga. Vi kan inte

basera en distinktion mellan normativa och deskriptiva rekvisit på förekomsten av värderingar i straffrätten; »the trouble is that we assess and evaluate practically all the time»[1] – så ock domaren.

I det föregående har jag försökt visa varför det egentligen inte finns något behov av att ens teoretiskt försöka skilja mellan normativa och deskriptiva rekvisit med utgångspunkt i om lagen av domaren kräver en värdering (annan än en straffvärdhetsvärdering): värderingar är inte arationella och det problematiska hos dem är att de relevanta språkliga uttrycken är särdeles obestämda – och då är vi tillbaka i en situation, där det inte ens teoretiskt går att göra en tudelning mellan två typer av rekvisit.

Om någon ändå insisterar på att göra en tudelning – som alltså för sitt genomförande kräver åtskilligt mer än att man ser vad som står i lagtexten – med utgångspunkt i om en annan värdering än en straffvärdhetsvärdering aktualiseras, så uppkommer frågan, till vad indelningen skall användas. Det är teoretiskt tänkbart, att ifrågavarande skillnader påverkar uppsåtskravets utformning vid olika rekvisit, men detta är av mindre intresse om man inte redan av lagtexten kan utläsa huruvida värderingar krävs (och detta är ju möjligt bara beträffande de ganska fåtaliga »värderekvisiten»). Det är inte praktiskt möjligt att dela upp rekvisiten i två grupper och säga, att eftersom dessa rekvisit är normativa, så behandlas de på ett särskilt sätt i uppsåtsläran; man får tvärtom i uppsåtsläran ta ställning till hur olika sorters rekvisit skall behandlas och det finns då ingen anledning att utgå från att en enkel tudelning av rekvisiten skulle vara rättvisande.

Om vi sålunda inte kan lägga obestämdhetsgrad eller värderingsbehov till grund för en dikotomi, så går det inte heller att gå från andra hållet, ty det finns inga bokstavligt »deskriptiva» rekvisit. Det är länge sedan någon på allvar gjorde gällande att enstaka ord beskriver något. De kan som del av satser, vilka tillsammans konstituerar en beskrivning, bidra till att något blir beskrivet; men i en beskrivning är alla sorters ord användbara, även sådana termer som utifrån varje uppfattning om normativa rekvisit är »normativa».[2]

Det går inte heller, om man bortser från en del egennamn (men sådana förekommer inte i lagtext), att urskilja vissa ord som är sådana att de hänför sig till entydiga denotata; att tro detta vore att negligera den i det föregående så ofta påpekade betydelse som språket har för vår uppfattning om verkligheten. Försöken att definiera »deskriptiv» som »sinnlich wahrnehmbar» är förledande, ty det finns inga sinnligt uppfattbara kvaliteter som är oavhängiga av begreppsbildning (inte ens

t ex färger) och det finns alltid utrymme för ett mått av »tolkning» av verkligheten. När man ser att S är ett bord, hur stor del av vad man »ser» är då »sinnlich»? Vi kommer inte ifrån den roll begreppsbildningen har och därmed den ibland problematiska obestämdheten; rättsosäkerhet och oenighet är inte uteslutna bara för att man kan se något och detta är »sinnlich wahrnehmbar».

I den mån läran om normativa rekvisit är ett utslag av idén om »The Great Divide», drabbas den av den i 6.1 antydda kritiken.

Som vi sett har de flesta auktorerna uppställt underavdelningar av de två huvudtyperna av rekvisit. Inte sällan har de angett samma underavdelningar, men trots detta dragit gränsen mellan deskriptiva och normativa rekvisit på olika sätt. Detta skulle kunna tyda på, dels att det i verkligheten är underavdelningarna som är det väsentliga, dels att dikotomien inte bestäms av definitioner av »deskriptiva rekvisit» och »normativa rekvisit» utan av andra hänsyn, främst då den behandling i uppsåtshänseende som ansetts böra tillkomma en viss grupp av rekvisit (men varför då kalla dem för »deskriptiva» och »normativa»?). Härmed må vara hur som helst; det synes ofrånkomligt att underavdelningarna så gott som genomgående är självständigt bestämda: det finns ingen nödvändig anknytning till bestämningen av de två huvudkatergorierna. De är positivt formulerade, dvs de förutsätter t ex en tudelning i rekvisit som kräver »kognitiv skattning» och sådana som inte kräver detta, en tudelning i rekvisit som kräver allmänt-kulturella värderingar och sådana som inte gör detta, osv.

Det fundamentala misstaget är nu att man utgår från att dessa olika distinktioner skulle bilda ett enkelt tvådimensionellt mönster, i vars rutor de olika rekvisiten kan placeras in. Det går visserligen att säga, att om ett rekvisit tillhör en eller flera av kategorierna A, B och C, så är det normativt (deskriptivt), i annat fall är det deskriptivt (normativt). Men man måste ha en väldig tur för att få det hela att gå ihop, om man gör så på båda sidor om gränsen mellan normativa och deskriptiva rekvisit. Det är högst osannolikt, att en rad olika distinktioner skall – om de lagras på varandra – ge till resultat att vi får en gräns mellan två typer av rekvisit. Det hjälper inte att detta förväntas, därför att man tror på de två världarna (Fakta och Värde); i praktiken synes för övrigt inte ens de mest trogna av denna läras anhängare göra bruk av sin fundamentala distinktion på annat än ett sätt som »begs the question», och ofta när det ligger i deras eget intresse att vederlägga eller motivera ett negligerande av andras uppfattningar. Det hjälper inte heller att man är ute i det lovvärda ärendet att påvisa faror för rätts-

säkerheten; goda avsikter ändrar inte på att verkligheten är så komplex att den inte låter sig fångas i de formler som utnyttjas inom läran om normativa rekvisit.

Det ser således ut som om det inte ginge att genomföra någon klar distinktion, vare sig på grundval av de – ofta blott denotativa – definitioner som givits av »deskriptiva rekvisit» och »normativa rekvisit» eller med hjälp av de klassificeringar som gjorts av normativa och deskriptiva rekvisit.

Kvar står möjligheten att frigöra sig från den eklektiska anda som svävar över läran om normativa rekvisit. Även om kritik kan vara befogad på åtskilliga punkter, så kan inte förnekas att inom ramen för läran om normativa rekvisit har gjorts en rad på olika sätt fruktbara distinktioner, med vars hjälp kanske bl a fingret kan sättas på en otillfredsställande utformning av lagtext. Genom att utnyttja en någorlunda väl formulerad och klar distinktion kan vi få fram en fruktbar gränsdragning mellan normativa och deskriptiva rekvisit. Engisch (se 7.6) synes vara den ende, som har helt klart för sig, att de olika »arterna» av normativa rekvisit härrör från vad som egentligen är *alternativa* läror om normativa rekvisit. Vi har således att välja bland dessa, vilket Engisch också med viss tvekan gör. Men om vi gör ett sådant val, har vi framhävt en distinktion på bekostnad av andra. Går det verkligen att motivera, att en av många distinktioner är värd att framhäva till den grad att den skall utgöra grunden för den enda allmänstraffrättsliga lära som finns rörande brottsbeskrivningarnas begreppsbildning? Om vi nu är intresserade av att ha en sådan lära, t ex på grund av den roll begreppsbildningen har för rättssäkerhet och uppsåtskrav, inte har vi väl då råd att negligera alla andra distinktioner än den, som vi kanske finner vara väsentligast eller klarast? Alternativet är att ha en rad av »läror om en viss sorts rekvisit», som envar bygger på en beaktansvärd begreppslig distinktion; detta är kanske sakligt befogat, men det är tämligen beskäftigt att ge sådana påpekanden den pretentiösa formen av »lära».

Hur vi än gör i sistnämnda fråga, har vi en annan som väntar: den *terminologiska.* Vi har redan sett hur termen »deskriptiv» är missvisande (se främst 6.1); än mindre lämpligt är det att använda »normativ». I rättsvetenskapligt språk har »deskriptiv» trots allt inte så stor användning och kan väl utan betydande nackdelar användas som teknisk term. Det är dock svårt att se vari det »deskriptiva» består hos de rekvisit för vilka termen används. »Normativ» är av naturliga skäl betydligt oftare förekommande i juridiska sammanhang. Men ordet kan an-

vändas på en rad olika sätt. I vilket fall som helst har det som är normativt med normer att göra. Låt oss därför först helt kort försöka utreda vad en *norm* är.

'Norm' kommer av latinska 'norma', som betyder 'vinkelhake'. En norm är en måttstock, ett mönster, ett rättesnöre; kort sagt: vad som helst som kan användas som förebild för något annat. En norm är inte en sats eller ett påstående och kan därför inte vara sann eller falsk.

När man i juridiken talar om normer avses i allmänhet normer för mänskligt handlande (handlingsmönster, standarder för mänskligt beteende), därtill sådana som är i förväg uppställda. Sådana normer kan vara givna genom regler eller vara »tillfälliga», dvs uppställda för ett visst tillfälle, det må ske genom lagstiftning, domslut, order eller på annat sätt. Uppställandet av en tillfällig norm kan vara giltigt – dvs i enlighet med gällande regler – men det går inte att i det sammanhanget finna något som »gäller» (eftersom frågan om något gäller har att göra med efterlevnad på lång sikt). – Som synes skiljer jag mellan å ena sidan normen och å andra sidan det varigenom normen ges, dvs regeln, domslutet, osv. Det är inte vanligt att man gör denna distinktion. Man säger helt enkelt att en rättsregel *är* en norm, etc. Jag finner detta språkbruk missvisande, eftersom t ex deontiska operatorer (»skall», »får inte», »kan», osv) som utgör del av en regel inte tillhör det handlingsmönster som regeln uppställer.[3]

I sociologien används normbegreppet för empiriska regelbundenheter i gruppbeteende (konvergerande beteende). Därav avledes 'normal'; det normala är det vanliga, genomsnittsliga, från majoriteten icke avvikande.[4]

Termen 'normativ' används på ett tämligen oprecist sätt som synonym till '(handlings)dirigerande' eller '(handlings)motiverande'. Försöker man precisera termens betydelse synes man finna följande huvudbetydelser: S är normativt om (1) S (a) är eller (b) bör vara en norm, eller om (2) S (a) står eller (b) bör stå i en viss relation till en norm. Enligt den första tolkningen är alla normer normativa. Enligt den andra är något annat än normer normativt. Den relation till en norm som i så fall gör att S är normativt kan vara varierande; här skall blott några exempel ges. S kanske ger (uppställer) en norm; i så fall är regler, befallningar och definitioner (i synnerhet stipulativa) normativa. (Observera att personer som bokstavligen ger normer inte kan betecknas som normativa.) S kanske innehåller en eller flera normer; i så fall är bibeln och lagboken normativa. S kanske är del av en norm. S kanske kan härledas från en norm eller något som på annat sätt är

normativt. En utsaga av innehåll att S är en norm eller att S är normativt kan redan på grund av innehållet sägas vara normativ. Vanligast är dock att som *normativa utsagor* beteckna utsagor, som är sanna därför att en regel gäller, jämte utsagor som kan härledas från sådana utsagor.[5] Ett begrepp brukar kallas normativt därför att det är särskilt användbart när det gäller att uppställa normer; typexempel är de deontiska begreppen (skola, böra, få, etc) och normativa predikat såsom 'att ha rättighet att . . .' och 'att ha skyldighet att . . .'.

Vänder vi så tillbaka till läran om »normativa» rekvisit, så är tydligt att det inte av beteckningen framgår vad läran handlar om. Alla rekvisit kan sägas vara normativa, redan därför att de utgör del av en norm och därigenom också blivit föremål för lagstiftarens värderingar. Alla rekvisit kan sägas vara normativa, därför att de för sin precisering är beroende av normbildning i rättstillämpningen. En viss korrelation mellan graden av detta beroende och graden av obestämdhet är ofrånkomlig (detta förhållande ligger delvis bakom det i svensk doktrin vanliga uttrycket »utpräglat normativa rekvisit»). Om man antar, att normgivaren vid en del s k värderekvisit eller värderande rekvisit är någon annan än de lagstiftande myndigheterna, t ex domaren personligen eller vissa grupper i samhället,[6] skulle dessa rekvisit kallas »normativa» därför att normgivaren är någon annan än lagstiftaren eller domaren såsom rationellt arbetande ämbetsman; men då blir det ett mysterium varför de andra rekvisiten skulle vara deskriptiva i stället för normativa på ett annat sätt (härrör från andra normgivare). Rättsliga standarder bygger delvis på utomrättsliga normer och i den mån ett rekvisit hänvisar till sådana kan det sägas vara normativt. Men det kan man också säga om ett rekvisit som hänvisar till rättsliga normer, t ex rekvisit i blankettstraffbud. Vidare: normativa kan alla rekvisit sägas vara som är beroende av rättsliga normer, både sådana som är beroende av stipulativa definitioner i lagtext (legaldefinitioner) och sådana som är beroende av juridiskt-tekniska begrepp, vilkas innehåll ju kan vara bestämt av vad som stipuleras – både genom lagstiftning och sedvanerätt – i rättsregler, vilka ofta är utom-straffrättsliga. Åtskilliga juridiskt-tekniska begrepp är emellertid bara normativa på det sättet att de är avhängiga av reglerna i ett tekniskt språk. Enda anledningen till att kalla dessa »normativa» – i motsats till andra begrepp vars innehåll ges av reglerna i allmänt språkbruk eller i något annat tekniskt språk – är att själva språket är »normativt», därför att juridikens objekt är en normordning.[7]

Uppräkningen av olika grunder för att kalla vissa rekvisit »normativa» skulle kunna fortsätta, men mer torde inte behöva sägas för att det utan skymten av tvivel skall stå klart, att det inte finns någon särskild grupp som det är riktigare att kalla »normativa rekvisit» än andra; detta borde ju kunna begäras om man skall ha *en* lära om normativa rekvisit. Det framgår också, att de rekvisit som gemenligen kallas »normativa» som grupp betraktad inte har något gemensamt: det är på *olika* grunder som undergrupperna av normativa rekvisit kallas »normativa». Någon tanke som skulle kunna duga för att motivera att man sätter gränsen mellan de två arterna av rekvisit på de sätt som är brukliga synes inte gå att uppleta. Graden av obestämdhet duger absolut inte som kriterium ens för en ungefärlig indelning: sida vid sida som normativa rekvisit har man ju ställt de mest obestämda och de mest bestämda (nämligen de som utnyttjar väldefinierade juridiskt-tekniska begrepp). Att bestämma indelningen efter uppsåtskravets utformning vore som nämnts minst sagt missvisande.

Jag kan inte se annat än att uttrycket »normativa rekvisit» genom sin mångtydighet lägger allvarliga hinder i vägen för en klar förståelse av olika brottsrekvisits egenart. Dikotomien normativa rekvisit – deskriptiva rekvisit är en tvångströja, som försvårar varje försök till en analys av olika rekvisits begreppsliga struktur. Man har, kort sagt, försökt göra alldeles för mycket med distinktionen mellan normativa och deskriptiva rekvisit. De språkliga redskapen har använts med stor okänslighet.[8]

Många av de distinktioner och synpunkter som framförts inom ramen för läran om normativa rekvisit är antagligen beaktansvärda. Men deras relevans i olika sammanhang får rimligen bedömas var för sig; ingen av dem kan i förväg sägas vara så mycket viktigare än de andra, att just den skulle läggas till grund för en lära om normativa rekvisit. Det finns alltså skäl att avböja idén om en sådan lära, även om alla distinktioner och synpunkter (utom den som har att göra med tanken om en dikotomi mellan fakta och värde) som framförts vore av betydelse. Jag kan inte finna något positivt skäl för att ha en tudelning i två sorters rekvisit, utom det att den gör allting så enkelt; men häremot står ju det faktum att allting göres alldeles för enkelt: man kommer att dra helt felaktiga konklusioner rörande behandlingen av olika rekvisit i uppsåtsläran, rörande vilka faror olika rekvisit erbjuder ur rättssäkerhetssynpunkt, rörande vad som ligger i lagstiftningsteknik, rörande vilka distinktioner som är väsentliga, osv.

De skäl som här framförts för att avvisa en lära om normativa rekvisit är sådana, att de gör det obehövligt att gå in på detaljer. Åtskilliga av de distinktioner som traditionellt gjorts har dock uppmärksammats i det föregående och de tre sista avsnitten kommer att få tjänstgöra som en resumé. Utrymme ges inte till någon ingående kritik; den lämnade översikten är medvetet ytlig – alternativet är att ge sig in på en ny brottsbalkskommentar, med huvudvikten lagd på semantiska och begreppsstrukturella frågor. I den mån avvikelser föreligger mellan min uppfattning och andras beträffande den filosofiska bakgrunden till olika distinktioner, kommer detta inte att särskilt påpekas. Det är i stort sett bara beträffande värderingars natur som det ibland går att få någon klarhet om den underliggande filosofien och på denna punkt kan man utan överdrift påstå, att alla ledande teoretiker i lärans historia företrätt en annan uppfattning än den här förfäktade.

Vi skall sluta tala om normativa rekvisit och deskriptiva rekvisit. Vi skall inte ha någon lära om normativa rekvisit. Vi skall inte ha något som träder i stället för nuvarande lära om normativa rekvisit. Men alla distinktioner som är av begreppsanalytiskt intresse skall givetvis beaktas. Vi skall vara uppmärksamma på olika typer av obestämdhet i rättsregler, domar, lagförarbeten och annat juridiskt material. Vi får inte glömma att obestämdheten har många dimensioner och att höggradig bestämdhet i ett hänseende inte utesluter höggradig obestämdhet i ett annat. Obestämdhet i olika former är det problematiska även när värderingar är inblandade.

Frågan när rekvisit blir alltför obestämda (t ex ur rättssäkerhetssynpunkt) har inte direkt att göra med idén om en distinktion mellan deskriptiva och normativa rekvisit. Med denna fråga kommer vi in på rättspolitik och lagstiftningsteknik, och det torde vara omöjligt att generellt ange vilken grad eller sort av obestämdhet som är tolerabel. Förhållandena kan vara synnerligen varierande och vilka skäl för och emot som kan spela in vid olika brottsbeskrivningar kan inte överblickas utan speciella undersökningar. Här skall blott pekas på att det kan vara av intresse att undersöka vilka alternativa formuleringar av ett straffbud som kan komma i fråga. Invändningarna mot ett synnerligen obestämt rekvisit måste bli mycket mindre vägande, om rekvisitet har en inskränkande funktion, dvs alternativa, skarpa formuleringar kan ske bara till priset av att det straffbelagda området blir uppenbart vidare.

[1] *Warnock*, Ethics 98.

2 Se närmare *Toulmin & Baier, Runciman* och t ex *Strache* 73.

3 Om normer, se t ex *Ross,* Norms 78-112, *Kaufmann* 36-38, *Raz* 122-127.

4 Se t ex *Ross,* Norms 81-82, *Fredriksson* 102-103.

5 *Raz* 45-50.

6 Här förutsätts, att värderingar uppfattas som arationella.

7 På vad sätt kan t ex rekvisitet »sann» (ett av Mayers typexempel) vara normativt? Knappast på annat sätt än att det är beroende av språkets regler.

8 *Larenz* 209-210 håller indelningen i normativa och deskriptiva rekvisit för olycklig på grund av flertydigheten (se också *Strache* 73). Larenz själv skiljer (se 209-214) mellan följande arter av »Tatbestandselemente»: (1) naturfakta, naturhändelser (t ex födelse, död, sannolikhet för en viss händelse), (2) själsliga fakta (t ex en avsikt), (3) mänskliga handlingar, (4) egenskaper hos personer eller föremål (t ex farlighet, karaktär som urkund), (5) rättsliga förhållanden, dvs det förutsätts att andra rättsnormer skall konsulteras (t ex äganderätt, förmyndare), och (6) värdekvaliteter (t ex oredlighet, culpa). Även denna indelning är problematisk. Har den annan funktion än att ge exempel på vad som kan upptas i en brottsbeskrivning? Är den uttömmande? Hur skall man kunna dra gränser mellan (4), (5) och (6)? Mellan (3) och (1)? Mellan (3) och (2)? Osv.

9.4 Mångfalden av distinktioner: språklig obestämdhet

Det är inte alldeles enkelt att se vilken betydelse de semantiska rön, som redovisas i kapitel 4, kan ha för läran om normativa rekvisit. (Jag förutsätter i det följande att kritiken i föregående avsnitt är obeaktad.) Begreppslig obestämdhet för närmast tanken till de avgränsningsproblem, de *tolkningssvårigheter* i det särskilda fallet[1], som en domare kan ställas inför emedan det inte är klargjort var gränserna går. Enligt många författare har detta föga att göra med läran om normativa rekvisit. Väl menade Mezger, att i detta hänseende föreligger en klar skillnad mellan deskriptiva och normativa rekvisit: ett deskriptivt rekvisit är bestämt. Men det kan hävdas, att Mezger inte drog alldeles korrekta slutsatser utifrån sin egen filosofiska övertygelse. I vart fall har han kritiserats för att inte ha förstått, att obestämdhet är något annat än normativitet – en kritik som t ex Grünhut och Wolf gått fria från. Dahm, Engisch och Kunert är i tysk doktrin de som klarast skilt mellan obestämdhet och normativitet. Hult fann godtycke vara möjligt redan vid »klara» regler. Agge, Thornstedt och Andenæs har framhållit, att varje rekvisit erhåller en s k normativ färgning, vilket torde få uppfattas som ett erkännande av att värderingar förekommer även vid deskriptiva rekvisit, även om särskilt allmänna formuleringar anges implicera normativitet.

Håller man sig till Erik Wolfs terminologi – alla rekvisit är normativa – så finns ett visst samband mellan normativitet och obestämdhet. Alla rekvisit är på det sättet normativa, att domaren kan tvingas vara normativt verksam och välja mellan olika lösningar (därför att de

är obestämda). Också vid de värdefyllda, som Wolf ju kontrasterar med de värdeutfyllbara rekvisiten, har domaren att företa »die endgültige Lebensraumbegrenzung der Wirksamkeit strafrechtlicher Wertung».[2]

För flertalet författare är rekvisitens status ur *kunskapsteoretisk synpunkt* ett större incitament till att konstruera en lära om normativa rekvisit än variationer i tolkningssvårighet. Såsom Class framhåller, hade Mezger och hans efterföljare i första hand begreppsbildningsskillnader och icke såsom Wolf frågan om »Begriffsausdeutung» i tankarna.[3] Men bilden blir oklar. Kunskapsmässiga skillnader beror delvis på ontologiska skillnader, vilken sorts verklighet som är aktuell, t ex fysisk kontra psykisk, sinnlig kontra osinnlig, naturlig kontra social, osv. Kunskapsmässiga skillnader kan också bero på att olika sorters begreppsstrukturer är inblandade eller på att termerna är definierade med olika metoder. Sådana skillnader har sedan inflytande på den relativa svårigheten att tolka lagen (bl a därför att det är svårare att tolka lagen när de företeelser som den hänvisar till är sakligt invecklade).[4] För alla dem som tror att värderingar är arationella tillkommer tolkningssvårigheter beträffande vems värderingar som är relevanta, samtidigt som en värdering och ett konstaterande av ett sakförhållande tas som helt olika kunskapsteoretiskt sett; en värdering anses ju inte kunna ge uttryck för någon kunskap alls.

Om vi i stället säger, att man har en klassifikation ur *lag(stiftnings)-teknisk synpunkt* i tankarna, slipper vi ändå inte beroendet av obestämdhet. Lagstiftningsteknik har ju att göra med val av metod att meddela – i detta fallet – straffbudens omfång och därmed med val av begrepp, termer och uttryckssätt. Detta tekniska val involverar också val mellan begrepp som hänför sig till företeelser med olika ontologisk status, liksom det involverar val av uttryck med olika sorters och olika grad av obestämdhet. Vi kan inte s a s bli av med obestämdheten bara för att vi skiftar synpunkt (från semantisk till kunskapsteoretisk eller lagstiftningsteknisk).

Att alla rekvisit är normativa kan kanske tas som uttryck för att alla är obestämda på ett eller annat sätt och detta skulle inte utgöra hinder för att likväl ha en lära om normativa rekvisit på lagstiftningstekniska grunder.

Om nu de relevanta tekniska olikheter, som beaktas inom läran om normativa rekvisit, är sådana som inte har att göra med formen och graden av obestämdhet, så är det likväl så, att de rekvisit som oftast klassificerats som normativa – s k värde-, bedömnings- och skattningsrekvisit – också är de som antagits ge störst utrymme för vad som fat-

tats som subjektivt godtycke. Detta anses ha att göra med att värderingar är godtyckliga; men samtidigt menar man i regel att vissa rådande värderingar skall läggas till grund för domarens avgöranden. Blir det då inte i alla fall obestämdheten – det faktum att det är otillräckligt klart angivet vems värderingar som är att beakta – jämte de kunskapsmässiga svårigheterna – hur man skall ta reda på hur de relevanta personerna värderar – som är det väsentliga? Hur man än bär sig åt kommer synbarligen den begreppsliga obestämdheten i fokus (alltså även om man utgår från att värderingar är arationella). Även om man önskar göra en tekniskt betonad analys, ser det ut som om graden av obestämdhet är den faktor som i grunden ligger bakom klassificeringen av ett rekvisit som normativt.

De normativa rekvisiten anses vara mer »subjektiva» än de deskriptiva. Denna term är sådan att den lätt lånar sig till oklar systematik och oklar argumentation. En persons avgörande av en fråga är, om man så vill, alltid subjektivt, just därför att det är han som avgör frågan och därtill på skäl som just han finner föreligga. Det har naturligtvis stor betydelse om grunderna för ett avgörande utgöres av hans egna oreflekterade och kanske fördomsfulla uppfattningar, hans egna genomtänkta uppfattningar eller allmänt accepterade skäl, osv. Väsentligt är att domarens personliga attityder inte får något spelrum (till skillnad från dessa attityder som del i allmänhetens attityder, om det genom tolkning av ett lagbud skulle framgå att dessa är relevanta). Inte alltid klargöres vilken sorts subjektivitet som är aktuell och om just den sorten är rättsteoretiskt suspekt. »Subjektivitet» fungerar som en pestflagga. Skulle ett avgörande bli mindre subjektivt och mindre suspekt därför att en domare okritiskt accepterar andras uppfattningar, utan att beakta varpå de grundar sig?

Den onyanserade tanken, att värderingar är subjektiva och konstateranden av sakförhållanden objektiva, är till betydande del underlag för att ur »teknisk» synpunkt göra en indelning i normativa och deskriptiva rekvisit. Men samtidigt kommer häri till uttryck, att de deskriptiva rekvisiten i motsats till de normativa ur tolkningssynpunkt skulle vara relativt problemfria: ett faktum är ett faktum och en värdeegenskap är inte ett faktum, att konstatera huruvida något är fallet är enligt vanlig uppfattning att passivt ta emot kunskap, medan att värdera är att vara aktiv. I det föregående har jag försökt undanröja denna alldeles för enkla bild.

A priori kan ingenting sägas om korrelationer mellan vissa typer av rekvisit (när dessa typer är baserade på tekniska skillnader som inte

direkt har med obestämdhet att göra) och relativ obestämdhet. Jag upprepar emellertid, att obestämdhet i varierande grad och av varierande art kännetecknar alla rekvisit och rekvisittyper, redan på den triviala grunden att språket måste användas för att ge uttryck för vad som skall krävas för att ett brott skall vara begånget.

Detta hindrar naturligtvis inte att det ibland går att göra jämförelser mellan olika rekvisit och säga att det ena i något hänseende är mer (o)bestämt än ett annat. Ett påstående att t ex BrB:s formuleringar är obestämda avser emellertid i första hand, att de använda uttrycken är mer obestämda än deras motsvarighet i 1864 års strafflag (SL) eller än tänkbara alternativa formuleringar av straffbuden. Att man överhuvudtaget är så benägen att tänka på alternativ och preciseringar har att göra med att det så ofta befunnits lämpligt att göra det straffbara området mindre omfattande än vad som följer av lagens ord, vare sig det sker genom s k reduktionstolkningar (reduktionsslut) eller genom anvisningar om åtalsprövning.

I återstoden av detta avsnitt skall ges några exempel på hur olika sorters obestämdhet kan påvisas i brottsbeskrivningarna. Jag har därvid utgått från sammanställningen i 5.2, varav framgår vilka de viktigaste sätten att precisera en sats är.[5] Översikten har ingenting att göra med utformningen av läran om normativa rekvisit. Såvida inte annat anges avser hänvisningarna kapitel- och paragrafnummer i Brottsbalken (BrB).

I 3:5 används vid definitionen av »misshandel» uttrycket »tillfogar annan person kroppsskada, sjukdom eller smärta». I SL fanns *mindre generella* uttryck: »misshandlat annan så, att han därav fått svår kroppsskada» (SL 14:10), »misshandel å annan, att därav kommer mindre lyte eller kroppsfel eller lindrigare sjukdom, än i 10 § sägs» (SL 14:12) och »misshandel, varå ringare eller ingen skada följt» (SL 14:13). Men också t ex »svårt trångmål» i 3:3 är mindre generellt än »trångmål» i 9:5.

Bestämt singulära termer förekommer nästan aldrig i lagtext. Evad gäller gärningsmannen vore det i strid med elementära rätts(stats)principer att utpeka vissa namngivna personer som de som ensamma kan begå ett bortt. Med »Konungen» i t ex 18:1,2 utpekas på ett sätt den regerande monarken, men det är ju ingenting som hindrar att denne i laglig ordning ersätts av en annan, utan att lagen för den skull blir oanvändbar. Också beträffande »riksdagen» i samma lagrum och »krigsmakten» i t ex 17:15 torde det vara riktigast att ingen bestämd referent utpekas, varför uttrycken egentligen används som predikat och inte

som bestämt singulära termer. Det som närmast uppfyller kraven för att vara en bestämt singulär term är »riket» i t ex 19:1.

Vad gäller relationen mellan *plurala och partikulära termer* kan sägas, att den är helt ointressant i sammanhanget. Som vi sett kan det sällan bli tal om att i lagtext utpeka individer och då inte heller grupper av individer (dvs grupper vars sammansättning är bestämd i förväg). Vidare är det så, att även om man t ex kan ersätta »urkund» med en uppräkning av alla underklasser av urkunder – varvid obestämdhetsgraden sjunker – så vinner man bara minskad generalitet, och inte någon bestämdhet genom att särskilda individer utpekas var för sig i stället för en grupp av individer.

Åtskilliga författare har lagt vikt vid distinktionen mellan *konkret och abstrakt* i det att de menar, att det som kan varseblivas uttrycks med hjälp av ett deskriptivt rekvisit, medan det som blott är »geistig verstehbar» uttrycks genom ett normativt; se t ex Mayer (7.1) och Kunerts »Sinnmerkmale» (7.7). Osäkerhet har därvid yppats om placeringen av rekvisit, som hänför sig till psykiska kvaliteter och förhållanden. De flesta placerar dem bland de deskriptiva, varvid inom denna grupp skils mellan rekvisit som hänför sig till den yttre respektive inre verkligheten. Andra – t ex. Welzel och Agge – tolkar 'varseblivning' mer bokstavligt och för därför ifrågavarande rekvisit till de normativa. Det lämnas därvid obeaktat att distinktionen mellan konkreta och abstrakta begrepp kan ha en roll även på det psykiska planet; sålunda är t ex smärta (se 3:5) och förargelse (se 16:16) konkreta begrepp, medan t ex oförstånd och lättsinne (se 9:5) är abstrakta. Svårigheterna med rekvisit som utnyttjar psykiska begrepp är till väsentlig del bevismässiga och åtminstone inte enbart beroende på att termerna är särskilt obestämda på något sätt.

I praktiken är det ogörligt att skriva en lagtext, som hänför sig till en social, samhällelig verklighet, utan att i mycket stor utsträckning använda abstrakta begrepp. Det skulle bli ofantligt klumpigt att ständigt sträva efter att uttrycka sig i en terminologi som bara utnyttjar konkreta begrepp.

Att en lagtext utnyttjar mer eller mindre *vaga termer* är oundvikligt, vare sig det rör sig om vaghet, som beror på att olika företeelser som faller under ett begrepp är olika (»berusad» av »alkoholhaltiga drycker» i 16:15, »folksamling» i 16:1,2,3,5, etc ad inf), eller som beror på att enskilda företeelser inte är i tid och/eller rum klart avgränsade från varandra (t ex »gård» och »upplagsplats» i 4:6). Vad särskilt gäller den senare typen av vaghet kan erinras om att en långtgående kasuistik

snarare kan leda till större obestämdhet än till mindre. När Elwin med saknad citerar Gutalagens »Tager du kvinna om handleden . . . bröstet . . . ankeln . . . ovanför knäet . . .» och jämför med BrB 4:7 (»handgripligen antastar»), tror han att man härav kan dra slutsatsen: »En kasuistiskt utformad lagtext ger en skarp gräns mellan det som är straffbart och det som inte skall bestraffas. Vid användandet av en abstrakt lagstil blir denna gräns flytande.»[6] Även om det är så att mer kasuistiskt utformad lagstiftning innehåller mindre obestämda, dvs mindre generella termer, är det likväl så att gränsdragningsproblemen kan bli långt fler. Enligt Gutalagen blir man tvungen att dra gränser mellan de olika antastandesituationerna. Enligt BrB har det inte så stor betydelse var kroppen beröres; och det är ju betydligt enklare att skilja en kropp från omgivningen än att skilja kroppsdelar från varandra. (Det sagda utesluter inte att kasuistisk text ändå är att föredra på grund av större grad av bestämdhet i en rad andra hänseenden.)

Att begrepp är *porösa* torde inte behöva föranleda någon särskild kommentar i detta sammanhang. Porositeten kommer av att vårt språk inte är förberett för situationen i fråga: en term är ej tillämplig trots att uppenbart tillräckliga kriterier för att använda den är för handen. Antag att det visar sig, att ett beteende uppfyller tillräckliga kriterier för att betraktas som ett brott, men att det samtidigt är förutsatt, att det inte skall betraktas som brott. Om det inte går att få in fallet under vaghet, utan det är ett »centralt» fall, det finns uppenbart tillräckliga kriterier och en undantagsklausul är förbisedd, så har vi tydligen ett exempel på porositet. I praktiken anses dock sådana fall lösta genom att det finns generella undantagsregler, som hänvisar till »livets regel», »social adekvans», e dyl; dessa termer är dock bara rubriker under vilka man kan föra in hittills icke lösta eller uppmärksammade undantagsfall.

Att begrepp är *öppna* är det normala. Det är visserligen inte svårt att i lagtext finna termer som är *slutna,* antingen genom att de är definierade i själva lagtexten eller genom att en särskilt precis, »teknisk», begreppsbildning kommit till stånd på annat sätt, t ex genom förklaringar och utredningar i lagförarbeten och rättsvetenskapliga arbeten. Varje brottsdefinition kan ses som en definition av ett juridiskt begrepp (mord, stöld, våldtäkt, osv) och dessa är ofta slutna; i nästa avsnitt behandlas BrB:s definitionsmetoder något närmare.

Av 3.7 har framgått, att det endast är på ett ytligt plan som analytiska definitioner och en teknisk begreppsbildning kan genomföras. Härtill kommer att slutna begrepp ofta kan åstadkommas bara till priset av att kriterier formuleras i mer generella termer än när man bibe-

håller en öppen struktur. (Det är då lättare att i mindre generella termer presentera öppna serier av slutna uppsättningar av tillräckliga kriterier.) Av 3.7 framgår även, att både slutna och öppna begrepp kan uppträda i olika strukturer. En precisering som klarlägger sådana strukturer bakom av lagen använda begrepp kräver omfattande undersökningar och det går inte att bara titta i lagen och se hurudant ett visst begrepp är beskaffat. Att basera en distinktion mellan deskriptiva och normativa rekvisit på den begreppsliga beskaffenheten kräver således en kunskap som inte föreligger annat än punktvis.[7] För övrigt är det väl närmast öppenheten (emedan den medför högre grad av obestämdhet, ceteris paribus) som skulle få en del att säga att förekommande rekvisit är normativa. Men detta strider flagrant med det faktum, att det är de tekniska – i regel mer preciserade, mindre obestämda – begreppen, som brukar klassificeras som normativa.

Det är egentligen blott en av de som föregivet normativa ständigt återkommande rekvisitgrupperna som fått någon belysning i avdelning I.[8] Jag avser just de rekvisit, som med en synnerligen olämplig terminologi brukar kallas »rekvisit som förutsätter rättsliga värderingar»[9]; »värderingen» består tydligtvis i att hänsyn skall tas till en utanför straffbudet liggande reglering som gör att termen får en juridiskt-teknisk betydelse. Den omständigheten att lagen sålunda använder ord med särskilda *tekniska betydelser* (se ovan 3.6) gör kanske att det är befogat att säga, att en sådan term är »normativ» på något sätt (se föregående avsnitt). Den kanske för sin förståelse är beroende av innehållet i andra rättsregler. I vart fall krävs, att termen är »normerad» på det sättet, att dess betydelse har *medvetet bestämts* på visst sätt, sedan må det ha skett genom att en viss betydelse förutsatts av lagstiftaren, preciserats av utredare eller rättsvetenskapsmän, eller stegvis fixerats i rättspraxis. Som exempel på sådana termer kan nämnas »våld å person» i bl a 8:5[10] och »befattning» i 9:6[11].

Man har likväl att fråga sig, om det finns någon poäng i att för denna tämligen oöverskådliga grupp av rekvisit använda den mångtydiga termen »normativ». Med vad kontrasteras de i så fall normativa rekvisiten? I vart fall inte med några »deskriptiva» rekvisit. Det synes vara mest klargörande att fortsätta att kalla dem för »rekvisit avfattade i juridiskt-tekniska termer». Om de är mer bestämda än andra rekvisit, så är det ibland bra, ibland kanske besvärligt (se 5.3). Det är inte säkert att de är mer bestämda (på alla eller något sätt) än icke tekniska termer. Kunskapsmässigt finns det inga skillnader mellan dessa och andra rekvisit, bortsett från att kunskapen om språkbruket fås på annat sätt.

Om någon grupp av rekvisit är berättigad att bära beteckningen »normativa rekvisit» är det väl sådana, vars betydelse är direkt avhängig av innehållet i andra rättsregler, såväl straffrättsliga som icke straffrättsliga. Enkla exempel är »brott» i 9:6, »äktenskap» i 7:1, »besittning» i 8:8, »misshandel» i 4:4 och »brottslig gärning» i 4:4,5. Men skall det vara någon nytta med denna terminologi, så får man reservera termen för just dessa rekvisit eller också kvalificera den till t ex »rättsligt-normativa rekvisit», samtidigt som man avstår från att göra en distinktion mot »deskriptiva rekvisit».

Flertydighet av olika slag är lätt att finna exempel på i BrB:s brottsbeskrivningar. Ett enkelt exempel på *terminologisk flertydighet* ger användningen av »falsk», dels i betydelsen »osann» (se t ex 16:6 och 22:6) och dels i betydelsen »oäkta, icke autentisk» (se t ex förfalskningsbrotten i 14 kap och 15:8). I brottsbeteckningarna »falskt åtal» (15:5) och »falsk tillvitelse» (15:7) har »falsk» en tredje betydelse, som dock inte är oberoende av någon av de två andra, nämligen ungefär »svekfull, bedräglig, opålitlig».[12] Ett annat exempel på terminologisk flertydighet ger »handling», som ibland betyder »skrift, dokument» (t ex i 14:1) och ibland »gärning» (t ex i 9:1; i detta fall undantas sådana gärningar som är underlåtenheter, ibland räknas även en underlåtenhet som handling). Enär det knappast finns någon risk för att beträffande »handling» läsa fel i BrB är det oegentligt att säga, att »handling» som T-ord är flertydigt.[13]

Att *metaforer* används i lagtext är måhända mindre vanligt; men se t ex 3:3 (»upprivet sinnestillstånd») och 8:6 (»utsatt ställning»).

Syntaktisk flertydighet kan vi se exempel på i förtalsparagrafen (5:1):

(1) »(utpekar någon såsom brottslig eller klandervärd i sitt levnadssätt eller eljest) lämnar uppgift som är ägnad att utsätta denne för andras missaktning»;

(2) »(utpekar någon såsom brottslig eller klandervärd i sitt levnadssätt) eller eljest (lämnar uppgift som är ägnad att utsätta denne för andras missaktning)».

Den förra läsarten är den riktiga.[14] I häleriparagrafen (9:6) finns samma tvetydighet:

(1) »(köper något . . . eller tillgodogör sig det eller eljest därmed) tager befattning ägnad att försvåra dess återställande»;

(2) »(köper något . . . eller tillgodogör sig det) eller eljest (därmed tager befattning ägnad att försvåra dess återställande)».

Den förra läsningen förordas av mig, den senare av Elwin och i kommentaren till BrB.[15]

Den rätta läsningen av 3:3 är följande: »(vid födelsen) eller eljest (å tid då hon på grund av nedkomsten befinner sig i (upprivet sinnestillstånd eller i svårt trångmål))»[16] men det är naturligtvis språkligt möjligt att tolka lagrummet på annat sätt. Ytterligare exempel ger 21:2 andra stycket, 21:3 andra stycket och 22:5: i samtliga finns uttrycket »(under strid) eller eljest (vid tillfälle då brott mot krigslydnaden medför särskild fara)»; den rätta läsningen överensstämmer här med alternativ (2) vid förtal och häleri.[17]

Vi kommer så till *relativa,* dvs skenbart kompletta termer. Det bereder inga svårigheter att finna exempel i BrB. Vad först gäller *elliptiska* relativa termer kan nämnas »farlig» i 14:3 andra stycket (för vem eller vad?), »betydenhet» i 13:2 andra stycket (»fara . . . för egendom av särskild betydenhet»; för vem?), »medverkat allenast i mindre mån» i 23:5 (än vem?[18]) och »större omfattning» i 6:7 (större än vilken?).

Vad därnäst gäller *icke elliptiska* relativa termer har vi i det föregående sett, att åtskilliga värdeteoretiska och andra problem kan lösas så snart man inser, att de involverade termerna är av denna art. Några exempel från BrB är »trångmål, oförstånd, lättsinne, beroende ställning i förhållande till honom» (9:5), »make» (7:4 andra stycket), »stor (kulturell eller ekonomisk betydelse)» (12:3 andra stycket), »bortför» (4:1,2) och »tager» eller »tillgriper» (8:1,8 m fl).

I läran om normativa rekvisit brukar uppföras som en särskild grupp av normativa (ibland deskriptiva) rekvisit sådana som förutsätter *»kvantitativ skattning»* eller bedömning.[19] Några exempel givna av skilda auktorer är: »hjälplös», »färsk gärning», »offentligen», »frivillig», »av ringa värde», »borttaga» och »medvetslös» hos Mezger, »ringa värde», »uppenbart missförhållande» och »för hög hastighet» hos Kunert, »ringa mängd» och »störande buller » hos Jescheck, »avsevärt men», »grov oaktsamhet», »allvarlig sjukdom», »grov stöld», »många människor» och »egendom av särskild betydenhet» hos Agge; Strahl nämner »omfattande förstörelse» och »uppenbart missförhållande». Exemplen är kanske inte alltid särskilt träffande. Det intressanta hos de ord varmed den åsyftade gruppen av rekvisit uttrycks förefaller emellertid vara just det att de är icke elliptiska relativa termer. De är med andra ord obestämda på det sättet, att en relation i förhållande till något – vad är ej utsagt, men oftast rör det sig om ett normalfall i en viss icke angiven jämförelseklass – måste vara klarlagd, innan man kan avgöra om en sats, där ett sådant uttryck utgör eller bestämmer predikatet, är sann

eller ej (se närmare 4.8). I BrB vimlar det av exempel på uttryck av den avsedda typen. Här skall blott några få nämnas: »svårt (trångmål)» i 3:3, »svår (kroppsskada)» i 3:6,9 och 8:6, »allvarlig (sjukdom)» i samma lagrum, »allvarlig (fruktan)» i 4:5, »allvarlig (skada)» i 5:2, »trängande (fara)» i 6:1, »grovt (missbruk)» i 6:2, »sinnesslö» och »sinnessjuk» i 6:2, »skyddslös» och »utsatt (ställning)» i 8:6, »omfattande (förstörelse)» i 13:1,3, »allvarligt (stör)» i 13:4, »betydande (värde)» i 8:4 (den senast angivna termen torde också vara elliptisk).

Skattningar är (i en betydelse) bedömningar avseende främst sådant som är kvantitativt mätbart (i meter, antal, osv.), vilka kommer till stånd under icke optimala förhållanden, alltså utan tillgång till mätinstrument, mätmetoder (t ex vanligt räkningsförfarande), osv. En skattning behöver inte avse något som är direkt »kvantitativt», men för att en skattning skall vara kvantitativ måste den rimligen avse myckenheten av något, något som kan mätas. Men de »kvantitativa skattningar» det talas om i läran om normativa rekvisit är inte sådana. Ett rekvisit som »omfattande (förstörelse)» vid mordbrand (13:1) kan visserligen för sin uppfyllelse vara beroende av att kvantitativa skattningar företas, men att lita till dylika kan vara alltför lättvindigt, särskilt om man har möjligheter att mer precist utröna hur stor en förstörelse varit. Det resultat man når genom en kvantitativ skattning eller genom en annan undersökning rörande kvantitet är emellertid inte självständigt avgörande för om rekvisitet skall anses vara uppfyllt.[20] Därutöver krävs, att domstolen finner ifrågavarande kvantum uppfylla det krav som den icke elliptiska relativa termen »omfattande» ställer. Särskilt tydligt är att man inte klarar sig med kvantitativa skattningar (i avsedd betydelse) vid rekvisit såsom »grov (oaktsamhet)» i t ex 15:10 andra stycket och »(är brottet) grovt» i t ex 9:4 andra stycket. Här finns överhuvudtaget inget »kvantitativt», inget som kan mätas i mängder. Det är mer eller mindre en tillfällighet, om det för en bedömning finns ett kvantitativt underlag (t ex om en skada kan värderas i pengar). Det förefaller mig därför alldeles missvisande att tala om rekvisit, som förutsätter kvantitativa skattningar; det räcker inte med att som Agge tillägga, att en kvalitativ bedömning ibland också är involverad. Det intressanta är att ifrågavarande uttryck är väldigt obestämda och att detta beror på att termerna är relativa och relata inte är angivna, inte på att någon är tvungen att mäta, räkna eller bedöma något. – Det är tydligt att värderingar på något sätt kan spela en roll vid dessa rekvisit, men det är inte detta som är poängen, när man säger att de förutsätter en »kvantitativ skattning».

S k *objektiverade termer* (se 6.7) är också icke elliptiska relativa termer; det som objektiveras är känslor och attityder. Exempel på dylika i BrB skulle vara »(synnerligen) kännbar (skada)»[21] i 8:4, »kränkande (tillmäle)» i 5:3 och »anstötligt» i 6:2.

Exempel på inskränkande *anpassartermer:* »synnerlig (hänsynslöshet eller råhet)» i 3:6, »synnerlig (råhet)» i 8:6, »väsentligt (avbräck)» i 21:12. Många icke elliptiska relativa termer fungerar i praktiken på samma sätt (t ex »allvarlig»). »Särskild» (t ex i 9:9 andra stycket: »särskild kännedom») torde närmast vara att klassificera som en elliptisk term (i sär skild; från vad?).

Satser som är *elliptiska* på sätt som hittills inte beaktats finner vi exempel på i bl a 17:1-5; det är där inte utsagt att fråga är om *svensk* befattning varmed ämbetsansvar är förenat[22] (se även 20:12 och 21:21). Som redan antytts i inledningen av kapitel 7 är BrB 1:1 elliptisk i det att en rad andra brottsbetingelser är förutsatta vid sidan av att en gärning är belagd med straff.

1 S k subordinerande tolkning. Samtidigt kan det hävdas, att det inte medför några särskilda tolkningssvårigheter att vissa rekvisit är särskilt obestämda, ty det är ju då klart att gränsen är obestämd. Med 'tolkning' avses i så fall 'språklig tolkning'.

2 *Wolf* 60. *Lemmel* 66: »Grundsätzlich unterscheidet sich also die Auslegung von Tatbeständen mit normativen und solchen mit deskriptiven Merkmalen nicht. In beiden Kategorien ist eine Beschränkung auf eine rein kognitive Auslegung nicht möglich.»

3 *Class* 167.

4 En annan sak är att särskilda bevissvårigheter – som inte har med tolkningssvårigheter att göra – kan uppkomma när lagen använder vissa uttryckssätt, t ex sådana som hänför sig till psykiska företeelser (bevissvårigheterna har alltså ontologisk bakgrund). – Den omständigheten att domaren av lagen tvingas att göra en bedömning huruvida vissa skäl föreligger gör det inte svårare för honom än eljest att avgöra en fråga; han måste ju alltid utföra bedömningar (t ex bevisbedömningar) och det synes vara av föga betydelse om en sats för vars sanning han finner vissa skäl föreligga är en sats av innehåll att vissa skäl för något föreligger.

5 I 5.2 hänvisas till de avsnitt i kapitel 4 där frågorna behandlas. Se även 4.10 om behandlingen av begreppslig obestämdhet i juridisk doktrin (av författare som inte sysslat med läran om normativa rekvisit).

6 *Elwin*, Stenen 89.

7 Om strukturen hos »frivillig» i 9:11, 13:11, 14:11 m fl lagrum, se *Jareborg* 169-172 (begreppet är skenbart positivt och öppet), där dock inga detaljer om den straffrättsliga tolkningen presenteras.

8 Detta bestyrker påpekandena från t ex Dahm, Engisch och Kunert om att obestämdhet och normativitet är olika ting.

9 T ex Mezger, Grünhut, Hobe, Jescheck, Hurwitz, Agge, Thornstedt; med reservationer: Hofmann, Wolter och Engisch; Thierfelder och Foltin klassificerar dem som deskriptiva, Wolf som »wertgefüllte» och Kunert som »Sinnmerkmale».

10 Se *Brottsbalken I* t ex 155, 294-295.

11 Se *Brottsbalken I* 364-365, *Elwin* 288-296, *Jareborg*, Häleri 452-455.

12 Se *Löfmarck* 232-239.

13 Se *Elwin* 205-206, som i ett rättsfall felaktigt läser »handling» som »skrift» i stället för

»gärning» (se *Jareborg*, Häleri 453). – I tyska Strafgesetzbuch § 259 (Hehlerei) står bl a »mittels einer strafbaren Handlung erlangten Sachen»; »mittels» kan här tolkas som »omedelbart genom» eller »medelbart genom»; enligt den förra tolkningen blir substituthäleri (»Ersatzhehlerei») icke kriminaliserat, men väl enligt den senare; tysk praxis biträder den förra tolkningen, se *Elwin* 81-92 och t ex *Engisch* 72-73.

14 *Brottsbalken I* 186-187.

15 Se *Jareborg* 283-284, *Elwin* 290-292, *Jareborg*, Häleri 452-453, *Brottsbalken I* 364. Både enligt Elwin och kommentaren skall dock inte alla fall av t ex köp anses omfattade av lagens ord, dvs man måste tillgripa reduktionstolkningar.

16 *Brottsbalken I* 113.

17 *Brottsbalken II* 432.

18 *Brottsbalken II* 601: »än annan».

19 Se t ex hos Mezger och Thierfelder; Jescheck klassificerar dem som deskriptiva, Engisch framhåller att de har en deskriptiv kärna, Kunert menar att de kan preciseras fullständigt, medan Agge ser dem som ett öppet uttryck för att bedömningen skall göras av domaren. *Larenz* 259-260 talar om »ungefärliga angivelser» i lagen, vilka ger domaren ett »Beurteilungsspielraum».

20 Det har därför ingen betydelse om 'skattning' anses ha vidare betydelse än 'bedömning, företagen under icke optimala förhållanden'.

21 Se därtill *Törnudd* 74-80.

22 *Brottsbalken II* 239-240.

9.5 Brottsbalkens definitionsmetoder

Jag har tidigare i 3.7 framhållit, hur relativt begränsad vikten är av att definitioner och därmed även brottsdefinitioner är slutna, vare sig de nu är analytiska eller denotativa. Detta beror på att man har att räkna med att uttryck som används för att redovisa slutna begreppsbildningar själva är öppna. För en mängd fall framgår detta redan av den utformning som BrB:s brottsdefinitioner fått. En viss ambition att ge utförliga definitioner synes ha medfört att öppenheten kommit i dagen. Särskilt Agge har i denna öppenhet sett ett uttryck för att brottsbeskrivningarna innehåller »normativa» element.

Den fundamentala öppenheten i den juridiska begreppsbildningen tycks alltså ha stått klar för BrB:s författare. Ett utmärkande drag i denna lag är nämligen att *analytiska och denotativa definitionsmetoder* kombineras och att kriterier för ett visst brott förklaras med hjälp av *exempel*, dvs en del av ett ords denotation anges (se ovan 3.1). Fullständiga uppräkningar är i de flesta fall praktiskt otänkbara, när fråga är om lexikala definitioner, antingen av tidsskäl eller därför att en uttömmande taxonomi saknas. Vid stipulativa definitioner är det lättare att göra en fullständig uppräkning, men när det gäller lagtext eftersträvas en viss anknytning till ett rådande språkbruk, varför det kan vara poänglöst att göra en uppräkning som betraktas som fullständig.

Denotativa definitioner är ju till formen konjunktiva. I lagtext framträder de emellertid som disjunktioner. Detta beror på att de förekommer inom ramen för analytiska definitioner; de definierar termer som utnyttjas för analytiska definitioner. Textens uppgift är ju att ange tillräckliga kriterier för när ett brott skall (prima facie) anses föreligga och inte att täcka in ords denotation.

Säger man t ex »En urkund är ett legitimationskort», och betraktar detta som en definition, så består denna i att man anger en underklass av klassen av ting som faller under termen i fråga, dvs »urkund». Att S är ett legitimationskort är visserligen ett tillräckligt kriterium för »urkund», men den resulterande definitionen är inte analytisk, utan denotativ, och som sådan mycket ofullständig. Säger man det motsatta – »Ett legitimationskort är en urkund» – har man givit början av en analytisk definition som för sin fullbordan kräver att specificerade egenskaper hos objekten i den mindre klassen anges. Att tillhöra en viss större klass är ett otillräckligt kriterium.

Låt oss se på legaldefinitionen av »urkund» i BrB 14:1 andra stycket: »Såsom urkund anses protokoll, kontrakt, skuldebrev, intyg eller annan handling, som upprättats till bevis eller eljest är av betydelse såsom bevis, så ock legitimationskort, biljett eller dylikt bevismärke.» Denna definition ger två alternativa uppsättningar av kriterier för att S skall vara en urkund:

(1) S är en handling; och
  (a) S har upprättats till bevis; eller (b) S är av betydelse som bevis.[1]
(2) S är ett bevismärke; och
  S är ett legitimationskort eller en biljett eller dylikt.

I båda fallen utnyttjas primärt en analytisk metod, men i (2) är det andra kriteriet indirekt angivet, genom en denotativ definition och ett anpassarord.[2] Den rent analytiska metoden är övergiven och begreppsbildningen framstår explicit som öppen. Vidare finns insprängd under (1) en denotativ definition av alternativ (a) av det andra kravet: »protokoll, kontrakt, skuldebrev, intyg» med tillägget »annan» som visar att listan är öppen.

Av 14:2 andra stycket framgår vidare, att även kassakvitton och mottagningsbevis är urkunder, de senare dock endast om de är kontramärken eller »dylika». Kassakvitton, kontramärken och dylika mottagningsbevis anses alltså falla under legaldefinitionen av »urkund» i 14:1 andra stycket. Saklig betydelse för urkundsbegreppets innehåll har uttrycket »kontramärke eller dylikt» i 14:2 andra stycket: alla mottag-

ningsbevis är uppenbarligen inte urkunder. Kassakvitton eller mottagningsbevis kan vara antingen handlingar eller bevismärken; avfattningen av definitionerna anses emellertid ge vid handen att när det gäller bevismärken skyddas bara avsiktsurkunder, dvs sådana som upprättats till bevis, och icke som vid handlingar också tillfällighetsurkunder.[3]

Straffrättskommittén definierade »handling som upprättats till bevis» på följande sätt: (1) S har en bestämd språklig form (a) i skrift; eller (b) på likvärdigt sätt;[4] och (2) (a) avfattning; eller (b) utstyrsel ger vid handen att S framställts av (i) bestämd; eller (ii) relativt bestämbar person som utställare i syfte att S skall tjäna som bevis.[5]

En av rättsvetenskapens uppgifter är att försöka precisera lagens begrepp. Det kan därför vara av intresse att jämföra lagens definition med Madeleine Löfmarcks resultat rörande begreppet urkund, vilka kan sammanfattas på följande sätt:

S är en urkund =

(1) (a) S materialiserar (förkroppsligar) en mänsklig tanke;[6]
därför är enligt Löfmarck icke pengar och värdemärken urkunder; dessa skyddas enbart i sin funktion som bärare av ett ekonomiskt värde och icke, såsom fallet är med bl a checker och skuldebrev, som bärare av ekonomiska värden uttryckt som »tanke».[7]
Denna argumentation förefaller mig inte helt övertygande. Varför skulle inte en sedel vara en materialisering av en mänsklig tanke eller en språkhandling? Det verkar klarare att redovisa rättsläget genom att säga, att det råder ett
undantag till (1)(a): pengar och värdemärken är dock inte urkunder;
därför är inte heller automatiska uppteckningar som tillkommit genom att en maskin självständigt framställer eller bearbetar information urkunder (jämför en genom teknisk anordning åstadkommen materialisering av en viss persons språkhandling); i praxis synes emellertid även denna grupp betraktas som urkunder, varför vi får ett alternativ till (a):[8]

(1) (b) S är en automatisk uppteckning;

(2) S är som materialisering sådan att den självständigt förmedlar föreställningsinnehållet; tanken är genom S fullständigt materialiserad;[9]
(S är självständigt begriplig?);
därför är inte kontrollmärken urkunder;
därför är det likgiltigt hur materialiseringen sker: i språklig form (handlingar), genom symboliska tecken (en del bevismärken) eller ljudupptagningar, osv.[10]

därför ställs inte heller några krav på materialiseringens beskaffenhet, så att bara vissa typer godkänns, eller på att den skall ha visst bevisvärde eller viss bevisförmåga;[11]

(3) och S härrör från en person som inte är anonym, dvs

(a) utställaren är angiven i S; eller

(b) man kan av S sluta sig till att utställaren är en viss person; eller

(c) man kan av S sluta sig till att utställaren tillhör en viss personkrets.[12]

Av definitionen framgår, att det saknar betydelse hur materialiseringen har tillkommit; det krävs ingen egenhändig »fysisk» befattning[13], inte heller någon »andlig» befattning eller förkroppsligandeavsikt.[14] Även tryckta skrifter och artiklar är urkunder.[15]

Vi har emellertid vidare att beakta att *S är del av en urkund* inte bara när S är del av det som är »urkund» enligt den föregående definitionen, utan även när S ingår i en sådan urkund och är ett s k syneobjekt (vilket anges materialisera ett »föreställningsinnehåll», men inte en »tanke»).[16] På denna grund kan ett fotografi eller en annan bild utgöra del av en urkund, trots att bilden inte bokstavligen är del av »urkunden».

Om vi med vissa modifikationer sammanfattar vad Löfmarck funnit rörande begreppet urkund skulle vi i stället för 14:1 andra stycket få ungefär följande sats: »Som urkund anses det som förkroppsligar en språkhandling, dock icke pengar och värdemärken, om materialiseringen förmår att ge självständigt uttryck för det relevanta föreställningsinnehållet och denna härrör från någon vars identitet eller tillhörighet till en viss grupp av personer framgår av materialiseringen. Som materialisering anses också automatiska uppteckningar och, såvitt de ingår i vad som eljest är en urkund, bilder och andra syneobjekt.» Vi får alltså (om vi bortser från uttrycket »bilder och andra») en formellt sluten definition, vilken emellertid är mycket svår att begripa för icke jurister och kanske även för jurister som inte läst Löfmarcks avhandling. Det straffbara området har fått skarpare konturer. Men förklaringar av de använda orden kommer att avslöja dessa som öppna (tills man sluter dem).

Ser vi till strukturen i 14:1 första stycket får vi följande bild:

A begår urkundsförfalskning, endast om han

(1) (a) framställer falsk urkund; eller

(b) falskeligen ändrar äkta urkund; eller

(c) falskeligen utfyller äkta urkund;

och

(2) åtgärden innebär fara i bevishänseende.

A kan framställa falsk urkund,
(a) genom att han skriver (i) annan verklig persons namn; eller
(ii) diktad persons namn;
(b) genom att han falskeligen förskaffar sig annans underskrift;
(c) eller på annat sätt (»annorledes»).
Vi ser här exempel på både fullständiga och ofullständiga uppräkningar.

Åtskilliga brottsbeskrivningar i BrB innehåller fullständiga uppräkningar av alternativa kriterier; här kan ytterligare nämnas »trångmål, oförstånd, lättsinne eller beroende ställning i förhållande till honom» i 9:5. Den disjunktiva formen hindrar inte att definitionen av brottstypen är analytisk. På ifrågavarande nivå är begreppet slutet.

Andra uppräkningar är ofullständiga och då kan det inte bli tal om några analytiska definitioner. Det låter sig inte göra att i 13:7 som kriterium för »spridande av gift» ha t ex »förgifta annat» eller »sprida dylikt». För att det hela skall bli begripligt måste man tänka sig ett obestämt huvudord, som i sammanhanget definieras denotativt genom uppräkningen. Därmed sätts dessa fall på samma nivå som de, där lagen uttryckligen anger ett huvudord som definieras denotativt genom en (ofullständig) uppräkning. 8:8 ger ett exempel på den sist angivna metoden: »tager och brukar eller eljest tillgriper». I 13:7 finns alltså inget huvudord som motsvarar »tillgriper», varför man får tänka sig »något» eller något annat obestämt ord insatt; jämför »(förgifta) något» som definieras denotativt genom »(förgifta) livsmedel, vatten eller annat». Om det framgår att klassen inte är helt öppen, får man i stället för »något» sätta in t ex »något visst»; jämför »(sprida) något visst» som definieras denotativt genom »(sprida) gift eller dylikt».

Även om vi bortser från bestämmelser rörande klassifikationen av brott i olika svårhetsgrader[17], innehåller BrB en stor mängd öppna definitioner. Vi kan därvid skilja på två fundamentalt skilda typer. Vi finner dels *brottsdefinitioner med enkla etc-klausuler:* öppenheten markeras med termerna »eljest»[18], »annan», »annat» och »andra»[19], »annorledes»[20], »såsom»[21], »i övrigt» och »övriga».[22] Vi finner dels *brottsdefinitioner med kvalificerade etc-klausuler,* dvs sådana där öppenheten markeras med anpassartermer: »annan sådan», »annat sådant»[23], »dylik» och »dylikt», »annan dylik» och »annat dylikt»[24], »annan liknande » och »annat liknande»[25], »sådant . . . som»[26], »därmed jämförlig»[26], »därmed jämförlig»[27] och »likartad».[28]

Anpassartermerna används tydligen för att ställa krav på en analogi. Agge talar för dessa fall om inskränkande instruktioner, som begränsar domarens fria skön.[29] Självklart blir obestämdheten stor i fråga om var

gränsen mellan brott och icke brott går. Av lagen framgår ju inte vilka moment som är viktiga vid en jämförelse med de nämnda typfallen. Ehuru inget sägs därom i förarbetena menar kommentatorerna till BrB, att man skall utgå från att ordet »sådan» ger anvisning om större restriktivitet än ordet »dylik».[30] Användningen av »sådan» skulle alltså innefatta ett krav på höggradig jämställdhet. När det gäller att avgöra var gränsen skall dras för det straffbelagda området, är man dock föga hjälpt med att veta, att en del av de fall som anses vara kriminaliserade inte skulle ha varit det, om det hade stått »sådan» i stället för »dylik» i lagen (och tvärt om). Jämförelser med andra lagrum torde inte ge någon påtaglig ledning.

Lagstiftningens utformning ger belägg för den centrala roll tänkandet i typfall har för begreppsbildningen.[31] Det är svårt att åstadkomma lättfattliga och någorlunda detaljerade analytiska definitioner, som omfattar just det man tänkt rimligtvis skola drabbas av påföljd. Anförda typfall får i allmänhet antas vara medtagna därför att de i hög grad äger sådana egenskaper som gör, att de gärningar som faller under brottsbeskrivningen är straffvärda. Jämför sålunda t ex »att genom våldshandling söka hindra domstols förrättning» och »att på visst sätt, nämligen genom våldshandling eller oljud eller på dylikt sätt, söka hindra statlig förrättning» (se 16:4).

Den exemplifierade lagstiftningstekniken medför således praktiska fördelar för lagstiftaren i det att han slipper presentera en analytisk definition, som kanske snart skulle visa sig vara olämplig ur rättspolitisk synpunkt. För den enskilde medborgaren torde det vara en fördel att ha tillgång till en rik exemplifiering i lagtexten (om han kan läsa innantill i denna). Den socialpedagogiska funktion, som lagen bör ha, kan knappast tillgodoses annorlunda än genom en lättbegriplig exemplifiering av typiskt brottsliga förfaranden. Lemmel säger, à propos vad legalitetsprincipen kräver: »Hinsichtlich des Rechtsanwenders ist es wichtig, dass die *Umrisslinie* des Delikts deutlich ist, hinsichtlich des Bürgers, dass der *Kern* sichtbar wird.»[32] För rättstillämparen utgör exemplifieringen en tillgång, därför att han förses med upplysning om tillräckliga kriterier för att finna lagens krav uppfyllda. *Om* något är ett legitimationskort, så är han tack vare användandet av den denotativa definitionsmetoden berättigad att direkt säga, att en »urkund» föreligger. Att tillhöra klassen legitimationskort är tillräckligt kriterium för att tillhöra klassen urkund. Men samtidigt är det ju en öppen fråga, under vilka omständigheter ett »legitimationskort» föreligger. (På den anförda grunden är »Ett legitimationskort är en urkund» en

analytisk sats, men likväl inte en analytisk definition av »legitimationskort».)

1 Här må erinras om vad som sagts i föregående avsnitt om syntaktisk flertydighet hos satser som innehåller »eljest». Legaldefinitionen i 14:1 andra stycket skulle även kunna läsas så, att »att vara upprättad till bevis» är ett tillräckligt, men inte nödvändigt kriterium för »att vara av betydelse som bevis».

2 Om anpassartermer, se ovan 3.1 vid not 6.

3 Se *Brottsbalken II* 61-62.

4 Exempel: helt eller delvis i tryck.

5 *SOU 1944:69* 253. Se även 257 om tillfällighetsurkunder: »utställaren måste vara åtminstone i någon mån bestämbar, t ex såsom tillhörande en viss grupp personer».

6 Se *Löfmarck* 55-58. Av texten torde framgå, att »förkroppsligar en språkhandling» är mer träffande än »förkroppsligar en mänsklig tanke». Å 57 sägs: »Endast materialiseringar *av tanke* förmår tjäna som substitut för mänskligt tal; endast sådana materialiseringar är skyddsvärda ur den angivna synpunkten.» Se även 88-89: visitkort och papperslappar med namn anges icke kunna vara urkunder, därför att de icke är (89) »bärare av ett föreställningsinnehåll» och »inte kan fylla den kommunikationsfunktion som denna kriminalisering skall skydda». Noga taget kan väl även ett visitkort vara en materialisering av en mänsklig tanke; en tanke behöver ju inte ha sådan form att den kommunicerar något. Det är vidare svårt att se hur en tanke skiljer sig från andra »föreställningsinnehåll»; det är enligt Löfmarck bara en del av materialiseringarna av föreställningsinnehåll (nämligen materialiseringarna av tankar) som skyddas i 14:1.

7 Se *Löfmarck* 71-74.

8 Se *Löfmarck* 62-71 och *Brottsbalken II* 59.

9 *Löfmarck* 80-89.

10 *Löfmarck* 74-80.

11 *Löfmarck* 89-106; se även *Brottsbalken II* 58.

12 *Löfmarck* 41-54, särskilt 50-52; se även *Brottsbalken II* 58-59. Vad beträffar automatiska uppteckningar blir det väl maskinen i stället för personen som inte får vara anonym?

13 *Löfmarck* 108-112.

14 *Löfmarck* 112-116.

15 Det sagda avser gränsdragningen urkund – icke urkund. Till frågan om en eller flera urkunder föreligger, se *Löfmarck* 117-147, särskilt 143-147, som menar att det andliga upphovsmannaskapet är avgörande; utställare skulle nämligen vara den som »talar i urkunden». Det framstår som synnerligen tveksamt, om det är lämpligt att använda ett sådant immateriellt urkundsbegrepp. (Jag tror bl a att Löfmarck överdriver svårigheterna att finna den andlige upphovsmannen förfallen till ansvar för t ex anstiftan till osant intygande; man ställer sig t ex frågande till påståendet å 132: »Farmaceutens bestyrkande av uppgifter hon faktiskt mottagit kan *inte* anses osant, även om de mottagna uppgifterna är i objektiv mening osanna.» Det förefaller mig ofrånkomligt, att farmaceuten bokstavligen »i urkund lämnar osann uppgift»; vad hon eventuellt har bestyrkt må lämnas därhän.) Jämför *Brottsbalken II* 64-65, där Löfmarcks uppfattning inte biträds.

16 Se *Löfmarck* 59-62 och *Brottsbalken II* 58. Om »föreställningsinnehåll», se not 6.

17 Se *Törnudd* 44-55 om olika metoder att ange rekvisiten för differentiering efter grovhetsgrad. Han nämner särskilt fyra former: (1) kasuistiskt slutet rekvisit; (2) allmänt formulerat rekvisit utan exempel; (3) allmänt formulerat rekvisit med exempel; och (4) kasuistik och anpassarterm (»jämförlig», »sådan», »dylik») inom ramen för ett allmänt formulerat rekvisit.

18 Se 9.4 vid not 14-17 om den syntaktiska tvetydigheten hos uttryck där »eljest» används. Bara enligt alternativ (1) ges en denotativ definition av huvudordet. I praktiken är det så att även om texten skall läsas enligt alternativ (2), så är sådana exempel valda som helt eller delvis faller under det mer generella alternativet. I BrB förekommer »eljest» i följande lagrum (bortsett från regler rörande placering i svårhetsgrad): 3:3,4, 4:4,5,7,9, 5:1,4, 6:4,6, 7:3, 8:8, 9:6,9,10, 10:4,5, 11:1,3, 14:1,5,7,9, 15:9,11, 16:1,5,8,10,11,12,14,16, 17:4,8,10,

12,13, 18:1,6, 19:1,3,5,7,15, 21:7,9,10,16,17,20, 22:1,3,4,5,8,11,14, 23:6, 24:1,2,3, och i 10:8, där det är att observera att det första alternativet inte är straffbelagt i 10:4 (här skall texten alltså uppenbarligen läsas i analogi med alternativ (2)).

19 Se 4:2,3,6,7,8, 5:3, 6:2,4,5, 8:7, 9:5,9, 11:4, 13:4,7, 14:1,7,8, 15:7,10,14, 16:4,5,6,8,9,10, 11,13, 17:1,2,6,7,8,15, 18:2,4,6, 19:2,5,8,9,13, 20:2,4,12, 21:4,10,12,18, 22:1,6,9,11,14, 23:2,4 och 24:1,2.

20 Se 8:8, 10:1,4, 13:6,10, 14:1,6, 18:6, 19:13, 21:10,13, 22:5,11, 23:3.

21 Se 8:11.

22 Se 19:5, 21:20, 24:4,6.

23 Se 3:5, 6:1, 7:2, 8:5, 11:1,3,4, 13:3, 17:12, 23:2, 24:4.

24 Se 4:3,6, 10:1,7, 13:4,7,8, 14:1,5, 15:12, 16:4, 17:11,13, 18:3,4, 22:1, 23:2.

25 Se 11:1 och 16:11.

26 Se 18:4.

27 Se 19:12 och 20:4.

28 Se 21:13.

29 *Agge* 233.

30 *Brottsbalken II* 276, 565.

31 Se *Törnudd* 21-22 om »typsökandet»: hur man vid lagstiftningsarbetet utgår från särskilt straffvärda typfall och hur beskrivningen av dessa ger en första grund för utformningen av en brottsbeskrivning.

32 *Lemmel* 173; se även *Engisch* 121 och Inledning vid och i not 3-6. BrB framstår som mindre lyckad i fråga om klarläggandet av »die Umrisslinie» än av »der Kern».

9.6 Mångfalden av distinktioner: speciella bedömningar m m

Tanken på en särskild emotiv mening har avvisats i kapitel 6. Såsom där framgår hindrar detta inte att språkliga uttryck, bl a genom pragmatiska implikationer, fungerar som känslouttryck eller att man med språkets hjälp kan påverka andra människor. Här kan särskilt hänvisas till 6.6 och vad där sägs om suggestivt tal: man använder ord som betecknar eller associeras med något som är föremål för en pro- eller antihållning eller en positiv eller negativ värdering. Det är med andra ord termens betydelse och/eller associationssfär, som gör det möjligt att använda termen suggestivt.

För en lagstiftare har saken betydelse för ordvalet. Man strävar efter att i lagtext använda neutrala ord, men det är ju inte säkert att man lyckas hålla måttan utan slår över i ena eller andra riktningen. Under senare tid har särskilt diskuterats den terminologi, som i och utanför lagstiftningen utbildats på verkställighetsplanet, med ord såsom »behandling», »vård» och »klient». Man ser i tilltagande utsträckning termer som associerar till läkare-patientrelationen och därmed till en hjälpgivare-hjälpsökanderelation. Ordvalet indicerar att någon arbetar för en annans bästa och att ingen intressekonflikt förefinns. Man talar om »behandlingsklimat» i stället för »ordnings- och säkerhetsförhållanden»,

»anstaltspedagoger» i stället för »fångvaktare», »läkepedagogik» i stället för »anstaltsrutin», »enrumsbehandling» i stället för »vistelse i isoleringscell»; fångar klassificeras som »svårskötta», »svårbehandlade», »särskilt vårdkrävande» och »behandlingsresistenta».[1] På ett drastiskt sätt demonstreras här vad man har kallat »den diagnostiska kulturen», dvs att man använder medicinsk terminologi och medicinska modeller i sammanhang där de(n) inte alls hör hemma.[2] Det kan inte förnekas, att man i skyddet av den härskande begreppsbildningen (som till väsentlig del beror på en överdriven tilltro till möjligheterna att finna terapier mot brottslighet) försummat eller underskattat behovet av garantier av rättssäkerhetsnatur.[3] – Ett ord såsom 'brottsling' antyder mer att en person har en egenskap, att han är benägen att begå brott, än att han bara begått brott, i allmänhet någon enstaka gång. Termen 'avvikare', som ursprungligen hade en neutral socialogiskt-teknisk betydelse, har alltmer kommit att användas som beteckning för dem som avviker i en riktning som värderas negativt och därmed fått en liknande roll som 'brottsling'.[4]

Även i brottsbeskrivningarna kan finnas termer, som är missvisande däri att de ger uttryck för föråldrade värderingar, inte (längre) har sakligt underlag, ej ger uttryck för relevanta tankegångar eller eljest har en betydelse som pekar i fel riktning. Ett exempel härpå skulle kunna vara »otukt» som används i brottsnamn i 6:3-7.[5]

I 5:3 straffbeläggs som förolämpning bl a att man smädar någon »genom kränkande tillmäle eller beskyllning». Suggestiva språkhandlingar är alltså här rättsfaktum.[6] Goda exempel på kränkande tillmälen erhålls genom att utnyttja de traditionella beteckningarna för personer som utsätts för tvångingripanden enligt sociallagstiftningen; dessa personer är nämligen »farliga», »dåliga försörjare», »parasiter», »hjälplösa», »grovt störande», »asociala», »vagabonder», »vanartade» eller »missbrukare».[7]

I 9.1 har påpekats hur en begreppsbildning kan förkroppsliga en värdering, som skett ur en viss synpunkt. I BrB finns ju särskilda brottsbeteckningar, t ex »mord», »stöld» och »våldtäkt». Dessa förkroppsligar en värdering. Begreppsbildningen har skett utifrån huruvida en gärning är värd att bestraffa. Kriterierna för »mord», etc kan formuleras helt neutralt, men de är naturligtvis valda därför att de ger uttryck för den relevanta värderingen. Brottsbeskrivningarna fastlägger standarder för straffvärdhet. Men ingenting hindrar att kriterierna är så formulerade, att ytterligare värderingar måste tillkomma.[8]

Ett exempel på en sådan komplett term i en brottsdefinition är »tortyr» i 4:4 andra stycket; tortyr är nödvändigtvis orätt ur moralisk synpunkt.

Liksom en sorts obestämdhet inte utesluter en annan eller att termen i fråga är i något annat hänseende bestämd, är inte de distinktioner eller synpunkter som berörs i detta avsnitt sådana att de utesluter varandra. Att en term är suggestiv har ofta att göra med att den förkroppsligar en värdering ur en viss synpunkt och att en term är suggestiv eller förkroppsligar en värdering kan mycket väl sammanfalla med att *kriterierna* för dess användning är sådana att en värdering måste tillkomma. Men det är ingalunda nödvändigt, att värderingar förutsätts skola ske, när man finner att S är P och »P» är en suggestiv term eller en term som förkroppsligar en värdering. En värdering kan tillkomma bara vid något eller några av flera alternativa kriterier, eller också inte alls.

Hur vet vi att kriterierna är sådana att en värdering tillkommer, som inte är den straffvärdhetsvärdering som kan aktualiseras vid all tolkning? Sällan utan särskilda undersökningar; det är i regel omöjligt att a priori säga, att vissa rekvisit förutsätter att man s a s på kriterieplanet skall avgöra huruvida vissa pragmatiska skäl föreligger. (Här bortses alltså från fall, där kriterierna är angivna i lagtext, dvs den relevanta termen är antingen ett brottsnamn eller ett annat ord som definieras stipulativt genom en legaldefinition.) Det går därför knappast att säga om sådana vaga och öppna termer som t ex »folksamling» (16:1-3,5), »explosion» (13:3), »frihet» (4:2), »vanemässigt» (3:4), »vilseleda» (9:1), m fl, vid vilka enligt Agge omtåliga värderingar möter domaren vid tolkningen[9], är rekvisit som förutsätter värderingar eller om de bara förutsätter en straffvärdhetsbedömning vid tolkningen.

I läran om normativa rekvisit upptas en grupp av rekvisit som förutsätter »allmänt-kulturella värderingar» (i motsats till »rättsliga värderingar») av bl a Mezger, Grünhut, Freisler, Engisch, Kunert, Hobe och Jescheck. Mezger hade dessutom en, icke exemplifierad, grupp av rekvisit som skulle bygga på rent »subjektives Ermessen». Denna har sedermera försvunnit, sedan man betonat att domarens värderingsgrundlag aldrig får vara personligt (se t ex diskussionen hos Engisch och Kunert); enligt Engisch skulle dock identitet föreligga mellan den sålunda av Mezger angivna gruppen och Wolfs »wertausfüllungsbedürftige Elemente».[10] En sådan identitet tror jag inte var avsedd. Den Wolfska distinktionen förutsätter en gradvis övergång och endast ytterlighetsfallen av de värdeutfyllbara (värdeutfyllnadsbehövande) rekvi-

siten torde motsvara gruppen av rekvisit som tillåter rent »subjektives Ermessen». I 9.2 har redan berörts i vad mån man kan tänka sig, att värderingsunderlaget är personligt.

Med risk för att bli övertydlig, betonar jag *dels* att domarens värderingar är klart att skilja från lagstiftarens värderingar, vilka resulterat i de olika brottstypernas kriminalisering, och *dels* att domarens (1) straffvärdhetsbedömning som en del av tolkningsförfarandet är principiellt att skilja från de domarens värderingar som sker antingen (2) därför att lagens rekvisit är formulerade i värdetermer *(lagen kräver värderingar)* eller (3) därför att kriterierna för av lagen brukade termer måste formuleras i värdetermer *(lagen förutsätter värderingar)*.

I praktiken flyter domarens olika värderingar ihop. Genom straffvärdhetsbedömningar avgörs t ex vilken grad av missbruk som är »missbruk»[11] enligt t ex 10:5, 15:12, 19:3 och 20:1, vilken grad av oljud som är »oljud» enligt 4:7 och vilken grad eller typ av våld och hot som är »våld» och »hot» enligt 4:4.[12] Men genom praxis kanske utbildas kriterier för användningen av dessa termer, vilka kräver värderingar som inte är straffvärdhetsbedömningar. Vad sedan gäller skillnaden mellan rekvisit som kräver och rekvisit som förutsätter värderingar, har vi att göra med en zon där rekvisiten både kräver och förutsätter värderingar. Detta beror på att i analytiska definitioner är analysans synonym med analysandum och ger samtidigt kriterier för användningen av den definierade termen. Dvs en stor del av de termer som är synonyma med uttryck som innehåller värdetermer får ett kriterium angivet med en värdeterm. (Med »värdeterm» avses här ett uttryck vars T-betydelse är sådan att den gör att en utsaga vari den ingår blir en värdeutsaga, dvs en utsaga, som anger att det faktiskt finns vissa pragmatiska skäl för eller emot att vilja att p; se ovan 9.1) Vi får därför vara beredda att som »värderekvisit» finna rekvisit, som explikeras med uttryck som spänner från att värdetermer där uppträder ensamma till att värdetermer har en mycket underordnad eller ingen roll.

Inom läran om normativa rekvisit har aldrig skilts mellan att kriterierna för ett av lagen använt uttryck kräver en värdering och att just den i lagen använda termen är en värdeterm.[13] När värderingar antas vara arationella, har det väsentliga kanske befunnits vara att konstatera att brottsbeskrivningen innehåller ett element som kräver en verksamhet av icke rationell natur. Men även med utgångspunkten, att värderingar kan vara rationella, är som vi sett distinktionen av begränsad användbarhet. Klassen av rekvisit som kräver värderingar täcker delvis klassen av rekvisit som förutsätter värderingar. Den har främst funk-

tionen att erinra om att den roll som andra värderingar än straffvärdhetsbedömningar kan ha på rättstillämpningsplanet inte är utagerad genom de fall där lagen innehåller »värdetermer» eller uttryck som inses vara synonyma med uttryck som innehåller sådana termer. Det finns med andra ord utrymme för värderingar på en dold nivå.

Ett gott exempel på rekvisit som anges i värdetermer är olika formuleringar av culpakravet, ehuru de i allmänhet är elliptiska: »oaktsamhet» skall läsas som »klandervärd oaktsamhet». Endast om det finns goda skäl att klandra någon för att han inte varit aktsam, uppmärksam, osv är det straffrättsliga, »subjektiva», culpakravet uppfyllt. Endast en gärning som är sådan att det finns goda skäl att klandra den som utför den (vem det än är) för bristande uppmärksamhet, aktsamhet, osv uppfyller ett »objektivt» culpakrav. Erenius, som genomför sin analys av det straffrättsliga culparekvisitet med ett »funktionellt» synsätt, synes mig, på ett sätt som gör hans framställning mindre givande, tappa bort värderingsmomentet vid culpabedömningen. Hans ledande idé är att man genom tilltagande »deskriptivisering» skall nå det tillståndet att förhandenvaron av culpa skall kunna avgöras efter en jämförelse med ett i förhand tillskapat mönster (genom t ex skyddsföreskrifter). Värderingen skulle därmed ske på ett tidigare stadium än vid domstolens prövning. Det framstår emellertid som dunkelt, varför domstolen skulle ha att rätta sin bedömning efter allehanda föreskrifter som tillkommit på en mängd olika sätt och på ofta okända grunder. Det finns ju ingen garanti för att föreskrifterna i fråga avser att tillvarata de straffvärdhetssynpunkter som straffbuden i och utanför BrB är uttryck för. Det är uppenbart, att domstolarna inte alltid dömer i enlighet med skyddsföreskrifter, etc. Utan att besvara den, ställer Erenius då frågan: »Varför göra avsteg?» Enligt min uppfattning har domstolen att alltid ställa frågan »Varför skall vi anse att culpakravet är uppfyllt, när föreskriften inte följts?» Erenius' sätt att behandla ämnet torde delvis bero på att han är oklar över vilka alternativ som finns: han synes mena, att valet står mellan »deskriptiva måttstockar» och »skönsmässig värdering» (som antagligen tas som arationell).[14] Härtill är blott att säga, att måttstockar inte behöver vara »deskriptiva», men kan vara användbara ändå, och att värderingar inte behöver vara »skönsmässiga» (om därmed avses ett personrelativt godtycke). – Mina anmärkningar vänder sig inte, är det väl bäst att tillägga, mot tanken att man skall försöka precisera culpakravet, utan blott mot tanken att det skulle finnas färdiga preciseringar att överta utan att man skulle behöva avgöra huruvida de bör övertas. Kriterier för användningen av värdeter-

mer som T-ord kan ju genom stipulation (uppställande av standarder mer eller mindre ad hoc) göras sådana att överhuvudtaget ingen värdering behöver ske i det särskilda fallet, men ansvaret för att sådana preciseringar är välmotiverade åligger domstolen och de kan aldrig göras uttömmande eller bestående.

Andra gerundiva termer än (det intolkade) »klandervärd» möter vi i t ex 11:3 (»avsevärda (medel)»), 11:4 (»avsevärt (förringar)»), 13:4 (»avsevärd (betydelse)»), 13:11, 14:11, 15:14 (»avsevärd (olägenhet)»), 15:9 (»avsevärt (förfång)»), 7:4 andra stycket (»utan beaktansvärt skäl»). Med »skäl» avses i sistnämnda lagrum »pragmatiskt skäl» (varvid ytterligare begränsningar är förutsatta). Detsamma gäller 13:10 och 15:9 (»skäligen kan begäras») och 21:5 andra stycket (»utan skäl»).

Uppenbara exempel på »värderekvisit» är de av typen »är brottet grovt» och »är brottet ringa». Att ett brott är grovt är nämligen detsamma som att det är mer straffvärt (än huvuddelen av brott som faller under ett lagrum) och att det är ringa är detsamma som att det är mindre straffvärt. Att placera ett brott som grovt, ringa eller intetdera är att göra en gradering i fråga om straffvärdhet; frågan gäller om det finns goda skäl att tillämpa en viss straffskala.[15]

Ytterligare exempel ges av termen »otillbörlig», som inte är så ovanlig i lagtext. En handling är otillbörlig, om den är sådan att den bör förbjudas, dvs det skall finnas goda skäl att (principiellt) kriminalisera den. I den mån en brottsdefinition innehåller ett krav på att gärningen sådan den är beskriven i sin helhet skall vara otillbörlig, har domaren således ålagts att av alla gärningar som i övrigt uppfyller rekvisiten avskilja en viss grupp som det inte finns goda skäl att (principiellt) bestraffa; se t ex 16:13, 17:2 och 21:5 andra stycket. Det förekommer även att otillbörlighetsrekvisitet kvalificerar bara en del av brottsdefinitionen; se t ex 4:4 (»såframt tvånget är otillbörligt»), 6:2 (»otillbörligt utnyttjande»), 6:5 andra stycket (»otillbörligt sätt»), 17:7 och 20:2 (»otillbörlig belöning»).[16]

Även rekvisit av typen »fara för någon eller något» torde få sägas vara värderekvisit, enär en explikation av uttryckets betydelse måste innehålla, att en risk skall föreligga för en icke önskvärd förändring. Rekvisitet ekonomisk skada i t ex 8:1, 9:1 och 10:1 är likaså ett värderekvisit; skada föreligger vid beaktansvärd risk för slutlig ekonomisk förlust.[17] Vid t ex »äventyrligt företag» (11:3) krävs en värdering av huruvida företaget är ekonomiskt försvarbart; ett »slösaktigt levnadssätt» (samma lagrum) är sådant att det ur ekonomisk synpunkt inte borde föras under ifrågavarande omständigheter.[18] »Ofärd» i 13:3,

»elakartad (sjukdom)» i 13:8 är uppenbarligen termer som är synonyma med uttryck som innehåller värdetermer; det redan berörda »missbruk» av t ex en ställning föreligger endast om någon inom ramen för denna har gjort något som inte borde ha företagits. Ännu klarare exempel ger »förvärrar (sitt obestånd)» i 11:1, »nytta (för rörelsen)» i 11:3, »förringar (övriga borgenärers rätt)», »bort inställa» och »god (köpmanssed)» i 11:4. En »försvarlig» handling – se 5:1 andra stycket, 24:1,2,4 – är en handling som det är möjligt att försvara på rationella grunder, dvs vissa pragmatiska skäl skall ha förelegat (vilka är lämnat öppet och alla godkänns inte).[19]

Rekvisitet »värdefull (egendom)» i 24:4 är uttryckt i en icke elliptisk relativ term, som förutsätter en bedömning i pekuniärt värde, ehuru man även kan tänka sig att termen är elliptisk (»värdefull för någon») och att inte pekuniärt värde avses.

Med den i 9.1 förfäktade uppfattningen om värderingarnas natur finns det inte så stor anledning att framhäva värderingar bland alla de olika bedömningar som en domare kan ha att företa. Om lagen kan innehålla termer som är eller betyder detsamma som uttryck som innehåller deontiska modala termer, så finns det anledning att förvänta att lagen innehåller alethiska modala termer eller på olika nivåer förutsätter bedömningar som uttrycks i sådana termer. Uppenbara exempel ger de olika farerekvisiten; en viss risk, en viss sannolikhet eller möjlighet för att något skall inträffa skall befinnas föreligga (men rekvisiten är ju inte uttömda därmed: det som möjligt eller sannolikt inträffande måste ha en viss beskaffenhet och det är en öppen fråga vilken grad av fara som är relevant).

I läran om normativa rekvisit brukar framhållas en grupp av rekvisit som kräver s k »kognitiv bedömning»; t ex hos Mezger, som först uppfattade dem som deskriptiva, en uppfattning som nu Jescheck har; Grünhut, Thierfelder, Engisch och Kunert tillskriver dem en »deskriptiv kärna». Till denna grupp brukar också föras ett av M E Mayers typexempel på normativa rekvisit: »sann» (se 5:1 andra stycket; i t ex 15:1,2,10 och 11 används »osann»). Ett sådant rekvisit ställer emellertid inte krav på att något ytterligare än huruvida att p skall avgöras. Domaren skall helt enkelt avgöra huruvida ett visst påstående är sant och det är ju det han i stor utsträckning sysslar med även i övrigt. Att »sann» eller »osann» måste tas med lagen beror ju bara på att man vid mened, osant intygande, förtal, osv inte i förväg (dvs vid författandet av lagtexten) kan säga vilket påstående det är som skall bli föremål för bevisning.

Exempel på rekvisit som föreskriver att det avgörs huruvida det i ett visst läge funnits teoretiska skäl av viss grad ger 5:1 andra stycket (»skälig grund») och 5:5 tredje stycket (»sannolika skäl»), men också det i 6:9, 9:7, 15:6 andra stycket, 15:7 andra stycket och 17:11 andra stycket förekommande »skälig anledning antaga». Åtminstone vad beträffar häleriförseelse är detta uttryck att läsa som »bort misstänka», dvs det skall ha förefunnits goda skäl för att misstänka att p.[20]

Modala termer som har att göra med graden av teoretiska skäl finner man vidare i 9:9 andra stycket (»bör äga»), 18:4 och 24:4 (»måste anses»); jämför 24:2 (»kan anses») och 24:1 (ingen motsvarighet). Modala termer som avser fysiska modaliteter är involverade respektive uppträder vid rekvisit i 18:6 (»oduglig (till tjänstgöring)») respektive 24:3 (»nödigt»).

De exempel som angivits ger inte alls rättvisa åt den roll bedömningar i modala termer har i straffrätten. De klargör inte heller variationen i typer av bedömningar som en domare kan ha att företa.[21]

1 Se *Elwin*, Stenen 265-269, och även *Anttila & Törnudd* 170-171, *Christie* 12-13 och *Anttila* 26: »Ordkombinationen »kriminalvård i frihet» eller det ännu finare ordet »frivård» är symptomatisk. Återigen skall detta ord »vård» (detta länge omhuldade ord som väcker angenäma associationer) förena två traditionella påföljder; och nu dessutom på det viset, att till det har fogats prefixet »fri», som är fyllt av positiva värdeladdningar.» – Om diskussionen om avskaffande av straff, eller rättare om ersättande av »straff» med »påföljd», se t ex i *Jareborg* 371 angiven litteratur.

2 *Blomquist* 37, 73.

3 *Christie* 13: »Det gir etter mitt skjønn alt i alt best beskyttelse til den svakeste part i et tvangsforhold om midlene kalles ved sine harskeste navn.»

4 *Elwin*, Stenen 266.

5 Åtskilliga exempel finns hos *Waaben*, Emotioner (se särskilt 582-590). Se även *Williams*, Language 392-395.

6 Se t ex *Nelson* 197-206 och *Williams*, Language 394.

7 Se *Nelson*, Frivillighet 352-353.

8 Se *Brottsbalken I* 83 och *Waaben*, Emotioner 574-578.

9 *Agge* 238 och *Agge*, Abstrakt 30-33. – Beträffande »otukt» i tysk rätt säger *Kunert* 93 att en värdering rörande det socialetiskt förkastliga erfordras.

10 Då också med Heglers grupp av rekvisit som kräver »Eigenwertung» (se 7.4); se också hos Baumann (7.10).

11 *Agge*, Abstrakt 17, och *Agge* 237 talar här om ett »socialt värdebegrepp».

12 Enligt *Agge*, Abstrakt 32 och *Agge* 238 skulle lagens uppfyllande vara »beroende på värderingar om handlingens sociala förkastlighet».

13 Dock finns av Agge – se (Ia) i 8.2 och (IIa) i 8.4 – angiven en grupp av rekvisit, som tydligen kännetecknas av att vara uttryckta i »värdebegrepp» och inte enbart beroende av värderingar. Agges exempel är träffande.

14 Till det sagda, se *Erenius*, särskilt 86-88, 122-125. Jämför *Brottsbalken I* 31: »Bedömarens eget omdöme om vad som är aktsamt eller oaktsamt har emellertid ett visst spelrum. I själva uttrycket oaktsamhet eller motsvarande uttryck ligger en uppmaning till och ett bemyndigande för domstolen att vid culpabedömningen taga hänsyn till vad som är erforder-

ligt i fråga om aktsamhet. Ibland framhåller lagen att culpa är brist på erforderlig aktsamhet. I 1 § trafikbrottslagen beskrives sålunda culpan såsom ett bristande i den omsorg och varsamhet som till förekommande av trafikolycka betingas av omständigheterna. På enahanda sätt torde de andra uttryck varmed lagen beskriver culpa regelmässigt vara att fatta.» Se vidare *Strahl* 77-84.

15 Rörande kvalificeringar av brott som grova, se särskilt *Törnudd*. (Här må sägas, att anmärkningen å 73 synes bero på ett missförstånd: Törnudd förefaller inte här ha beaktat den skarpa skillnad jag gör mellan kriminalisering och bestraffning.)

16 Om »verwerflich», jämför *Kunert* 93-94: att bestämma något som otillbörligt är att avge en »reines Werturteil», som är identisk med rättsstridighetsvärderingen. Han säger bl a (93): »Das Gesetz bietet mit diesem Begriff dem Richter keine sachlich irgendwie fixierbare Voraussetzung des Rechtswidrigkeitsurteil an, sondern überträgt die sonst von ihm selbst durch Angabe von sachlichen Merkmalen wahrgenommene Aufgave festzulegen, was rechtswidrig ist bzw sein kann . . . , auf den Richter.»

17 Se *Brottsbalken I* t ex 266.

18 *Brottsbalken I* 455-456 (456: »fall, där någon vidtager åtgärd från vilken han bort avhålla sig av hänsyn till de övriga borgenärer han redan har», »risken måste vara höggradig»).

19 Se *Brottsbalken I* 195-197, *Brottsbalken II* 618-621, 628-630, 634-635.

20 Se *Jareborg* 243-245 och även *Brottsbalken I* 370-371. – En alternativ förklaring vore att »bort misstänka» är detsamma som »A skulle ha misstänkt att p, om A hade gjort vad han borde ha gjort, dvs hade goda skäl att göra». Denna stämmer dock mindre väl med det av lagen använda uttryckssättet: A skall faktiskt ha haft vissa skäl att tro (inte eventuellt bara skulle ha haft under vissa omständigheter).

21 Av de påpekanden som gjorts inom ramen för läran om normativa rekvisit har inte berörts de som gäller de *rattspliktselement*, som i en eller annan form beskrivits av främst M E Mayer, Welzel, Armin Kaufmann, Engisch, Roxin och Jescheck. Det synes vara fråga om straffrättsdogmatiska finesser utan allmänt intresse. De är helt betydelselösa, om man som numera är vanligt i nordisk doktrin uppfattar uppdelningen på straffbelagd gärning och rättsstridig gärning som en formell sak, betingad av lagtekniska överväganden (se *Jareborg* 241, 346-349). Det har därför inte heller för uppsåtsrekvisitet någon betydelse, om ett element i en brottsdefinition klassificeras som ett »rättspliktsrekvisit». (Om man kan säga sig att den som vet, att han »obehörigen utövar vad som hör till befattning, varmed ämbetsansvar är förenat» (17:14), omöjligen kan tro annat än att gärningen är kriminaliserad, så har vi ett exempel på vad Roxin kallar »gesamttatbewertende Merkmale» (se 7.8). 21:6 kanske ger ett annat: »Krigsman som, utan att vara behörig därtill, utövar befäl över annan krigsman». BrB innehåller åtskilliga brottsbeskrivningar där »obehörigen» ingår; se bl a 16:10, 17:9,14,15. Tänkbart är att »otillbörligen» i vissa situationer fungerar på samma sätt, under förutsättning att ordet kvalificerar hela brottsbeskrivningen.)

Åberopad litteratur

Nedanstående arbeten citeras med angivande av författarens efternamn eller där så är erforderligt med arbetets titel eller författarens efternamn jämte det inom parentes angivna uttrycket.

Aarnio, Aulis, »Om rättsvetenskapens satser.» *Tidskrift utgiven av Juridiska Föreningen i Finland,* årg. 105, 1969, 554-572.

Aaron, Richard I., »Wittgenstein's Theory of Universals.» *Mind,* vol. 74, 1965, 249-251.

Agge, Ivar, *Straffrättens allmänna del.* Föreläsningar. Andra häftet. Stockholm 1961. (Institutet för rättsvetenskaplig forskning. XXX.)

– (Abstrakt), »Abstrakt norm och konkret verklighet. Reflexioner kring några lagtekniska spörsmål.» *Festskrift tillägnad Gösta Eberstein,* Stockholm 1950, 7-35.

– (Huvuddrag), *Den svenska straffrättens allmänna del i huvuddrag.* Första häftet. Stockholm 1944.

– (Huvudpunkter), *Huvudpunkter av den allmänna rättsläran.* Kompendium för propedeutiska kursen. Stockholm 1961. (Dupl.)

Ahlander, Björn, *Om rätt och rättstillämpning.* Studier i juridikens idéhistoria och rättstillämpningens teori. Uppsala 1952.

Albritton, Rogers, »On Wittgenstein's Use of the Term »Criterion».» *The Journal of Philosophy,* vol. 56, 1959, 845-857.

Alston, William P., *Philosophy of Language.* Englewood Cliffs, N.J. 1964.

– (Meaning), »Meaning and Use.» Omtryckt i *The Theory of Meaning,* ed. by G.H.R. Parkinson, London 1968, 141-165.

Andenæs, Johs., *Alminnelig strafferett.* Oslo 1956.

Andersson, Jan & Furberg, Mats, *Språk och påverkan.* Om argumentationens semantik. Andra omarbetade och utökade upplagan. Lund 1967.

– (Moral), *Moral.* En bok om ord, känsla och handling. Stockholm 1971.

Anttila, Inkeri, »Kriminalvård i frihet – social service eller kontroll?» *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab,* årg. 61, 1973, 24-36.

Anttila, Inkeri & Törnudd, Patrik, *Kriminologi i kriminalpolitiskt perspektiv.* En lärobok. Stockholm 1973.

Armstrong, D.M., »Meaning and Communication.» *The Philosophical Review,* vol. 81, 1972, 427-447.

Austin, John, *The Province of Jurisprudence Determined* and *The Uses of the Study of Jurisprudence.* With an introduction by H.L.A. Hart. London 1954.

Austin (Papers), J.L., *Philosophical Papers.* [Ed. by J.O. Urmson and G.J. Warnock.] London 1961.

– (Sense), *Sense and Sensibilia.* Reconstructed from the manuscript notes by G.J. Warnock. London 1962.

– (Words), *How to Do Things with Words.* The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. [Ed. by J.O. Urmson.] London 1962.

Ayer, A.J., *Language, Truth and Logic.* Harmondsworth 1971. (Penguin ed.)

Bacon, John, »Do Generic Descriptions Denote?» *Mind,* vol. 82, 1973, 331-347.

Baier, Kurt, Se: Toulmin & Baier.

Bambrough, Renford, »Universals and Family Resemblances.» *Proceedings of the Aristotelian Society,* New Series, vol. 61, 1961, 207-222.
Barry, Brian, *Political Argument.* London 1965.
Baumann, Jürgen, *Strafrecht, Allgemeiner Teil.* Ein Lehrbuch. 5. neubearbeitete Auflage. Bielefeld 1968.
Beckman, Nils, Se: Brottsbalken I och II.
Beling, Ernst, *Die Lehre vom Verbrechen.* Tübingen 1906.
Bentzon, Viggo, *Skøn og regel.* København 1914.
Berlin, Sir Isaiah, »Verification.» Omtryckt i *The Theory of Meaning,* ed. by G.H. R. Parkinson, London 1968, 15-34.
Black, Max, *Critical Thinking.* An Introduction to Logic and Scientific Method. New York 1946.
– (Language), *Language and Philosophy.* Studies in Method. Ithaca, N.Y. 1949.
– (Margins), *Margins of Precision.* Essays in Logic and Language. Ithaca, N.Y. 1970.
– (Models). *Models and Metaphors.* Studies in Language and Philosophy. Ithaca, N.Y. 1962.
– (Problems), *Problems of Analysis.* Philosophical Essays. London 1954.
Blei, Hermann, Se: Mezger & Blei.
Blomquist, Clarence, *Medicinsk etik.* Stockholm 1971.
Boer, Steven E., »Reference and Identifying Descriptions.» *The Philosophical Review,* vol. 81, 1972, 208-228.
Bouwsma, O.K., »The Expression Theory of Art.» Omtryckt i *Aesthetics and Language,* ed. by William Elton, Oxford 1954, 73-99.
Brottsbalken (I) jämte förklaringar. Band I. Brotten mot person och förmögenhetsbrotten m.m. Tredje upplagan. Utg. av Nils Beckman, Carl Holmberg, Bengt Hult, Ivar Strahl. Stockholm 1970.
– (II) jämte förklaringar. Band II. Brotten mot allmänheten och staten m.m. Tredje upplagan. Utg. av Nils Beckman, Carl Holmberg, Bengt Hult, Ivar Strahl. [Vissa partier författade av Hugo Henkow.] Stockholm 1973.
Brown, Harold, »Perception and Meaning.» *Studies in the Philosophy of Mind* (American Philosophical Quarterly. Monograph Series. No. 6), Oxford 1972, 1-9.
Brusiin, Otto, *Über das juristische Denken.* Helsingfors 1951. (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. XVII. 5.)
Buck, R.C., »Non-Other Minds.» *Analytical Philosophy,* ed. by R.J. Butler, Oxford 1962, 187-210.
Cameron, J.R., »Sentence-Meaning and Speech Acts.» *The Philosophical Quarterly* , vol. 20, 1970, 97-117.
Campbell, A.H., »Fascism and Legality.» *The Law Quarterly Review,* vol. 62, 1946, 141-151.
Campbell (Names), Richard, »Proper Names.» *Mind,* vol. 77, 1968, 326-350.
Canfield, John V., »Criteria and Rules of Language», *The Philosophical Review,* vol. 83, 1974, 70-87.
Cardozo, Benjamin, *The Nature of the Judicial Process.* New Haven & London 1921.
Carroll, John B., *Language and Thought.* Second printing. Englewood Cliffs, N.J. 1965.

Cartwright, R., »Propositions.» *Analytical Philosophy*, ed. by R.J. Butler, Oxford 1962, 81-103.
Casey, John, *The Language of Criticism.* London 1966.
Caton, Charles E., »Introduction.» *Philosophy and Ordinary Language*, ed. by Charles E. Caton, Urbana 1963, v-xii.
Cavell, Stanley, »The Availability of Wittgenstein's Later Philosophy.» *The Philosophical Review*, vol. 71, 1962, 67-93.
– (Criticism), »Austin at Criticism.» *The Philosophical Review*, vol. 74, 1965, 204-219.
Chafee Jr, Zechariah, »The Disorderly Conduct of Words.» *Columbia Law Review*, vol. 41, 1941, 381-404.
Chase, Stuart, *The Tyranny of Words.* London 1938.
Chomsky, Noam, *Language and the Mind.* New York, etc. 1968.
Christensen, Niels Egmont, *On the Nature of Meanings.* A Philosophical Analysis. Copenhagen 1961.
Christie, Nils, »Strafferett og samfunnsstruktur.» *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab*, årg. 61, 1973, 1-23.
Class, Wilhelm, *Grenzen des Tatbestandes.* (Versuch eines Abrisses der Tatbestandstheorie, erster Teil: Die Lehre vom Tatbestand.) Breslau-Neukirch 1933. (Strafrechtliche Abhandlungen. Heft 323.)
– (Generalklauseln), »Generalklauseln im Strafrecht.» *Festschrift für Eberhard Schmidt*, Göttingen 1961, 122-138.
Cohen, L. Jonathan, *The Diversity of Meaning.* Second edition. London 1966.
– (Acts), »Searle's Theory of Speech Acts.» *The Philosophical Review*, vol. 79, 1970, 545-557.
– (Illocutionary), »Do Illocutionary Forces Exist?» *The Philosophical Quarterly*, vol. 14, 1964, 118-137.
– (Jurisprudence), »Theory and Definition in Jurisprudence.» *The Aristotelian Society*, Supplementary Volume 29, London 1955, 213-238.
Cohen (Practicality), Mendel F., »The Practicality of Moral Reasoning.» *Mind*, vol. 78, 1969, 534-549.
Cooper, David E., »Definitions and 'Clusters'.» *Mind*, vol. 81, 1972, 495-503.
– (Innateness), »Innateness: Old and New.» *The Philosophical Review*, vol. 81, 1972, 465-483.
Coval, S. & Forrest, Terry, »Which Word Wears the Trousers?» *Mind*, vol. 76, 1967, 73-82.
Dahm, Georg, *Die Zunahme der Richtermacht im modernen Strafrecht.* Heidelberger Antrittsvorlesung. Tübingen 1931. (Recht und Staat. 78.)
– (Nationalsozialistisches), *Nationalsozialistisches und faschistisches Strafrecht.* Berlin 1935. (Schriften der Deutschen Hochschule für Politik. I:12.)
Daitz, E., »The Picture Theory of Meaning.» Omtryckt i *Essays in Conceptual Analysis*, ed. by Antony Flew, London 1963, 53-74.
Danielsson, Sven, *Some Conceptions of Performativity.* Uppsala 1973. (Filosofiska studier . . . nr 19. Stencil.)
Dewey, John, *Theory of Valuation.* Chicago 1939. (International Encyclopedia of Unified Science. Vol. II. No. 4.)

Donnellan, Keith S., »Reference and Definite Descriptions.» *The Philosophical Review,* vol. 75, 1966, 281-304.
– (Humpty Dumpty), »Putting Humpty Dumpty together again.» *The Philosophical Review,* vol. 77, 1968, 203-215.
Doorbar, Roger, »Meaning Rules and Behaviour.» *Mind,* vol. 80, 1971, 29-40.
Dretske, Fred I., »Contrastive Statements.» *The Philosophical Review,* vol. 81, 1972, 411-437.
Dummett, Michael, »Truth.» Omtryckt i *Philosophical Logic,* ed. by P.F. Strawson, London 1967, 49-68.
Eckhoff, Torstein, *Rettskildelære.* Oslo 1971.
– (Uavhengighet), »Noen refleksjoner om domstolenes uavhengighet.» *Festskrift tillägnad Karl Olivecrona,* Stockholm 1964, 109-147.
– (Vurderinger), »Rettslige vurderinger.» *Festskrift till Ivar Agge,* Stockholm 1970, 78-88.
Eichmann, Fritz, *Der Vorsatz bei normativen Tatbestandselementen.* Breslau 1929. (Strafrechtliche Abhandlungen. Heft 255.)
Ekelöf, Per Olof, *Är den juridiska doktrinen en teknik eller en vetenskap?* Lund 1951. (Skrifter utgivna av juridiska fakulteten i Lund. XIV.)
– (Semantik), »Semantik och juridik.» *Svensk Juristtidning,* årg. 51, 1966, 497-505.
– (Teleological), »Teleological Construction.» *Scandinavian Studies in Law,* vol. 2, Stockholm 1958, 75-117.
– (Topik), »Topik und Jura.» *Universitetet och forskningen,* Studier tillägnade Torgny T. Segerstedt, Uppsala 1968, 207-224.
Elwin, Göran, *Häleribrottet.* De objektiva rekvisiten i Brottsbalken 9 kap. 6 § i komparativ belysning. Stockholm 1969.
– (Stenen), *Den första stenen.* Studiebok i kriminalpolitik av Göran Elwin, Sten Heckscher och Alvar Nelson. Andra reviderade upplagan. Stockholm 1972.
Emmet, E.R., *Learning to Philosophize.* Harmondsworth 1968. (Penguin ed.)
Engisch, Karl, *Einführung in das juristische Denken.* 2. Auflage. Stuttgart 1959.
– (Konkretisierung), *Die Idee der Konkretisierung in Recht und Rechtswissenschaft unserer Zeit.* Heidelberg 1953. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. 1953. 1. Abh.)
– (Logische), *Logische Studien zur Gesetzesanwendung.* Dritte, ergänzte Auflage. Heidelberg 1963. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. 1960. 1. Abh.)
– (Natur der Sache), »Zur »Natur der Sache» im Strafrecht.» *Festschrift für Eberhard Schmidt,* Göttingen 1961, 90-121.
– (Tatbestandselemente), »Die normativen Tatbestandselemente im Strafrecht.» *Festschrift für Edmund Mezger,* München & Berlin 1954, 127-163.
Erenius, Gillis, *Oaktsamhet.* Studier i straffrätt. Stockholm 1971.
Eriksson, Lars D., »Värderingar, fakta och juridik.» *Tidskrift utgiven av Juridiska Föreningen i Finland,* årg. 105, 1969, 414-430.
Esser, Josef, *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung.* Rationalitätsgarantien der richterlichen Entscheidungspraxis. Frankfurt am Main 1970. (Studien und Texte zur Theorie und Methodologie des Rechts. Band 7.)

von Eyben, W.E., »Kriminalrettens retslige standarder.» *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab,* årg. 39, 1951, 294-306, och årg. 40, 1952, 371-374.
Faber, Richard N., »Alston's Theory of Meaning.» *The Philosophical Quarterly,* vol. 19, 1969, 62-68.
Feigl, Herbert, »De Principiis Non Disputandum. . .? On the meaning and the Limits of Justification.» *Philosophical Analysis,* A Collection of Essays, ed. by Max Black, Englewood Cliffs, N.J. 1963, 113-147.
Feyerabend, P.K., »How to be a Good Empiricist – A Plea for Tolerance in Matters Epistemological.» Omtryckt i *The Philosophy of Science*, ed. by P.H. Nidditch, London 1968, 12-39.
Findlay, J.N., »Use, Usage and Meaning.» Omtryckt i *The Theory of Meaning,* ed. by G.H.R. Parkinson, London 1968, 116-127.
Fitzgerald, P.J., Se: Salmond & Fitzgerald.
Flew, Antony, »Philosophy and Language.» Omtryckt i *Essays in Conceptual Analysis,* ed. by Antony Flew, London 1963, 1-20.
Forrest, Terry, Se: Coval & Forrest.
Fredriksson, Gunnar, *Det politiska språket.* Fjärde utökade upplagan. Uddevalla 1969.
Freisler, Roland, »Aufbau und Aufgabe des Besonderen Teils, Gestaltung seiner Tatbestände. Einbau des Schutzes der Bewegung in das Gesetz.» *Das kommende deutsche Strafrecht. Besonderer Teil,* Bericht über die Arbeit der amtlichen Strafrechtskommission, Herausgegeben von Franz Gürtner, 2. Auflage, Berlin 1936, 13-77.
– (Wiedergeburt), *Wiedergeburt strafrechtlichen Denkens.* Berlin 1940.
Furberg, Mats, *Saying and Meaning.* A Main Theme in J.L. Austin's Philosophy. Oxford 1971.
– (Handling), »Vardagens handlingsbegrepp och juridikens.» *Tidsskrift for Rettsvitenskap,* årg. 82, 1969, 604-612.
– (Tankar), *Tankar om döden.* Stockholm 1970.
– Se: Andersson & Furberg.
Fuller, Lon L., »Positivism and Fidelity to Law. A Reply to Professor Hart.» *Harvard Law Review,* vol. 71, 1957-1958, 630-672.
Gallas, Wilhelm, *Beiträge zur Verbrechenslehre.* Berlin 1968.
Garner, Richard T., »On the Use of Proper Names and Definite Descriptions.» *The Philosophical Quarterly,* vol. 9, 1969, 231-238.
Garver, Newton, »Wittgenstein on Criteria.» *Knowledge and Experience,* ed. by C.D. Rollins, Pittsburgh [1964], 55-71, 86-87, – Comments by Carl Ginet (72-76), F.A. Siegler (77-80) and Paul Ziff (81-85).
Gasking, Douglas, »Clusters.» *The Australasian Journal of Philosophy,* vol. 38, 1960, 1-36.
Geach, Peter, *Mental Acts.* Their Conduct and their Objects. London 1957.
– (Good), »Good and Evil.» Omtryckt i *Theories of Ethics,* ed. by Philippa Foot, London 1967, 64-73.
Gellner, Ernest, *Words and Things.* Harmondsworth 1968. (Penguin ed.)
Ginet, Carl, Se: Garver.
Goldschmidt, James, »Normatives Schuldbegriff.» *Festgabe für Reinhard von Frank. Band I,* Tübingen 1930, 428-468.

Gordon, Lorenne M., »Conventional Expressions of Emotion.» *Mind,* vol. 78, 1969, 35-44.
Gottlieb, Gidon, *The Logic of Choice.* An Investigation of the Concepts of Rule and Rationality. London 1968.
Green, O.H., »The Expression of Emotion.» *Mind*, vol. 79, 1970, 551-568.
Grice, H.P., »Meaning.» Omtryckt i *Philosophical Logic,* ed. by P.F. Strawson, London 1967, 39-48.
– (Utterer), »Utterer's Meaning and Intentions.» *The Philosophical Review,* vol. 78, 1969, 147-177.
Griffiths, Leslie, »The Logic of Austin's Locutionary Subdivision.» *Theoria,* vol. 35, 1970, 204-214.
Grünhut, Max, *Begriffsbildung und Rechtsanwendung.* Akademische Antrittsrede. Tübingen 1926. (Recht und Staat. 41.)
– (Grundlagen), »Methodische Grundlagen der heutigen Strafrechtswissenschaft.» *Festgabe für Reinhard von Frank. Band I,* Tübingen 1930, 1-32.
Gyllensten, Lars, *Nihilistiskt credo.* Estetiskt, moraliskt, politiskt m.m. Stockholm 1964.
Götlind, Erik, »Stimulus Meaning. Some Problems in Connection with a Definition by Quine.» *Theoria,* vol. 29, 1963, 93-114.
Haack, R.J. & Haack, Susan, »Token-Sentences, Translation and Truth-Value.» *Mind,* vol. 79, 1970, 40-57.
Haas, W., »The Theory of Translation.» Omtryckt i *The Theory of Meaning,* ed. by G.H.R. Parkinson, London 1968, 86-108.
Hacker, P.M.S., »Definition in Jurisprudence.» *The Philosophical Quarterly,* vol. 19, 1969, 343-347.
Hall, Roland, »Excluders.» Omtryckt i *Philosophy and Ordinary Language,* ed. by Charles E. Caton, Urbana 1963, 67-73.
Hamlyn, D.W., *The Theory of Knowledge.* London 1971.
Hanson, Norwood Russell, *Patterns of Discovery.* An Inquiry into the Conceptual Foundations of Science. Cambridge 1958.
Hare, R.M., *The Language of Morals.* London 1952.
– (Essays), *Essays on Philosophical Method.* London 1971.
– (Freedom), *Freedom and Reason.* London 1963.
– (Meaning), »Meaning and Speech Acts.» *The Philosophical Review,* vol. 79, 1970, 3-24.
Harré, R., »Concepts and Criteria.» *Mind,* vol. 73, 1964, 353-363.
Hart, H.L.A., *The Concept of Law.* London 1961.
– (Ascription), »The Ascription of Responsibility and Rights.» Omtryckt i *Logic and Language (First Series),* ed. by Antony Flew, Oxford 1951, 145-166.
– (Definition), *Definition and Theory in Jurisprudence.* An Inaugural Lecture. London 1953.
– (Positivism), »Positivism and the Separation of Law and Morals.» *Harvard Law Review,* vol. 71, 1957-1958, 593-629.
– (Theory), »Theory and Definition in Jurisprudence.» *The Aristotelian Society,* Supplementary Volume 29, London 1955, 239-264.
Hartnack, Justus, »The Primacy of Language.» *Festskrift till Alf Ross,* København 1969, 185-190.

Hassemer, Winfried, *Tatbestand und Typus.* Untersuchungen zur strafrechtlichen Hermeneutik. Köln, etc. 1968.
Heck, Philipp, *Das Problem der Rechtsgewinnung. – Gesetzesauslegung und Intressenjurisprudenz. – Begriffsbildung und Intressenjurisprudenz.* Redigiert von Roland Dubischar. Mit einem Nachwort von Josef Esser. Bad Homburg v.d.H., etc. 1968. (Studien und Texte zur Theorie und Methodologie des Rechts. Band 2.)
Hedemann, Justus Wilhelm, *Die Flucht in die Generalklauseln.* Eine Gefahr für Recht und Staat. Tübingen 1933.
Hedenius, Ingemar, *Om rätt och moral.* Stockholm 1963.
– (Villkor), *Om människans moraliska villkor.* Uddevalla 1972.
Hegler, August, »Subjektive Rechtswidrigkeitsmomente im Rahmen des allgemeinen Verbrechenbegriffs.» *Festgabe für Reinhard von Frank. Band I,* Tübingen 1930, 251-338.
Hellner, Jan, »Några anteckningar om juridik och filosofi.» *Svensk Juristtidning,* årg. 41, 1956, 1-21.
– (Forskning), »Syften och uppgifter för rättsvetenskaplig forskning.» *Festskrift til Alf Ross,* København 1969, 205-229.
– (Lagstil), »Svensk lagstil.» *Tidskrift utgiven av Juridiska Föreningen i Finland,* årg. 109, 1973, 169-183.
Hempel, Carl G., *Aspects of Scientific Explanation.* And Other Essays in the Philosophy of Science. New York 1965.
Henkel, Heinrich, *Einführung in die Rechtsphilosophie.* Grundlagen des Rechts. München & Berlin 1964.
– (Zumutbarkeit), »Zumutbarkeit und Unzumutbarkeit als regulatives Rechtsprinzip.» *Festschrift für Edmund Mezger,* München & Berlin 1954, 249-309.
Henkow, Hugo, Se: Brottsbalken II.
von Hippel, Robert, *Deutsches Strafrecht.* Zweiter Band. Das Verbrechen. Allgemeine Lehren. Berlin 1930.
Hjerner, Lars, »Den allmänna rättsläran – ett nytt ämne och något om dess uppgifter.» *Svensk Juristtidning,* årg. 51, 1966, 577-589.
Hjorth, Finngeir, »Some Reflections on Grammaticality.» *Inquiry,* vol. 7, 1964, 191-201.
Hobe, Konrad, *Der Vorsatz bei den normativen Tatbestandsmerkmalen.* Berlin 1962. (Diss. Heidelberg.)
Hofmann, Fritz, *Die normativen Elemente des besonderen und allgemeinen Tatbestands im Strafrecht.* Breslau 1930. (Strafrechtliche Abhandlungen. Heft 272.)
Holborow, Les, »Critical Notice: *Speech Acts* . . . by John R. Searle.» *Mind,* vol. 81, 1972, 458-468.
Holdcroft, David, »Meaning and Illocutionary Acts.» Omtryckt i *The Theory of Meaning,* ed. by G.H.R. Parkinson, London 1968, 166-181.
Holmberg, Carl, Se: Brottsbalken I och II.
Holmbäck, Ulf, *Studier i förutsättningslärans terminologi.* Uppsala 1970.
Hospers, John, *Meaning and Truth in the Arts.* Chapel Hill 1946.
– (Expression), »The Concept of Artistic Expression.» Omtryckt i *Introductory Readings in Aesthetics,* ed. by John Hospers, London 1969, 142-167.
Hough, Graham, »Linguistics and Ordinary Language.» *Mind,* vol. 78, 1969, 138-139.

Hubbeling, H.G., »The Logic of Criteria in Ethics and Philosophy of Religion.» *Mind,* vol. 79, 1970, 58-66.
Hudson, W.D., *Reason and Right.* A Critical Examination of Richard Price's Moral Philosophy. London 1970.
– (Moral), *Modern Moral Philosophy.* London 1970.
Hult, Bengt, Se: Brottsbalken I och II.
Hult, Phillips, »Lagens bokstav och lagens andemening.» *Svensk Juristtidning,* årg. 37, 1952, 579-608.
– (Regel), »Regel, standard och skön.» *Festskrift tillägnad Nils Stjernberg,* Stockholm 1940, 128-146.
Hurwitz, Stephan, *Den danske kriminalret.* Almindelig del. København 1952.
– (& Waaben), Samma arbete. 4. reviderede udgave ved Knud Waaben. [København 1967.]
Jager, Ronald, »Truth and Assertion.» *Mind,* vol. 79, 1970, 161-169.
Jareborg, Nils, *Handling och uppsåt.* En undersökning rörande doluslärans underlag. Stockholm 1969.
– (Antydningar), »Vilseledande genom antydningar.» *Festskrift till Per Olof Ekelöf,* Stockholm 1972, 423-461.
– (Effektdelikt), »Effektdelikt och beteendedelikt.» *Festskrift till Ivar Agge,* Stockholm 1970, 176-192.
– (Häleri), »Straffbelagt häleri.» *Svensk Juristtidning,* årg. 55, 1970, 432-460.
Jescheck, Hans-Heinrich, *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil.* 2. neubearbeitete und erweiterte Auflage. Berlin 1972.
Johansson, Ingvar, »Anglosaxisk vetenskapsteori.» *Positivism, marxism, kritisk teori,* red. av Kurt Aspelin och Tomas Gerholm, Stockholm 1972, 7-67.
Jørgensen, Stig, »Typologi og realisme.» *Nordisk gjenklang,* Festskrift til Carl Jacob Arnholm, Oslo 1969, 143-163.
– (Argumentation), »Argumentation and Decision.» *Festskrift til Alf Ross,* København 1969, 261-284.
Kaufmann, Armin, *Lebendiges und Totes in Bindings Normentheorie.* Normlogik und moderne Strafrechtsdogmatik. Göttingen 1954. (Göttinger Rechtswissenschaftliche Studien. Band 14.)
Kaufmann (Analogie), Arthur, *Analogie und »Natur der Sache».* Karlsruhe 1965. (Juristische Studiengesellschaft Karlsruhe. Heft 65-66.)
– (Unrechtsbewusstsein), *Das Unrechtsbewusstsein in der Schuldlehre des Strafrechts.* Zugleich ein Leitfaden durch die moderne Schuldlehre. Mainz [1950].
Kerner, George C., *The Revolution in Ethical Theory.* London 1966.
Khatchadourian, Haig, »Ambiguity.» *Theoria,* vol. 30, 1964, 166-182.
– (Metaphor), »Metaphor.» *The British Journal of Aesthetics,* vol. 8, 1968, 227-243.
Kirk, Robert, »Translation and Indeterminacy.» *Mind,* vol. 78, 1969, 321-341.
Kirwan, Christopher, »On the Connotation and Sense of Proper Names.» *Mind,* vol. 77, 1968, 500-511.
Kneale, William, »Propositions and Truth in Natural Languages.» *Mind,* vol. 81, 1972, 225-243.
Knoph, Ragnar, *Rettslige standarder.* Særlig grunnlovens § 97. Oslo 1939.
Kovesi, Julius, *Moral Notions.* London 1967.

Kuhn, Thomas S., *The Structure of Scientific Revolutions.* Second edition, enlarged. Chicago 1970. (International Encyclopedia of Unified Science. Vol. II. No. 2.)
Kunert, Karl Heinz, *Die normativen Merkmale der strafrechtlichen Tatbestände.* Berlin 1958.
Larenz, Karl, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft.* Zweite, neu bearbeitete Auflage. Berlin & Heidelberg 1969.
Laycock, Henry, »Some Questions of Ontology.» *The Philosophical Review,* vol. 81, 1972, 3-42.
Leavitt, Frank J., »On Strawson's Revised Position of Identifying Reference.» *Theoria,* vol. 35, 1969, 64-70.
Lemmel, Hans-Peter, *Unbestimmte Strafbarkeitsvoraussetzungen im Besonderen Teil des Strafrechts und der Grundsatz nullum crimen sine lege.* Berlin 1970. (Strafrechtliche Abhandlungen. Neue Folge. Band 6.)
Linsky, Leonard, *Referring.* London 1967.
Lloyd, A.C., »Meaning without Verifiability.» *The Aristotelian Society,* Supplementary Volume 42, London 1968, 1-6.
Lyon, Ardon, »Family Resemblance, Vagueness, and Change of Meaning.» *Theoria,* vol. 34, 1968, 66-75.
Lyons, John, *Introduction to Theoretical Linguistics.* London 1969.
Löfmarck, Madeleine, *Om urkundsförfalskning.* Stockholm 1971.
MacKay, Alfred F., »Mr. Donnellan and Humpty Dumpty on Referring.» *The Philosophical Review,* vol. 77, 1968, 197-202.
– (Meaning), »Professor Grice's Theory of Meaning.» *Mind,* vol. 81, 1972, 57-66.
Maclachlan, D.L.C., »Garner on the Use of Proper Names and Definite Descriptions.» *The Philosophical Quarterly,* vol. 20, 1970, 170-171.
Malcolm, Norman, »Wittgenstein's *Philosophical Investigations.*» Omtryckt i *The Philosophy of Mind,* ed. by V.C. Chappell, Englewood Cliffs, N.J. 1962, 74-100.
– (Memoir), *Ludwig Wittgenstein.* A Memoir. With a Biographical Sketch by Georg Henrik von Wright. Reprinted, with revisions. London 1967.
Manser, Anthony, »Games and Family Resemblances.» *Philosophy,* vol. 42, 1967, 210-225.
Marc-Wogau, Konrad, *Modern logik.* Elementär lärobok. Stockholm 1961.
Marshall, J.C., »The Adequacy of Grammars.» *The Aristotelian Society,* Supplementary Volume 44, London 1970, 157-173.
Matthews, P.H., »The Adequacy of Grammars.» I samma arbete, 175-190.
Mayer, Max Ernst, *Der allgemeinen Teil des Deutschen Strafrechts.* Lehrbuch. Heidelberg 1915.
McCloskey, Mary A., »Metaphors.» *Mind,* vol. 73, 1964, 215-233.
Mennicken, Axel, *Das Ziel der Gesetzesauslegung.* Eine Untersuchung zur subjektiven und objektiven Auslegungstheorie. Bad Homburg v.d.H., etc. 1970. (Studien und Texte zur Theorie und Methodologie des Rechts. Band 4.)
Mezger, Edmund, »Vom Sinn der strafrechtlichen Tatbestände.» *Festschrift für Ludwig Traeger,* Berlin 1926, 187-230.
– (Strafrecht), *Strafrecht.* Ein Lehrbuch. Dritte unveränderte Auflage mit einer Einleitung nach dem neuesten Stand. Berlin & München 1949.

– (& Blei), *Strafrecht I.* Allgemeiner Teil. Ein Studienbuch. Fortgeführt von Hermann Blei. 12., neubearbeitete Auflage. München 1967.
Myrdal, Gunnar, *Value in Social Theory.* A selection of essays on methodology. Ed. by Paul Streeten, London 1958.
Nelson, Alvar, *Rätt och ära.* Studier i svensk straffrätt. Uppsala 1950.
– (Frivillighet), »Frivillighet eller tvång.» *Festskrift till Stephan Hurwitz,* København 1971, 349-369.
– (Rättsvetenskapen), »Rättsvetenskapen i dagens samhälle.» *Festskrift tillägnad Karl Olivecrona,* Stockholm 1964, 458-474.
Nickel, Egbert, *Die Problematik der unechten Unterlassungsdelikte im Hinblick auf den Grundsatz ‚nullum crimen sine lege' (Art. 103 Abs. 2 GG).* Eine straf- und verfassungsrechtliche Studie. Berlin 1972. (Münchener Universitätsschriften. Juristische Fakultät. Abhandlungen zur rechtswissenschaftlichen Grundlagenforschung. Band 7.)
Nidditch, P.H., »Introduction.» *The Philosophy of Science,* ed. by P.H. Nidditch, London 1968, 1-11.
Nolan, Rita, »Truth and Sentences.» *Mind,* vol. 78, 1969, 501-511.
Nordenstam, Tore, »On Austin's Theory of Speech Acts.» *Mind,* vol. 75, 1966, 141-143.
Nowell-Smith, P.H., *Ethics.* Harmondsworth 1961. (Penguin ed.)
Næss, Arne, *Interpretation and Preciseness.* A Contribution to the Theory of Communication. Oslo 1953. (Skrifter utgitt av det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse 1953. No. 1.)
– (Semantik), *Empirisk semantik.* Med förord av Anders Wedberg. Till svenska av Jan Berg. Stockholm 1961.
Odegard, Douglas, »Excluding the Middle from Loose Concepts.» *Theoria,* vol. 31, 1965, 138-144.
Ofstad, Harald, *An Inquiry into the Freedom of Decision.* Stockholm, etc. 1961.
Ogden, C.K. & Richards, I.A., *The Meaning of Meaning.* A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism. Fourth edition revised. London 1936.
Osborne, Harold, *The Art of Appreciation.* London 1970.
O'Shaughnessy, R.J., »On Having Something in Common.» *Mind,* vol. 79, 1970, 436-440.
Page, Edgar, »Reference and Propositional Identity.» *The Philosophical Review,* vol. 79, 1970, 43-62.
Parkinson, G.H.R., »Introduction.» *The Theory of Meaning,* ed. by G.H.R. Parkinson, London 1968, 1-14.
Passmore, John, *Philosophical Reasoning.* London 1961.
Pears, D.F., »Universals.» Omtryckt i *Logic and Language (Second Series),* ed. by Antony Flew, Oxford 1953, 51-64.
Persson, Ulf, »Civilrättens generalklausuler som forskningsobjekt.» *Festskrift tillägnad Karl Olivercrona,* Stockholm 1964, 508-531.
Pitcher, George, »Emotion.» *Mind,* vol. 74, 1965, 326-346.
Popper, Sir Karl R., *The Logic of Scientific Discovery.* Second ed. London 1968.
– (Objective), *Objective Knowledge.* An Evolutionary Approach. London 1972.
Pound, Roscoe, *An Introduction to the Philosophy of Law.* New Haven 1922.

Putnam, H., »Dreaming and »Depth Grammar».» *Analytical Philosophy,* ed. by R.J. Butler, Oxford 1962, 211-235.
Quine, Willard van Orman, *From a Logical Point of View.* 9 Logico-Philosophical Essays, Cambridge, Mass. 1953.
– (Word), *Word and Object.* New York, etc. 1960.
Quinton, Anthony, »The *a priori* and the Analytic.» Omtryckt i *Philosophical Logic,* ed. by P.F. Strawson, London 1967, 107-128.
Radbruch, Gustav, »Zur Systematik der Verbrechenslehre.» *Festgabe für Reinhard von Frank. Band I,* Tübingen 1930, 158-173.
Raz, Joseph, *The Concept of a Legal System.* An Introduction to the Theory of Legal System. London 1970.
Regnéll, Hans, *Semantik.* Filosofiska och språkvetenskapliga grundfrågor inom betydelseläran. Stockholm 1965.
Rhees, R., »Can there be a Private Language?» Omtryckt i *Philosophy and Ordinary Language,* ed. by Charles E. Caton, Urbana 1963, 90-117.
Richards, I.A., Se: Ogden & Richards.
Robinson, Richard, *Definition.* London 1950.
Ross, Alf, *Om ret og retfærdighed.* En indførelse i den analytiske retsfilosofi. København 1953.
– (Norms), *Directives and Norms.* London 1968.
Roxin, Claus, *Offene Tatbestände und Rechtspflichtsmerkmale.* Hamburg 1959.
Ruin, Hans, *Poesiens mystik.* Andra upplagan med en efterskrift. Lund 1961.
Runciman, W.G., »Describing.» *Mind,* vol. 81, 1972, 372-388.
Russell, Lord Bertrand, *An Inquiry into Meaning and Truth.* The William James Lectures for 1940. Harmondsworth 1962. (Penguin ed.)
Ryding, Erik, *Att luras utan att ljuga.* Lund 1971.
Ryle, Gilbert, *Dilemmas.* The Tarner Lectures 1953. London 1960.
– (Categories), »Categories.» Omtryckt i *Logic and Language (Second Series),* ed. by Antony Flew, Oxford 1953, 65-81.
– (Meaning), »The Theory of Meaning.» Omtryckt i *Philosophy and Ordinary Language,* ed. by Charles E. Caton, Urbana 1963, 128-153.
– (Ordinary), »Ordinary Language.» Omtryckt i samma arbete, 108-127.
– (Use), »Use, Usage and Meaning.» Omtryckt i *The Theory of Meaning,* ed. by G.H.R. Parkinson, London 1968, 109-116.
Rynin, David, »Cognitive Meaning and Cognitive Use.» *Inquiry,* vol. 9, 1966, 109-131.
Salmond (& Fitzgerald), *On Jurisprudence.* Twelfth ed. by P.J. Fitzgerald. London 1966.
Santayana, George, »Some Meanings of the Word 'is'.» *The Journal of Philosophy*, vol. 21, 1924, 365-377.
Sauer, Wilhelm, »Die beiden Tatbestandsbegriffe. Zur Lehre von den äusseren Strafbarkeitsvoraussetzungen.» *Festschrift für Edmund Mezger,* München & Berlin 1954, 117-126.
de Saussure, Ferdinand, *Cours de linguistique générale.* Publié par Charles Bally et Albert Sechehaye avec la collaboration de Albert Riedlinger. [2:e éd.] Paris 1922.
Saw, Ruth, »Art and the Language of the Emotions.» *The Aristotelian Society,* Supplementary Volume 36, London 1962, 235-246.

Sax, Walter, *Das strafrechtliche »Analogieverbot«*. Eine methodologische Untersuchung über die Grenze der Auslegung im geltenden deutschen Strafrecht. Göttingen 1953.
Schmidhäuser, Eberhard, *Strafrecht. Allgemeiner Teil.* Lehrbuch. Tübingen 1970.
Schröder, Horst, Se: Schönke & Schröder.
Schweikert, Heinrich, *Die Wandlungen der Tatbestandslehre seit Beling.* Karlsruhe 1957.
Schwyzer, Hubert, »Rules and Practices.» *The Philosophical Review,* vol. 78, 1969, 451-467.
Schönke, Adolf & Schröder, Horst, *Strafgesetzbuch.* Kommentar. 15., neubearbeitete Auflage, München 1970.
Scriven, Michael, »The Logic of Criteria.» *The Journal of Philosophy,* vol. 56, 1959, 857-868.
Scruton, Roger, »Attitudes, Beliefs and Reasons.» *Morality and Moral Reasoning,* Five Essays in Ethics, ed. by John Casey, London 1971, 25-100.
Searle, John R., *Speech Acts.* An Essay in the Philosophy of Language. London 1969.
– (Acts), »Austin on Locutionary and Illocutionary Acts.» *The Philosophical Review,* vol. 77, 1968, 405-424.
Segerstedt, Torgny T., *Socialt system och samfärdsel.* Uppsala 1970. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Sociologica Upsaliensia. 6.)
Shwayder, D.S., *Modes of Referring and the Problem of Universals.* An Essay in Metaphysics. Berkeley & Los Angeles 1961. (University of California Publications in Philosophy. Vol. 35.)
– (Uses), »Uses of Language and Uses of Words. With Application to a Problem of Frege.» Omtryckt i *The Theory of Meaning,* ed. by G.H.R. Parkinson, London 1968, 128-140.
Siegler, F.A., Se: Garver.
Simon, Michael A., »When is a Resemblance a Family Resemblance?» *Mind,* vol. 78, 1969, 408-416.
Skinner, Quentin, »Conventions and the Understanding of Speech Acts.» *The Philosophical Quarterly,* vol. 20, 1970, 118-138.
Sloman, Aaron, »'Ought' and 'Better'.» *Mind,* vol. 79, 1970, 385-394.
Snyder, Aaron, »Rules of Language.» *Mind,* vol. 80, 1971, 161-178.
Sommers, Fred, »Types and Ontology.» Omtryckt i *Philosophical Logic,* ed. by P.F. Strawson, London 1967, 138-169.
SOU 1944:69. Straffrättskommitténs betänkande med förslag till lagstiftning om brott mot staten och allmänheten. Stockholm 1945.
Sparshott, F.E., *The Structure of Aesthetics.* Toronto & London 1963.
Stampe, Dennis W., »Toward a Grammar of Meaning.» *The Philosophical Review,* vol. 77, 1968, 137-174.
Stenius, Erik, »Mood and Language-Game.» *Synthese,* vol. 17, 1967, 254-274.
Stevenson, Charles L., *Ethics and Language.* New Haven & London 1944.
– (Facts), *Facts and Values.* Studies in Ethical Analysis. New Haven & London 1963.
Stich, Stephen P., »What Every Speaker Knows.» *The Philosophical Review,* vol. 80, 1971, 476-496.

Stigen, Anfinn, »The Importance of Being in Earnest; or standard use, misuse, and misleading use of language.» *Inquiry*, vol. 9, 1966, 374-383.
Stone, Julius, *Legal System and Lawyers' Reasonings.* London 1964.
Stone (Ratiocination), Roy, »Ratiocination not Rationalisation.» *Mind*, vol. 74, 1965, 463-482.
Strache, Karl-Heinz, *Das Denken in Standards.* Zugleich ein Beitrag zur Typologik. Berlin 1968. (Schriften zur Rechtstheorie. Heft 12.)
Strahl, Ivar, *Straffrättens allmänna del.* Uppsala 1971.
– (Rättsvillfarelse), »Till frågan om rättsvillfarelses betydelse i straffrätten.» *Svensk Juristtidning*, årg. 47, 1962, 177-217.
– Se: Brottsbalken I och II.
Strawson, P.F., *Introduction to Logical Theory.* London 1952.
– (Grammar), »Grammar and Philosophy.» *Proceedings of the Aristotelian Society*, New Series, vol. 70, 1970, 1-20.
– (Intention), »Intention and Convention in Speech Acts.» *The Philosophical Review*, vol. 73, 1964, 439-460.
– (Introduction), »Introduction.» *Philosophical Logic*, ed. by P.F. Strawson, London 1967, 1-16.
– (Meaning), *Meaning and Truth.* An Inaugural Lecture. London 1970.
– (Referring), »On Referring.» Omtryckt i *Essays in Conceptual Analysis*, ed. by Antony Flew, London 1963, 21-52.
– (Singular), »Singular Terms and Predication.» Omtryckt i *Philosophical Logic*, ed. by P.F. Strawson, London 1967, 69-88.
Struck, Gerhard, *Topische Jurisprudenz.* Argument und Gemeinplatz in der juristischen Arbeit. Frankfurt/M. 1971. (Studien und Texte zur Theorie und Methodologie des Rechts. Band 9.)
Strömberg, Tore, *Sakkunnigutlåtande* beträffande tillsättningen av en forskartjänst i rättsvetenskaplig begreppsbildning vid Statens råd för samhällsforskning, den 30 juli 1970. (Dupl.)
Strömholm, Stig, *Lagtolkning: huvudproblem och funktioner.* Uppsala 1972.
Swinburne, R.G., »Vagueness, Inexactness, and Imprecision.» *The British Journal for the Philosophy of Science*, vol. 19, 1968-1969, 281-299.
Söderfeldt, Björn, *Statsvetenskapliga metoder.* Stockholm 1972.
Teubner, Gunther, *Standards und Direktiven in Generalklauseln.* Möglichkeiten und Grenzen der empirischen Sozialforschung bei der Präzisierung der Gute-Sitten-Klauseln im Privatrecht. Frankfurt am Main 1971. (Studien und Texte zur Theorie und Methodologie des Rechts. Band 8.)
Thau, Stewart, »Illocutionary Breakdowns.» *Mind*, vol. 80, 1971, 270-275.
Thierfelder, Rudolf, *Normativ und Wert in der Strafrechtswissenschaft unserer Tage.* Tübingen 1934.
Thompson, Manley, »Abstract Entities and Universals.» *Mind*, vol. 74, 1965, 365-381.
Thornstedt, Hans, *Om rättsvillfarelse.* En straffrättslig undersökning. Stockholm 1956. (Institutet för rättsvetenskaplig forskning. X.)
– (Domaren), »Domaren och straffbudet.» *Svensk Juristtidning*, årg. 44, 1959, 1-14.

Thorp, J.W., »Whether the Theory of Family Resemblances Solves the Problem of Universals.» *Mind,* vol. 75, 1966, 351-367.
Tilghman, B.R., »Aesthetic Perception and the Problem of the »Aesthetic Object».» *Mind,* vol. 75, 1966, 351-367.
Tomberlin, James E., »Ziff on Ungrammaticalness.» *Mind,* vol. 76, 1967, 580-582.
Toulmin, S.E. & Baier, K., »On Describing.» Omtryckt i *Philosophy and Ordinary Language,* ed. by Charles E. Caton, Urbana 1963, 194-219.
Trigg, Roger, *Reason and Commitment.* London 1973.
Trolle, Jørgen, »Om Anvendelse af retslige Standarder i Strafferetten.» *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab,* årg. 40, 1952, 233-240.
– (Retslige), »Retslige Standarder i Strafferetten.» I samma arbete, 432-433.
Törnudd, Patrik, *Kvalificerade förmögenhetsbrott de lege ferenda.* En straffrättslig och rättssociologisk undersökning. Helsingfors 1971. (Dupl.) (Kriminologiska forskningsinstitutet. Serie M:14.)
– Se: Anttila & Törnudd.
Ullman, Stephen, *Semantics.* An Introduction to the Science of Meaning. Oxford 1962.
– (Language), *Language and Style.* Collected Papers. Oxford 1966.
Urmson, J.O., *Philosophical Analysis.* Its development between the two world wars. London 1967.
– (Ethics), *The Emotive Theory of Ethics.* London 1968.
Vendler, Zeno, *Linguistics in Philosophy.* Ithaca, N.Y. 1967.
Verma, Roop Rekha, »Vagueness & The Principle of Excluded Middle.» *Mind,* vol. 79, 1970, 67-77.
Vogel, Thilo, *Zur Praxis und Theorie der richterlichen Bindung an das Gesetz im gewaltenteilenden Staat.* Berlin 1969. (Schriften zum öffentlichen Recht. Band 99.)
Waaben, Knud, *Det kriminelle forsæt.* København 1957.
– (Emotioner), »Emotioner i retssproget.» *Festskrift til Stephan Hurwitz,* København 1971, 565-590.
– Se: Hurwitz & Waaben.
Waismann, Friedrich, *The Principles of Linguistic Philosophy.* Ed. by R. Harré. London & New York 1965.
– (Language), »Language Strata.» Omtryckt i *Logic and Language (Second Series),* ed. by Antony Flew, Oxford 1953, 11-31.
– (Verifiability), »Verifiability.» Omtryckt i *Logic and Language (First Series),* ed. by Antony Flew, Oxford 1951, 117-144.
Walsh, W.H., *Metaphysics.* London 1963.
Warnock, G.J., *The Object of Morality.* London 1971.
– (Acts), »Hare on Meaning and Speech Acts.» *The Philosophical Review,* vol. 80, 1971, 80-84.
– (Contemporary), *Contemporary Moral Philosophy.* London 1967.
Warnock (Ethics), Mary, *Ethics since 1900.* Second ed. London 1966.
Wedberg, Anders, *Filosofins historia.* Från Bolzano till Wittgenstein. Stockholm 1966.
Weinberger, Ota, *Rechtslogik.* Wien 1970. (Forschungen aus Staat und Recht. 13.)
Welker, David D., »Linguistic Nominalism.» *Mind,* vol. 79, 1970, 569-580.

Wellman, Carl, *The Language of Ethics.* Cambridge, Mass. 1961.
– (Criteria), »Wittgenstein's Conception of a Criterion.» *The Philosophical Review,* vol. 71, 1962, 433-447.
Welzel, Hans, *Das deutsche Strafrecht.* Eine systematische Darstellung. Zehnte Auflage. Berlin 1967.
– (Naturalismus), *Naturalismus und Wertphilosophie im Strafrecht.* Untersuchungen über die ideologischen Grundlagen der Strafrechtswissenschaft. Mannheim, etc. 1935.
Wennerberg, Hjalmar, »The Concept of Family Resemblance in Wittgenstein's Later Philosophy.» *Theoria,* vol. 33, 1967, 107-132.
Wertheimer, Roger, *The Significance of Sense.* Meaning, Modality and Morality. Ithaca, N.Y. 1972.
Wheatley, Jon, »How to Give a Word a Meaning.» *Theoria,* vol. 30, 1964, 119-136.
– (Definition), »Definition via Categories.» *Theoria,* vol. 32, 1966, 62-66.
– (Language), »Two Theories of Language.» *Theoria,* vol. 32, 1966, 130-143.
White, Alan R., *The Philosophy of Mind.* New York 1967.
Wilks, Yorick, »Decidability and Natural Language.» *Mind,* vol. 80, 1971, 497-520.
Williams, Bernard, »Morality and the Emotions.» *Morality and Moral Reasoning,* Five Essays in Ethics, ed. by John Casey, London 1971, 1-24.
Williams (Language), Glanville, »Language and the Law.» *The Law Quarterly Review,* vol. 61, 1945, 71-86, 179-195, 293-303, 384-406, och vol. 62, 1946, 387-406.
Winch, Peter, *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy.* London 1970.
Wisdom, John, *Philosophy and Psycho-Analysis.* Oxford 1953.
Wittgenstein, Ludwig, *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations.* Translated by G.E.M. Anscombe. [Ed. by G.E.M. Anscombe and R. Rhees. Second ed.] Oxford 1958.
– (Gewissheit), *Über Gewissheit. On Certainty.* Translated by Denis Paul and G.E.M. Anscombe. Ed. by G.E.M. Anscombe and G.H. von Wright. Oxford 1969.
– (Lectures), *Lectures & Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief.* Compiled from notes taken by Yorick Smythies, Rush Rhees and James Taylor. Ed. by Cyril Barrett. Oxford 1966.
– (Preliminary), *Preliminary Studies for the »Philosophical Investigations».* Generally known as The Blue and Brown Books. [Ed. by Rush Rhees. Second ed.] Oxford 1960.
– (Tractatus), *Tractatus Logico-Philosophicus.* (Logisch-philosophische Abhandlung.) Translated by D.F. Pears and B.F. McGuinness, and with the introduction by Bertrand Russell. London 1961.
Wolf, Erik, *Die Typen der Tatbestandsmässigkeit.* Vorstudien zur allgemeinen Lehre vom besonderen Teil des Strafrechts. Breslau 1931. (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft. Nr. 34.)
Wolgast, Elizabeth H., »Wittgenstein and Criteria.» *Inquiry,* vol. 7, 1964, 348-366.
Wollheim, Richard, »Expression.» *The Human Agent* (Royal Institute of Philosophy Lectures. Vol. 1. 1966-1967), London 1968, 227-244.
Ziff, Paul, *Semantic Analysis.* Ithaca, N.Y. 1960.

– (About), »About Ungrammaticalness.» *Mind,* vol. 73, 1964, 204-214.
– (Criteria), Se: Garver.
– (Meaning), »On H.P. Grice's Account of Meaning.» *Analysis,* vol. 28, 1967-1968, 1-8.
– (Response), »A Response to »Stimulus Meaning».» *The Philosophical Review,* vol. 79, 1970, 63-74.
Zimmerl, Leopold, *Zur Lehre vom Tatbestand.* Uebersehene und vernachlässigte Probleme. Breslau 1928. (Strafrechtliche Abhandlungen. Heft 237.)

Sakregister

Observera att tillhörande noter kan finnas på andra sidor än nedan anges.

INSTITUTET FÖR RÄTTSVETENSKAPLIG FORSKNING (IFRF)

I HJALMAR KARLGREN
Skadeståndsrätt

II HÅKAN NIAL
Internationell förmögenhetsrätt

III LARS WELAMSON
Om anslutningsvad och reformatio in pejus

IV KARL OLIVECRONA
Rättegången i brottmål enligt RB

V GUNNAR LAGERGREN
Delivery of the goods and transfer of property and risk in the law on sale

VI HJALMAR KARLGREN
Avtalsrättsliga spörsmål

VII HÅKAN NIAL
Handelsbolag och enkla bolag

VIII PER OLOF EKELÖF
Processuella grundbegrepp och allmänna processprinciper

IX LARS WELAMSON
Domvillobesvär av tredje man

X HANS THORNSTEDT
Om rättsvillfarelse

XI KNUT RODHE
Obligationsrätt

XII TORE STRÖMBERG
Åtalspreskription

XIII PER OLOF BOLDING
Skiljeförfarande och rättegång

XIV ÅKE MALMSTRÖM
Föräldrarätt

XV PER OLOF EKELÖF
Rättegång I

XVI NILS REGNER
Svensk juridisk litteratur

XVII NILS HERLITZ
Nordisk offentlig rätt I

XVIII NILS HERLITZ
Nordisk offentlig rätt II

XIX PER OLOF EKELÖF
Rättegång II

[illegible] KARLGREN

XXIV KARL OLIVECRONA
Rätt och dom

XXV LENNART VAHLÉN
Avtal och tolkning

XXVI OLE WESTERBERG
Skatter, avgifter och pålagor

XXVII PER OLOF EKELÖF
Rättegång III

XXVIII SEVE LJUNGMAN—PER STJERNQUIST
Den rättsliga kontrollen över mark och vatten I

XXIX KURT GRÖNFORS
Ställningsfullmakt och bulvanskap

XXX IVAR AGGE
Straffrättens allmänna del II

XXXI SIGURD DENNEMARK
Om svensk domstols behörighet i internationellt förmögenhetsrättsliga mål

XXXII LARS WELAMSON
Konkursrätt

XXXIII HILDING EEK
Internationell privaträtt

XXXIV SEVE LJUNGMAN—PER STJERNQUIST
Den rättsliga kontrollen över mark och vatten II

XXXV PER OLOF BOLDING
Skiljedom

XXXVI NILS HERLITZ
Nordisk offentlig rätt III

XXXVII FOLKE SCHMIDT
Äktenskapsrätt

XXXVIII PER OLOF EKELÖF
Rättegång IV

XXXIX AXEL ADLERCREUTZ
Arbetstagarbegreppet

XL IVAR AGGE
Straffrättens allmänna del III

XLI LARS WELAMSON
Konkurs

XLII HJALMAR KARLGREN
Passivitet

XLIII PETER WESTERLIND
Studier över tomträttsinstitutet I

XLIV LENNART VAHLÉN
Fastighetsköp

XLV ÅKE HASSLER
Skilieförfarande

[illegible] F EKELÖF

[illegible] RODHE
[illegible] *ionsrätt*

[illegible] L BENGTSSON

[illegible] RJE LIHNÉ

L KURT GRÖNFORS
Successiva transporter

LI HILDING EEK
Folkrätten

LII NILS REGNER
Rättspraxis i litteraturen

LIII OLE WESTERBERG
Förfarandet i förvaltningen

LIV NILS HERLITZ
Elements of Nordic Public Law

LV JACOB W. F. SUNDBERG
Familjerätt i omvandling

LVI FREDRIK STERZEL
Riksdagens kontrollmakt

LVII HJALMAR KARLGREN
Produktansvaret

LVIII E. G. WESTMAN
Kommunal förvaltning genom avtal

LIX BERTIL BENGTSSON
Särskilda avtalstyper I

LX ANDERS AGELL
Växel, check och materiell fordran

LXI NILS REGNER
Svensk Juridisk Litteratur II

LXII OLE WESTERBERG
Allmän förvaltningsrätt

LXIII ÅKE HASSLER
Specialprocess

LXIV FOLKE SCHMIDT
Arbetsrätt I

LXV HILDING EEK
Lagkonflikter i tvistemål

LXVI ÅKE LÖGDBERG
Personlighetsrätt

LXVII HOLGER WIKLUND
God advokatsed

LXVIII HALVAR LECH
Skadeersättning för personskada

LXIX HENRIK HESSLER
Allmän sakrätt

LXX FOLKE SCHMIDT
Arbetsrätt II

LXXI HANS RAGNEMALM
Extraordinära rättsmedel i förvaltningsprocessen

LXXII NILS BÖRJE LIHNÉ
Betalningsföreläggande

LXXIII FOLKE SCHMIDT
Allmänna och privata pensioner

LXXIV BERTIL BENGTSSON
Nyttjanderätt till f[illegible]

LXX[illegible]
Rätteg[illegible]

LXX[illegible]
Proces[illegible]

LXX[illegible]
Grupp[illegible]

LXX[illegible]
Begre[illegible]